

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магаршевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)
Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

165
(1/2018)

Уредништво

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија;
Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) •
Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко БУКВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2018

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

165
(1/2018)

НОВИ САД
2018

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Весна Ђукић ПРАВОСЛАВЉЕ И ИДЕНТИТЕТ: СТУДИЈА МАНАСТИРА СВЕТИ ПРОХОР ПЧИЊСКИ	Vesna Đukić ORTHODOX CHRISTIANITY AND IDENTITY: STUDIES OF MONASTERY ST. PROHOR PČINJSKI
1–16	

Михајло Фејса ФАКТОРИ ОПСТАНКА РУСИНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У СРБИЈИ	Mihajlo Fejsa THE FACTORS OF EXISTENCE OF THE RUTHENIAN NATIONAL COMMUNITY IN SERBIA
17–29	

Душко Р. Кузовић УТИЦАЈ ПОРЕКЛА СТАНОВНИШТВА НА ФОРМИРАЊЕ И ОБЛИК СЕЛА: ПРИМЕР СЕЛА У ОПШТИНИ КОСЈЕРИЋ	Duško R. Kuzović POPULATION ORIGIN EFFECT ON FORMATION AND SHAPING OF VILLAGES IN WEST SERBIA
31–54	

Михајло Ранисављевић МЕСТО ВОЈНИХ ОДМАРАЛИШТА У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ СРБИЈЕ	Mihajlo Ranisavljević PLACE OF MILITARY TOURIST INSTITUTIONS IN THE TOURIST OFFER OF SERBIA
55–71	

Аница Арсић КУЛТУРОЛОШКИ КОНЦЕПТ САВРЕМЕНОГ УМЕТНИЧКОГ ПЕРФОРМАНСА	Anica Arsić THE CULTURAL CONCEPT OF CONTEMPORARY PERFORMANCE ART
73–83	

Ференц Немет СПЕЦИФИЧНОСТИ МАЂАРСКЕ ШТАМПЕ У ВОЈВОДИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	Ferenc Nemet SPECIFICS OF HUNGARIAN PRESS IN VOJVODINA BETWEEN THE TWO WARS
85–93	

Саша А. Дубљанин Александра С. Максимовић МОТИВАЦИЈА ЗА ПОЗИВ И СОЦИОДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ СТУДЕНАТА БУДУЋИХ ВАСПИТАЧА	Saša A. Dubljanin Aleksandra S. Maksimović MOTIVATION FOR OCCUPATION AND SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF STUDENTS – FUTURE PRESCHOOL TEACHERS
--	---

95–110

Ивана Давидовић Јелица Петровић КВАЛИТЕТ ЖИВОТА У ОДРАСЛОМ ДОБУ: СОЦИОДЕМОГРАФСКИ КОРЕЛАТИ	Ivana Davidović Jelica Petrović CORRELATES OF QUALITY OF LIFE IN ADULTHOOD: SOCIO-DEMOGRAPHIC CORRELATES
---	---

111–129

Јелена Миновић Славица Стевановић ИЗАЗОВИ ИЗБЕГЛИЧКЕ КРИЗЕ У СРБИЈИ	Jelena Minović Slavica Stevanović REFUGEE CRISIS CHALLENGES IN SERBIA
--	--

131–142

ОСВРТИ / REVIEWS

Бошко Бојовић ОД КЛЕВЕТЕ ДО ЛОМАЧЕ: АСИМЕТРИЈА ОДГОВОРНОСТИ ИЛИ ЗАМЕНА ТЕЗА У ИНКРИМИНАЦИЈИ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ НАСЛЕЂА (Поводом књиге Бориса Булатовића: <i>Оклеветана књижевност – Идеолошки аспекти у критичком сагледавању српске књижевности и културе крајем 20. и почетком 21. века</i> , Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад 2017; 452 стр.)

143–152

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Драго Његован ОСТАВШТИНА ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ У МУЗЕЈСКИМ И ДРУГИМ ЗБИРКАМА [<i>Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије</i> , св. I (2013; 363 стр.); св. II (2014; 355 стр.); <i>Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европe</i> , св. III (2015; 370 стр.); св. IV (2016; 366 стр.), уредници Александар Марушић и Ана Боловић, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац]

153–156

Милош Павловић
ЗЕМАЉСКИ КНЕЗ И НЕБЕСКИ КРАЉ
(Ђорђе Ђекић, *У сјомен и славу Светиоџ Јована Владимира. Књ. 5, Свети Јован Владимир – од кнеза до светиоџ краља*, Митрополија црногорско-приморска: Светигора, Цетиње 2017; 190 стр.)
157–158

Михаел Антоловић
РАЗБОРИТОСТ КАО ИДЕАЛ:
ИСТОРИОГРАФСКИ ОГЛЕДИ ДАМИРА АГИЧИЋА
(Damir Agičić, *Hrvatska Klio. O historiografiji i historičarima*, Srednja Europa, Zagreb 2015; 192 str.)
(Damir Agičić, *Hrvatska Klio II. O nastavi i udžbenicima povijesti*, Srednja Europa, Zagreb 2015; 143 str.)
159–161

Славиша Костић
ХРИШЋАНСТВО У САВРЕМЕНОМ КОНТЕКСТУ
[Сергеј С. Аверинцев: *Хришћанство у XX веку* (поводом осамдесетогодишњице рођења С. С. Аверинцева); приредио Благоје Пантелић; Отачник и Бернар, Београд и Стари Бановци 2017; 163 стр.];
[Сергеј С. Аверинцев: *Ad Fontes. Огледи из историје византијске њаџрисџичке философије*; приредио Благоје Пантелић; Отачник, Бернар и Православни богословски факултет Св. Василија Острошког, Београд, Стари Бановци и Фоча 2017; 162 стр.]
162–166

Јелена Зеленовић
БУЂЕЊЕ ДУХОВНЕ И НАУЧНЕ СВЕСТИ СРПског НАРОДА
(Василије Ђ. Крстић, Ивана Б. Спасовић, *Друшџва своџа доба*, Службени гласник и Српска академија наука и уметности, Београд 2016; 183 стр.)
167–169

Кристијан Ристић
КЛАСИК У МЕТОДОЛОГИЈИ ЕКОНОМИЈЕ
(Mark Blaug, *Metodologija ekonomije /ili kako ekonomisti objašnjavaju/*, Ekonomski fakultet, Beograd 2017; 328 str.)
170–172

Биљана Ратковић Његован
ДОЖИВЉАЈ УМЕТНИЧКОГ ДЕЛА
(Maja S. Vukadinović, *Doživljaj umetničkog dela u psihologiji stvaralaštva*, Visoka škola za komunikacije, Novi Beograd 2017; 135 str.)
173–175

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
177

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2017. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2017
183

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
185

ПРАВОСЛАВЉЕ И ИДЕНТИТЕТ: СТУДИЈА МАНАСТИРА СВЕТИ ПРОХОР ПЧИЊСКИ

ВЕСНА ЂУКИЋ

Универзитет уметности у Београду, Факултет драмских уметности

Булевар уметности 20, Београд, Србија

djukic.vesna@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се проучава положај Српске православне цркве као најстарије верске и културне организације друштва посматран са становишта подршке националног идентитета као основног начела савремених културних политика. Циљ рада је да се кроз три временске тачке пресека истражи положај Цркве, те сагледају препреке и могућности да се он унапреди у контексту демократске транзиције и консолидације друштва у Србији. Интердисциплинарно проучавање засновано је на теоријским ставовима савремених компаративиста о улози религије и цркве у тоталитарним и демократским друштвима као и на теоријама идентитета које праве јасну разлику између политичког и националног идентитета. Квалитативна емпиријска истраживања заснована су на студији случаја Пчињског округа, који од 19. века па до данас представља не само верски и културни, већ и политички центар Југоисточне Србије, у чијем средишту се налази један од најстаријих и по много чему јединствен православни манастир Свети Прохор Пчињски, настао у 11. веку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демократска консолидација, држава, друштво, културна политика, национални идентитет, Српска православна црква

Теоријски ставови савремених компаративиста о улози религије и цркве у тоталитарним и демократским друштвима могу се условно поделити на две групе. Прва се односи на ставове да је православно хришћанство „окренуто зависности од државе и концепцији националне цркве”, те да је Православна црква допринела развоју „национализма у посткомунистичким земљама” [Linc i Stepan 1998: 292]. Ово посебно због њене „дезаропапистичке структуре” што је чини националном, а не транснационалном организацијом, те не само што је национална држава главни финансијер њене активности већ „оваква национална црква и није, у ствари,

релативно аутономни део цивилног друштва” јер је, како каже Вебер, за њу карактеристичан „висок степен подређености црквене власти државној” [Linc i Stepan 1998: 570–571]. Друга група ставова истиче да „у демократским друштвима, религија, црква и добровољне групе повезане с њима играју значајну улогу у повезивању људи, артикулисању моралних ставова (што има често политичких импликација) и помагању код организовања различитих интереса” те „масовна секуларизација и одвајање од религије могу ослабити активно друштво”. У том смислу „комунизам је улагао свесне напоре да одвоји друштво од вере, прогањао је верске организације, контролисао их и инфилтрирао се у њих, а такође и спречавао приступ на елитне позиције и у високо образовање онима који су лојални црквама” [Linc i Stepan 1998: 293].

Са становишта теорија идентитета уочава се јасна разлика између националног и политичког идентитета. Док се први гради кроз историјску свест и слику коју припадници једног народа развијају о себи кроз културу, језик и религију, други се односи на политички модел држављанства на основу самоопредељења грађана да живе у једној државној заједници независно од националне припадности [Ђукић 2016: 21]. У том смислу „политички идентитети нису нешто фиксирано и примарно” већ је „реч о нечем веома променљивом и друштвено конструисаном” те се они могу „изграђивати или разграђивати кроз политичке институције или политичке опције” [Linc i Stepan 1998: 55, 452]. Стога се југословенски идентитет може разумети као политички, што након распада Југославије, а нарочито током процеса придруживања Европској унији, поново отвара питање политике идентитета, а тиме и улоге религије у њеном обликовању. То питање се у овом раду посматра у светлу савремених концепција „наднационалног држављанства” и „плурализације идентитета” [Komšić 2016: 24] које, заправо, воде ка вишеструким и комплементарним идентитетима тако да један идентитет не мора да искључује други [Linc i Stepan 1998: 55].

Да бисмо проучили положај СПЦ и њену улогу у развоју идентитета, емпиријско истраживање за потребе овог рада односи се на Пчињски округ на југоистоку Србије у чијем средишту се налази манастир посвећен Светом оцу Прохору Пчињском, који је током балканских ратова, а потом и у Првом светском рату, имао не само духовну и културну, већ и политичку функцију у ослобађању српског народа од окупатора и оснивању савремене српске државе. У њему је, касније, узурпацијом црквене имовине – у периоду демократизације југословенског комунистичког атеизма, основан антифашистички меморијални музеј, а недуго затим и хотел.

У оквиру студије случаја, током јула 2017. спроведено је теренско истраживање с посматрањем и бележењем, а у обради добијених података коришћене су методе интерпретативне и историјско-компаративне анализе. Рад обухвата период 1870–2016. који је подељен на три временске тачке пресека будући да представљају прекретнице у развоју државе и друштва.

ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ

Иако јединствено канонско заједништво аутокефалних помесних цркава одражава транснационалну организацију Православне цркве, при чему се административна подела не врши по националном, него по територијалном принципу, оставићемо по страни питање њене организационе структуре, јер је то тема за посебна истраживања. Фокусираћемо се само на питање зависности аутокефалне помесне Цркве од државе. Неколико основних историјских чињеница о Српској православној цркви већ на самом почетку демантује већину наведених ставова.

Најпре, највећи број православних манастира и цркава су градили ктитори који су их богато даривали новцем и имањима на којима је развијана манастирска економија. Уз добровољне прилоге верника, тако „економски и финансијски обезбеђена манастирска властелинства су дозвољавала монасима да неометано посвете живот Богу и време проводе у молитви за спасење њихових дародаваца” [Глушац 2015: 740]. Тек је комунизам „са својим усађеним атеизмом” у настојању да „ограничи улогу религије у цивилном друштву” [Linc i Stepan 1998: 292], одузимао манастирима и црквама њихову покретну и непокретну имовину која ни до данас није у целости враћена Српској православној цркви [Ђукић 2016: 104–117]. Тоталитарна југословенска држава, дакле, није финансијски помагала Цркву, већ јој је одузимала економску аутономију да би смањила њен утицај на друштво и створила простор за ширење утицаја комунистичке идеологије која се у Србији одржала на власти све до краја 20. века.

Потом, компаративисти своје ставове о односу државе и цркве заснивају на Веберу (Max Weber, 1864–1920) који своје ставове није утемељио на емпиријским доказима о односу Српске православне цркве и југословенских држава. Последњи период на који је Вебер могао да се позове у свом постхумно објављеном делу *Економија и друштво* (1920), односио се само на Краљевину Србију која је Октроисаним уставом из 1901. „веру Источну Православну” успоставила као државну веру, а Православну цркву Краљевине као „независну и аутокефалну” (чл. 3) [Октроисани Устав Краљевине Србије из 1901. (2013); Veber 1978]. Тај период модерне српске историје везује се за оснивање националне државе и национално ослобођење од турског ропства и бугарске егзархије, у чему је Православна црква имала значајну улогу. Па ипак, она је деловала независно од државе – као што је Уставом и дефинисано.

Укратко, у политичком смислу, и у периоду националног ослобођења српског народа у балканским ратовима, када се може говорити о сарадњи, Православна црква је заједно с народом, независно од државе, учествовала у самоорганизовању герилских четничких формација које је држава тек касније званично признала [Антонијевић 2015: 120] због њихових заслуга у ослобођењу Старе Србије. Зависност државе и Цркве је још мање постојала у периоду „југословенства” иако је СПЦ, према Димићу, у почетку изражавала „приврженост југословенској држави”, управо због своје територијалне, а не националне организације.

Тако се, евентуално, може рећи да је „симфонија” између Краљевине Југославије и СПЦ трајала све до 1937. када Црква није подржала конкордат с Ватиканом, а потом и приступање Тројном пакту 1941. То је значило почетак страдања које ју је задесило у 20. веку, што од стране окупатора, што партизанског покрета који је након Другог светског рата дошао на власт. Како Димић наводи, „у ратним годинама 1941–1945. са огњишта је протерано око 600.000 Срба, убијено зато што је православне вере најмање 500.000, прекрштено преко 250.000, из парохија протерано преко 600 а убијено 650 свештеника и монаха, опљачкано, запаљено и срушено преко 1.000 цркава и манастира. Материјална и културно-историјска штета је непроцењива. Српско православље је готово сатрто. Сатирање свештеника, пастве и црквених објеката настављено је и након Другог светског рата. О притиску који је СПЦ трпела у петнаест година дугом периоду након рата (1945–1960) сведочи и податак о годишњем кажњавању, по разним основама, око 25% свештеника.

У том периоду број православних епископа је смањен за 33%, свештеника за 50% (има их свега 1.800), богослова за 60%, број ђака који похађају православна училишта за 75%, црквени земљишни посед је износио 12% некадашњег” [Димић 1998: 86–87].

Касније је, у процесу демократизације друштва крајем 1960-их година, држава почела да примењује „блаже” мере репресије према СПЦ тако што је манастире претварала у музеје, те игумане протеривала [Ђукић 2016: 113] или их постављала за чуваре музејских збирки, као у случају манастира Свети Прохор Пчињски.

ПЕРИОД САРАДЊЕ ЦРКВЕ И ДРЖАВЕ: БОЖЈА КУЋА И ЧЕТНИЧКА ФРЕСКА (1870–1916)

Улога српског четничког покрета није до сада била предмет систематских научних проучавања будући да је цео 20. век у свему био посвећен идеологији југословенства. После Другог светског рата комунисти су томе додатно допринели борећи се да преузму власт од Краља и српске владе у емиграцији, те политичком стигматизацијом четничког покрета као регуларне војске Краљевине Југославије у отаџбини онемогућили да се историјско сећање о смислу и сврси четништва преноси на нове генерације. У том периоду и историографија је представљала политички полигон сукоба између режимске и емигрантске историографије [Кривошејев 2002], тако да су многе чињенице о културолошким аспектима четништва остајале непознате јавности у Србији.

Иако су први српски четници организовани још у побуни Срба у области Грбаљ 1848. (Црна Гора), а од тада до ослобођења од фашизма, „пуних 96 година, дали на стотине хиљада живота за избављење свог народа из ропства и за одбрану слободе” [Антонијевић 2015], комунисти су „преправили” историју и прогласили их непријатељима српског народа. То је лако разумети будући да су били атеисти, а да су у српском четничком

покрету, према Антонијевићу, „Срби православне вере били најмногобројнији иако је било и Срба католика и муслимана, као и припадника других народа”.

Пчињски крај је посебно био на удару комуниста зато што је „више од три године у Другом светском рату цела Пчиња била под контролом југословенске војске ђенерала Михаиловића, односно четника” [Антонијевић 2015: 37].

Традиција четничког покрета у овом крају успостављена је крајем 19. века када су се Срби после Берлинског конгреса (1878) нашли изван ослобођене Србије. У том тренутку они нису били само робови муслимана, Турака и Арбанаса, већ и таоци Бугара након успостављања бугарске управе над хришћанским црквама и школама (1870). Прва жртва бугаризације био је српски учитељ у Врању убијен 1872, да би после њега страдали и многи професори и учитељи српских гимназија и школа у Солуну, Охриду, Прилепу и другим градовима тадашњег Солунског, Монастирског и Косовског вилајета [Антонијевић 2015: 11–12].

Први четнички војвода пчињског краја била је жена. Повела је чету још 1876, две године пре него што је цела Пчиња устала и под командом попа Косте Поповића јуришала на турске положаје око Врања [Антонијевић 2015: 21, 118]. Иако су те године ослобођена и многа друга места, на Берлинском конгресу су Србији – којој је призната независност, припојени само Пиротски, Нишки, Врањски и Топлички округ. Сви крајеви јужно од демаркационе линије остали су под бугарском и турском влашћу. С бројних народних скупштина, од Козјака до Скопља, Срби су се обраћали Берлинском конгресу молбом да се и ти ослобођени крајеви присаједине Србији, а поред „проливане крви”, као доказ припадности српском народу наводили су бројне манастире и задужбине Немањића и других српских краљева и властеле [Петковић 2014: 142] који се налазе на тој територији. Сви њихови захтеви су занемарени, па тако и молба упућена с Велике народне скупштине одржане у манастиру Свети Прохор Пчињски на којој је било 220 сеоских печата.¹

Ниједна српска влада од 1878. до 1912. није се усудила да организује устанак Срба у Косовском вилајету, јер су, према историчару Радошу Љушићу, тиме хтеле да избегну сукобе с Турцима и спрече погоршавање положаја сународника [Љушић 2011]. Једини могући легалан пут, уз дозволу и контролу турских власти, да се обезбеди и пружи помоћ тамошњим Србима, Србија је видела кроз ширење и јачање српских црквених и школских установа, штампање и растурање школских књига, отварање читалица, слање свештених лица и учитеља, а затим и отварање конзулата. Дипломатску борбу за отварање конзулата покренуо је Стојан Новаковић када је 1886. постао српски посланик у Цариграду. Одлуку да у европском делу Османског царства установи неколико својих представништава (конзулата), међу којима и конзулат у Приштини, Краљевина Србија је донела

¹ Текст молбе и податак о броју сеоских печата уклесан је на спомен плочи испред манастира Свети Прохор Пчињски која је постављена 2012. у знак сећања на овај догађај.

у данима обележавања петстогодишњице од Косовске битке. Конзулатом су управљали одабрани људи, а њихова основна дужност била је да достојанствено представљају своју земљу у средини у којој су се налазили; да штите своје сународнике од зулума Арбанаса и Турака; да отварају школе и развијају просвету и пропаганду по инструкцијама Министарства иностраних дела Србије, као и да редовно подносе детаљне извештаје о стању у области у којој раде и живе. У конзулату у Приштини на разним функцијама радили су највећи српски интелектуалци, међу којима су били српски писци и песници: Бранислав Нушић, Војислав Илић и Милан Ракић.

Срби који су након Берлинског конгреса остали изван Србије наставили су и без помоћи државе герилску борбу за ослобођење све до 1912. када је држава, коначно, и званично признала четничке одреде [Антонијевић 2015: 120] због њихових заслуга у ослобођењу Старе Србије у балканским ратовима. После вишегодишњих припрема и неуспешних молби српској влади да помогне Србима изван Србије, једна група интелектуалаца и најбогатијих Београђана је 1903. основала Српску четничку организацију са чврстом организационом структуром. Према Антонијевићу, седиште Централног одбора било је у Београду, а Извршног у Врању. Тајна шифра којом се у извештајима о ослободилачком четничком покрету служило Министарство иностраних послова Краљевине била је „Божија кућа”². Разлог је тај што су у жаришту четничке организације била два манастира с обе стране границе: Лепчиње у Врању – на територији Србије у којем су српски четници полагали заклетву „Слобода или смрт”, и Свети Прохор Пчињски – на територији Турске у којем је био и главни магацин оружја српских четника пчињског краја [Антонијевић 2017: 97]. Између ова два манастира су се кретале чете предвођене четничким путовођама из Пчиње. Захваљујући њиховој изузетној вештини није откривена ни једна од преко 400 чета колико је преко Пчиње ушло и изашло у време четничких акција. Најтраженији четник на турској територији и најпознатији путовођа био је Стојан Коруба. Приликом повратка у Србију, према Антонијевићу, чета би обично дошла у близину манастира Свети Прохор Пчињски, где би игуман Протић или епитроп Недељко Ковачевић послали четницима храну, а онда би након окрепљења, исте или следеће ноћи Коруба са својим путовођама преузимао чету и преводио је до манастира у Лепчињу или до села Буштрање, где се налазила „комитска кућа”³, односно четничка касарна. Одатле би чета отишла у Врање или Врањску бању, где би предала оружје и затим наставила железницом за Београд.

О тим историјским догађајима сведочи и монументална драмска композиција прве четничке фреске у манастирској цркви Свети Прохор

² Локални хроничар пчињског краја, Синиша Антонијевић, у својим књигама наводи бројна документа која садрже службену преписку скопског конзулата Краљевине Србије, конзулска писма Милана Ракића и друга документа о спољној политици Краљевине Србије објављена у издањима САНУ.

³ Да би се српска герила разликовала од бугарске, четници су се називали и „комите” све до Другог балканског рата, који су 1913. водиле Србија, Грчка, Црна Гора, Румунија и Турска против Бугарске.

Пчињски која приказује чету Војводе Вука⁴ на шумовитим обронцима планине Козјак изнад манастира [Антонијевић 2015: 31, 48, 75, 77, 82–85]. Због своје непожељне политичке конотације везане за бугарске злочине та композиција је кратко време била прекречена како је не би уништили бугарски окупатори током Другог светског рата [Макуљевић 2015: 351–353], али је поново враћена у свој својој монументалној величини⁵ да трајно сведочи о улози овог манастира у герилским борбама за ослобођење српског народа у османској империји. Он је стога постао место сећања, те је у манастирском летопису већ 1896. забележена и посета Ђака Врањске гимназије предвођена директором Љубом Давидовићем [Макуљевић 2015: 61, 68]. Мало је познато да је то онај исти Љуба Давидовић који је био председник Централног одбора Србске четничке организације и оснивач Демократске странке [Антонијевић 2017: 165–166].

Такође је мало познато јавности да је припадник четничког одреда војводе Вука био дипломата – бивши конзул у Приштини, Милан Ракић, који је у том периоду написао чувени косовски циклус песама. Он се, иако начелник Конзуларног одељења у Министарству иностраних дела Србије, пријавио као добровољац и на челу четничког одреда војводе Вука, према сведочењу Милана Грола, суоснивача Демократске странке и директора Народног позоришта у Београду: „са реденицима прекршеним преко кожих и шубаром на глави” ушао у Приштину у којој је служио као конзул. Према казивању Милана Ћурчина о том догађају, по уласку у Приштину, Ракић се с ослободиоцима упутио право у конзулат и потражио велико црквено звоно што га је 1908. сакрио од Турака у подруму. Изнео га је с војницима и окачио о грану у порти православне цркве. Први је повукао уже, па га је предао оном до себе, да и он зазвони. Народ и војници приступали су звону један по један, скидали капу, крстили се и повлачили за уже – читав тај дан звонило је опет звоно на Косову оглашавајући ослобођење и испуњење заветне мисли српског народа [Пејчић 1998].⁶

Тај исти војвода Вук је са својим добровољачким одредом козјачких четника одлучио и исход Кајмакчаланске битке којом је 1916. у Првом светском рату српски народ однео победу над окупаторском војском и отворио пут за коначно ослобођење Србије две године касније. Он је неутралисао бугарску артиљерију као што је и четири године раније (1912) у Кумановској бици, током Првог балканског рата, неутралисао и турску артиљерију. Када је војвода Вук „угасио” турске топове, наследник престола Александар Карађорђевић се прекрстио и гласно рекао: „Боже, спаси српску војску увек као што је сила Твоја и Твоја милост сада погледала на нас” [Антонијевић 2014: 52].

⁴ Војин Поповић, потпоручник српске војске, учио је герилски занат од пчињског војводе Крсте Ковачевића.

⁵ Теренско истраживање за потребе овог рада је потврдило да је фреска веома добро очувана и да покрива половину западног зида манастирске цркве, док се на другој половини налази монументални приказ колоне ходочасника који се кроз козјачку шуму крећу ка Манастиру.

⁶ Јован Пејчић, Ракић у четничкој униформи, Српско наслеђе, 1998. [Српско наслеђе].

Поред тога што у горњем ставу видимо да се Краљ у одсудним тренуцима за државу и народ молитвено обраћао Богу, те да је четнички покрет имао значајну улогу у ослободилачким ратовима, у наведеном ставу су, истовремено, садржани и разлози због којих је проучавање питања односа државе Србије и СПЦ у овом раду ограничено на простор југоисточне Србије. То је, најпре, због тога што је пчињски крај био срце четничког ослободилачког покрета за присаједињење Старе Србије Кнежевини, а потом и Краљевини Србији, као и зато што је душа тог покрета била у манастирима и црквама пчињског краја. Његова основна сврха је била самоодбрана од исламизације и бугаризације хришћанског становништва на подручју европског дела турске империје.

Стога се, на основу наведених примера новије српске историје (крај 19. и почетак 20. века), може закључити да је период непосредне сарадње између државе и СПЦ трајао релативно кратко – од балканских ратова до оснивања Краљевине СХС (1912–1918). Резултати истраживања показују да он није био заснован на зависности Цркве од државе, већ да је Црква деловала независно од државе, па и супротно њеним политичким циљевима, због чега је један број истакнутих интелектуалаца и припадника војске напуштао државну службу и прелазио у герилски ослободилачки покрет српског народа.

Однос државе и Цркве поново оживљава тек почетком 21. века, а посебно од 2012. када Србија почиње званично да обележава Дан примирја којим је окончан Први светски рат и тиме – крећући се у сусрет стогодишњици (2014–2018), почиње да обнавља сећање на историјске догађаје који су се одиграли у пчињском крају.

ПЕРИОД УЗУРПАЦИЈЕ ЦРКВЕ ОД СТРАНЕ ДРЖАВЕ: МОНАСТИР – МУЗЕЈ И МОНАСТИР – ХОТЕЛ (1969–1994)

Држава је током друге половине 20. века два пута узурпирала манастир Светог Прохора Пчињског. Први пут га је претворила у музеј, а други пут у хотел. Музеј је основан одлуком Републичког секретаријата за образовање, науку и културу тадашње југословенске републике Македоније донетом 1969. да се у манастирској трпезарији Краљевог конака постави меморијални музеј Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније (АСНОМ), а за чувара музеја постави тадашњи игуман Пимен. Иначе, трпезарија у хијерархијском вредновању објеката манастирског комплекса долази одмах после цркве будући да представља проширени сакрални простор у којем се читају молитве, житија светих и обављају друге богослужбене радње током обедовања монаштва које живи у манастиру. Музеј је реновиран 1989. и допуњен различитим меморалијама о заседању АСНОМ-а, а затворен је 1991. у време распада Југославије, када су сви експонати изнети [Макуљевић 2015: 588–589] и пренети на територију нове државе створене у границама бивше републике.

Цела та ситуација је резултат забуне око појма *Македонија*. Она, по Цвијићу,⁷ почиње тек у новије доба, после ослобођења Србије и Грчке када су картографи почели да именом Србија означавају само ослобођену, политичку Србију (до Врања, како је утврђено на Берлинском конгресу 1878, *йрим. аут.*). То је имало за последицу да је „словенско становништво, у свем пространству тога проширеног појма идентификовано и оглашава-но за бугарско” [Ђорђевић 1929: 5]. У таквој ситуацији „политичари су појам Македонија развлачили по потреби, како им је кад требало, а занесене бугарске патриоте су га растегли до неоправданих и недопуштених димензија.” Ово се, како академик Ђорђевић наводи, пре свега односило на „врло велики део Старе Србије на који је појам Македоније проширен и који су Бугари, по својој урођеној навици, огласили као област на коју имају право” [Ђорђевић 1929: 4–5]⁸. Иако је један део те територије већ 1912. припојен Србији, заједно са Пчињским округом у којем се налази и манастир Свети Прохор Пчињски, ова „забуна” је и током Другог светског рата наставила да производи политичке последице, те се тако седиште македонског ослободилачког покрета 1944. нашло на територији суседне републике Србије. Не улазећи дубље у разлоге за формирање унутрашњих политичких граница Републике Македоније у саставу Југославије које се не поклапају са Цвијићевим наводима, овде ћемо само истаћи да се и поред тога, манастир Свети Прохор Пчињски недвосмислено налазио на територији републике Србије када је 1969. постављена политички контекстуализована музејска изложба у узурпираном манастирском простору. И поред чињенице да у Македонији такође живе Срби, те да их свака политичка граница одваја од Срба у Србији, овај пример показује да је послератна Југославија свесно наставила да одржава „забуну” која и данас има политичке импликације. Иако је бивша југословенска република Македонија (БЈРМ)⁹ 1991. стекла независност референдумом о независности од Југославије и изнела све музејске експонате из манастира да би створила своје националне институције, она и деценијама након тога подноси захтев државним органима Србије за дозволу да се у манастиру одржи централна државна свечаност посвећена сећању на АСНОМ чиме „забуна” остаје и даље на делу.¹⁰

Друга узурпација манастира од стране државе одиграла се 1988. када су локалне власти Општине Бујановац, тек адаптирани стари Врањски конак у манастирском насељу, пренамениле за потребе хотелско-угоститељске делатности [Макуљевић 2015: 72]. Ништа слично није се догодило ни у време османске власти када је, с мањим прекидом, манастир скоро

⁷ По Цвијићу, Македонија се простира јужно од Скопља, а у њен састав улазе крајеви око Охрида, Битоља, Водена, Солуна, Дојрана, Струмице, Сереза и Кавале [Ђорђевић 1929: увод].

⁸ Да би се боље разумела историја овог дела Србије, у врањском конаку манастира Свети Прохор Пчињски постављена је изложба књига и историјских докумената, укључујући и књигу академика Ђорђевића, професора етнологије и музеологије Етнолошког семинара Филозофског факултета у Београду на чијем је челу све до 1927. био Јован Цвијић.

⁹ Назив је добила на захтев Грчке која у међународним оквирима води спор око имена ове новостворене државе.

¹⁰ Исти захтев је упућен и 2017. током теренског истраживања за потребе овог рада.

неометано живео као најзначајније духовно средиште овог краја. Црквене власти су тек након шест година (1994) успеле да поврате управу над овим конаком.¹¹

На основу наведених примера видимо да је манастир Светог оца Прохора не само придружен другим манастирима у Србији који су током друге половине 20. века претварани у музеје, као нпр. Сопоћани, Ковиљ, Војловица и др. [Ђукић 2016: 91–117], него и да је на друге начине коришћен супротно својој сакралној природи, духовним вредностима и културно-историјском значају због чега је 1979. проглашен културним добром од изузетног значаја за Србију.¹²

ТРОНОЖАЦ ВРЕМЕНА И ПЛУРАЛИЗАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА (2000–2016)

Након распада Југославије, Србија у суочавању с питањем националног идентитета наилази на мноштво препрека. Прва се односи на наслеђени „југословенски идентитет” као резултат идеологије југословенства која је од 1918. (оснивање Краљевине СХС) све до оснивања Републике Србије (2006) потискивала националне идентитете у корист наднационалног политичког идентитета југословенства. Други проблем је секуларизација (одвајање државе од цркве, *прим. ауи*) праћена снажном атеизацијом, јер је Југославија доласком комуниста на власт после Другог светског рата уређена као световна држава, а „комунизам, са својим усађеним атеизмом, посебно је настојао да што је више могуће ограничи улогу религије у цивилном друштву” [Linc i Stepan 1998: 292].

У оваквом политичком амбијенту доминације партије над државом и друштвом током друге половине 20. века, друштво је у толикој мери политизовано да се не може схватити као „самостална арена у којој делују групе, покрети и појединци релативно аутономни од државе”, како грађанско (цивилно) друштво дефинишу Линц и Степан [Linc i Stepan 1998: 21]. У погледу односа према православљу и СПЦ, ситуација се није битно променила ни након демократских избора 2000. јер један број организација цивилног друштва оптерећен тоталитарним наслеђем још није развио способност да толерише различита мишљења, вредности и идеје, иако се стално позива на постулате модерне државе – владавину права, људска права, плуралност и толеранцију [Biserko 2016: 6].

Такав начин мишљења не признаје право српског народа да свој национални идентитет успостави у тродимензионалном времену – прошло, садашње, будуће, већ свако промишљање прошлости проглашава „репатријархализацијом”, „антизападњаштвом” и отпором „модерности”. Осим што се тиме „битно угрожава људско достојанство и самопоштовање”,

¹¹ Ауторка рада је за време боравка у манастиру била смештен у овом конаку те се и лично уверила да је уређен као хотелски објекат.

¹² Ово питање ауторка рада проучава у књизи (*Како смо – студије културе и амћења и љолитике идентитета у Србији* (Београд 2017) тако да оно неће бити проблематизовано у овом раду.

неуропсихијатрија упозорава да „пад у времену, када се људско постојање сручи у један од његових сегмената, пад је у болест, било ону душевну, или моралну, или чак и у ону телесну” [Бојанин 2011: 34, 49]. Тиме се с лакоћом може објаснити морална криза транзиционог друштва јер, како додаје Светомир Бојанин, зрела људска понашања, која се, истовремено, сматрају и моралним, увек се заснивају на одговорности за *обавезе* према прошлости, које смо засновали својим начином постојања, и одговорности за *обећања* усмерена ка будућности [Бојанин 2011: 48].

Стога је, након распада Југославије и губитка политичког идентитета југословенства, редеофинисање идентитета не само право, већ и обавеза према прошлости потиснутој из јавног живота током 20. века. Ове људске вредности, без којих нема ни одговорности за будућност, уосталом, не припадају само српском народу, већ и свим другим народима. Будући да је друштво у Србији хетерогено по својој структури (мултинационално, мултиконфесионално и мултикултурно), све друштвене групе улазе у процес транзиције промишљањем свог идентитета и све се оне питају исто: ко смо, шта су одлике наших идентитета и ко су институционални носиоци наше културе памћења и историјског сећања. При томе, један идентитет не мора да искључује други, па тако ни нови политички идентитет Европске уније којем Србија тежи у процесу придруживања, не мора да искључује националне идентитете. Ово тим пре јер је „људска способност за вишеструки и комплементарни идентитет, један од кључних чинилаца који омогућава демократију у мултинационалним државама” [Linc i Stepan 1998: 21].

Након читавог века оспоравања српског националног идентитета, делом због идеологије југословенства, а делом због антирелигиозне кампање против православља, српски народ у Србији такође трага за својим идентитетом и пита се: у којој мери је православље одлика српског националног идентитета, какав је однос државе, друштва и СПЦ постојао у прошлости, какав постоји данас и како се он може унапређивати у будућности. То нарочито будући да се, према Калхуну [Calhoun 2010], секуларизација не може разумети само као питање верских слобода већ и права на културу, те је као такво у надлежности културне политике. Ово посебно због тога што СПЦ, захваљујући стеченој аутокефалности и светосављу, од 13. века активно доприноси просвећивању и култури српског народа, због чега данас представља не само најстарију верску, већ и културну организацију која и упркос свим изазовима секуларизације и атеизације, наставља да делује у грађанској арени у Србији.

С те стране, јасно је да процес „плурализације идентитета, односно стварања мозаика различитих идентитета унутар цивилног друштва” [Kin 2003:134, према Komšić 2016: 23] мора бити заснован на „троношцу времена” да не би дошло до пада у болест, како упозорава Светомир Бојанин. То искључује даље оспоравање светосавског православног идентитета српског народа и маргинализацију СПЦ, и то не само због историјске улоге СПЦ у развоју друштва и државе, већ и зато што православни српски народ окупљен око своје Цркве има грађанско (цивилно) право на очување свог националног, верског и културног идентитета.

Европска унија то право ни на један начин формално-правно не оспорава. Најпре, право на подршку националном идентитету једно је од основних начела савремених културних политика [Ђукић 2012: 240; Ђукић 2016: 15 и сл.] које Европска унија у потпуности препушта државама чланицама. Следствено томе, принцип „транснационалног држављанства” [Комшић 2016: 24] не искључује суверено право држава чланица да воде културну политику, јер би то нарушавало друга два принципа на којима је Европска унија такође заснована, а то су принципи културног суверенитета и супсидијарности [Ђукић 2012: 65]. Ово, наравно, будући да се држављанство односи на променљиви политички идентитет држава који није фиксиран и примаран већ веома променљив и друштвено конструисан [Linc i Stepan 1998: 55]. Зато државе настају и нестају – како видимо и у овој студији. С друге стране, национални идентитет се односи на трајне – имплицитне верске и културне вредности које се преносе с генерације на генерацију независно од политичких граница државе.¹³ Зато је, заправо – према Уговору о функционисању Европске уније (глава VIII, чл. 167)¹⁴ на који се позива преговарачко поглавље 26 (образовање и култура), једина обавеза у области културе да међународна културна сарадња буде заснована на поштовању националне и регионалне различитости држава чланица, истовремено стављајући у први план заједничку културну баштину. Њен значајан део чини и православна култура, не само српског народа већ и других православних народа у земљама у окружењу, од којих су неке већ чланице Европске уније (Румунија, Бугарска, Грчка). Притом, ЕУ посебно истиче да сарадња доприноси унапређењу знања и ширењу културе и историје европских народа, па се стигматизација православне културе у Србији са становишта културне политике не може другачије разумети него као наслеђе тоталитарног режима и његовог урођеног атеизма. Ово стога јер је културна политика јавна практична политика државних органа управе заснована на културном суверенитету државе. У том смислу на њу примарно утичу унутрашњи културолошки фактори, иако се недвосмислено могу идентификовати и спољашњи геополитички утицаји које нисмо проучавали у овом раду, пре свега полазећи од теоријских разлика између конкретне активности практичне политике (policy) и апстрактне политичке идеје и идеологије (politics). Дејство ове друге „политике” на прву, међутим, ограничено је будући да одређене политичке идеје морају бити потврђене конкретним одлукама на којима се заснивају практичне политике у области културе. У супротном, идеолошки ставови представљају само имплицитни вредносно-идејни оквир деловања посебних друштвених група који нема директног утицаја на јавну културну политику.

Коначно, треба имати у виду и „болести” појединаца и друштва, на које не указује само Бојанин, већ, такође и Линц и Степан од чијег смо става и пошли у разматрање односа државе, друштва и Православне цркве. Они и сами упозоравају да масовна секуларизација и одвајање од религије

¹³ Наравно, црква такође има сопствени идентитет, али то питање излази из оквира овог рада.

¹⁴ [Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union, pp. 121–122].

могу ослабити демократско друштво јер „религија, цркве и добровољне групе повезане с њима играју значајну улогу у повезивању људи, артикулисању моралних ставова (што често има и политичких импликација) и помагању код организовања различитих интереса” [Linc i Stepan 1998: 293]. Слично закључује и Калхун у студији *Поновно њромишљање секуларизма*, јер православна култура, поред експлицитних уметничких израза, увек подразумева и имплицитне моралне вредности и идеје православља.

ЗАКЉУЧАК: БОГАТСТВО КОЈЕ ТРЕБА РАЗВИЈАТИ

У погледу националног идентитета, ситуација је почетком 21. века далеко неповољнија него што је била током 19. и почетком 20. века када је српски народ имао јасну *свесћ о националној ѡријадносћи* те водио ослободилачке ратове само с једним разлогом: да успостави државни и културни суверенитет и очува свој национални идентитет. Па и у том периоду нема доказа о зависности православног хришћанства од државе, већ потпуно супротно, резултати истраживања указују на независност и аутономију коју је СПЦ – упркос страдањима и свим изазовима, успела да очува до данашњих дана.

Ово из разлога што су репресивни политички фактори (идеологија југословенства од 1918, секуларизација и атеизација од 1945) потиснули *њправославље* из јавног живота у сферу приватности, те оно скоро читав век није представљало идентификатор националног идентитета српског народа. Током распада Југославије такав тоталитарни однос према православљу и Српској православној цркви настављен је другим средствима, те у том смислу не само да нема емпиријских доказа о наводном православном национализму Српске православне цркве, него видимо да је она током читавог 20. века била жртва идеологија југословенства, комунистичког атеизма и етничких национализама новостворених држава у окружењу.

У Србији се такав однос према православљу из некадашње партијске државе која је доминирала друштвом, преселио у део *цивилног друшћива* који својим политичким деловањем у процесу транзиције ка демократији тежи да преузме улогу некадашње партије. Тако оно, и само оптерећено *њошћалишћарним наслеђем*, некритички преузима неосноване теоријске спекулације о зависности Цркве од државе и њеном доприносу развоју „национализма у посткомунистичким земљама”. Стога православље, иако више није под ударом комунизма и његовог урођеног атеизма, након демократских избора у Србији 2000. долази под удар цивилног друштва, што са становишта културне политике представља изазов демократизацији наслеђеног посттоталитарног културног система.

Основни предуслов плодног сарадње између државе и Цркве је да грађанско (цивилно) друштво настави да се развија као арена какву дефинишу Линц и Степан. То значи да се одвоји од политичке арене и постане арена у којој друштвене групе солидарно изражавају вредности и идеје у које верују. Како у тој арени делују различите друштвене групе,

различите су и вредности у које верују, али то само представља *богајисиво различийоси* које треба очувати и развијати у складу са законом и демократским вредностима којима тежи друштво у транзицији.

Део те арене грађанског друштва је и православна хришћанска заједница већинског српског народа окупљена око СПЦ која у секуларној држави има аутономију као и друге признате цркве у Србији. У том случају, аутономија подразумева *сајосиојање*, тј. коегзистенцију бројних актера друштвеног живота у јавном простору. При томе се о секуларизацији не може мислити само са становишта одвајања државе и Цркве и одсуства Цркве у управљању државом, већ и са становишта њихове сарадње и присуства Цркве у јавном и културном животу.

Владавина права у демократски уређеној држави, дакле, није само право већ и обавеза свих учесника у процесу демократске консолидације. За *илурализацију иденитијетиа* и стварање мозаика различитих идентитета унутар цивилног друштва – према Кину, потребно је да се сви актери грађанског друштва међусобно уважавају и поштују. То је изазов на који тек треба одговорити тако да се избегну бар оне замке о које се Србија саплитала током 20. века.

Са становишта културне политике, основна замка је избор између политичког и националног идентитета јер губи из вида тродимензионалност, вишеструкост и комплементарност идентитета, што је један од кључних чинилаца који омогућава демократију у мултинационалној, мултиконфесионалној и мултикултурној држави каква је Србија.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Идентитет и сећање: транскултурални текстови драмских уметности и медија” (Србија: 1989–2015) бр. 178012 Факултета драмских уметности (Универзитет уметности у Београду) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антонијевић, Синиша (2015). *Коруба: слобода или смрт: сјоменица*. Врање: С. Антонијевић.
- Антонијевић, Синиша (2017). *Војвода Крсџа: сјоменица*. Врање: С. Антонијевић.
- Антонијевић, Синиша (2014). *Манасијир Свеиши Панџелејмон у Лейчиницу: борба за слободу*. Врање: С. Антонијевић.
- Бојанин, Светомир (2011). *Под дрвџеом сазнања добра и зла*, Земун: Ризница.
- Глушац, Јелена (2015). Кнез и деспот Стефан Лазаревић и манастир Велика Лавра Светог Атранасија на Светој Гори. *Зборник Маишце срјске за друшћивене науке*, 153: 739–746, Нови Сад: Матица српска.
- Димић, Љубодраг (1998). *Срби и Југославија*. Београд: Стубови културе.
- Борђевић, Тихомир Р. (1929). *Македонија*. Београд: Удружење јужно-србијанаца у Београду.

- Ђукић, Весна (2012). *Држава и култура: студије савремене културне политике*. Београд: Факултет драмских уметности.
- Ђукић, Весна (2016). *(Ка)Ко смо – студије културе ђамћења и политике идентитета у Србији*, Београд: Факултет драмских уметности.
- Кривошејев, Владимир (2002). Рат историографија: паралелни осврт на књиге Ваљево под окупацијом (Жарко Јовановић) и Четници Драже Михајловића у грађанском рату у Србији (Милорад Белић), *Гласник Историјског архива Ваљево*, 36: 128–136.
- Љушић, Радош (2011). Чувари своје груде! *Вечерње новости*, 24. новембар 2011.
- Макуљевић, Ненад /приређивач/ (2015). *Манасић Свети Прохор Пчињски*. Врање–Београд: Епархија Врањска СПЦ, Српски православни манастир Свети Прохор Пчињски, Центар за визуелну културу Балкана Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Отроисани Устав Краљевине Србије из 1901 (2013). *Мој устав*. Београд: YUKOM.
- Пејчић, Јован (1998). Ракић у четничкој униформи. *Српско наслеђе: историјске свеске*, 10 (октобар).
- Петковић, Влад. Р. (2014). Стари српски споменици у Јужној Србији, *Catena mundi: Српска хроника на светским веригама*, књ. 1, треће издање, Београд: Catena mundi, 139–144.
- Biserko, Sonja (2016). Reč izdavača. U: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 5–7.
- Calhoun, Craig (2010). Rethinking secularism. *The Hedgehog Review*, 12, 3: 35–48.
- Kin, Džon (2003). *Civilno društvo: stare slike, nove vizije*. Beograd: „Filip Višnjić” (prevela s engleskog Lj. Nikolić).
- Komšić, Jovan (2016). Demokratska tranzicija i identiteti. U: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 11–55.
- Linc, Huan i Alfred Stepan (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić (preveo Đ. Krstić).
- Veber, Maks (1978). *Economy and Society*. Guenther Roth and C.Wittich (eds). Berkeley: University of California Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Српско наслеђе. Доступно на: <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-c/1998/10/article-11.html>. Приступљено 1. 2. 2018.
- Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union (2012). *Official Journal of the European Union*, Eur-Lex. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>. Приступљено: 1. 2. 2018.

ORTHODOX CHRISTIANITY AND IDENTITY: STUDIES OF MONASTERY ST. PROHOR PČINJSKI

by

VESNA ĐUKIĆ

University of Arts in Belgrade, Faculty of Dramatic Arts
Bulevar umetnosti 20, Belgrade, Serbia
djukic.vesna@gmail.com

SUMMARY: The paper investigates the relationship between the state, society and Serbian Orthodox Church in 19th and 20th century, considered from the standpoint of national identity, as a basic principle of contemporary cultural policies. The aim of the paper is to identify similarities and differences in three intersecting points in time in the relationship between state and church, as well as look at possibilities and obstacles for their cooperation in the context of democratic transition and consolidation of society in Serbia, following the dissolution of Yugoslavia. The theoretical exploration starts from the position that Orthodox Christianity, as it is “dependent on the state and concept of national church”, is a source of nationalism and obstacle to democracy, based on which a number of intellectuals and civil organizations in Serbia are against acceptance of Orthodox Christianity as an identifier of national identity of post-totalitarian society in Serbia. Qualitative empirical research that investigated the starting theoretical assumptions is based on the case study of Pčinja county in the South East of Serbia, which is a religious, cultural and political centre of this part of Serbia, with monastery Saint Prohor Pčinjski located in its centre. The results of research demonstrated that repressive political factors suppressed Orthodox Christianity from the public life, thus there is no empirical evidence of “Orthodox nationalism”, and instead we can observe that throughout 20th century the church was a victim of ideologies of Yugoslavia, Communist atheism and ethnical nationalisms of the newly established countries in the region. In Serbia, this type of relationship towards Orthodox Christianity moved from former party state that dominated the society into a section of civil society, whose political activities tend to overtake the role of former Communist party. This part of civil society, as it is burdened with totalitarian heritage itself, bases its political attitudes on the empirically unfounded theoretical speculations, which is why, despite its efforts, it represents a challenge to the democratization of inherited post-totalitarian cultural system and an obstacle for Serbian Orthodox Christian community to realize its democratic right to free expression of values and ideas in which it believes.

KEYWORDS: democratic consolidation, state, society, cultural policy, national identity, Serbian Orthodox Church

ФАКТОРИ ОПСТАНКА РУСИНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У СРБИЈИ

МИХАЈЛО ФЕЈСА

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за русинистику
Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
fejsam@gmail.com

САЖЕТАК: Од средине 18. века, тј. од времена када су се доселили у ове крајеве па до Првог светског рата, Русини су доминантно били фармери. Временом су напредовали у економском, националном и културном животу. Аутор у раду настоји да укаже на факторе који данас, на почетку 21. века, доприносе да мала русинска популација у Војводини (Србији) (по последњем попису 14.246 припадника) очува своје историјско-културно наслеђе и развија то што има данас – препознатљиви културни и национални идентитет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Русини у Србији, русински језик, образовна вертикала, Грkokатоличка црква, култура, националне заједнице (мањине)

Вековима су Русини / Рушњаки (Руснаки) живели у границама Угарске. Живели су у североисточним жупанијама угарске краљевине, тачније у Земплину, Шаришу, Абауј-Торни, Боршоду, Саболчу, Ужу, Угочи, Марамарошу и Гемеру. Већина тих жупанија су данас у источној Словачкој, а друге у Мађарској, Украјини и Румунији [Фејса 2000; 2010].

После пораза и повлачења Отоманске империје из Бачке, Срема и Баната 1699–1718, аустроугарским властима било је потребно више становништва на југу своје државе па су подстицале колонизацију Немаца, Мађара, Словака и др., као и Русина [Gavrilović 1977: 153]. Прве групе Русина почеле су се селити из своје постојбине у карпатским планинама, на југ, у Бачку пре око 270 година. Службено, пресељавање је одобрено потписивањем два уговора – 1751. године на пустару Велики Крстур и 1763. године у село Куцура [Лабош 1979].

Иако малобројни и без значајнијих веза са својим сународницима из „старог краја”, захваљујући томе што су после присаједињења Срема, Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији 1918. године [Његован 1993; 2004], оствареног уз подршку и њихових заступника на Великој скупштини

Војводине признати као мањина словенског порекла, Русини су очували своје историјско-културно наслеђе [Хорњак 2006: 26].

Прва културно-просветна организација – Русинско народно просветно друштво, донела је одлуку да се свакодневни говор Русина (не руски или украјински) користи у образовању, културном животу и штампи. Ова одлука била је базирана на чињеници да су књиге религиозног и књижевног карактера већ биле објављиване на том језику [Медјеји 1993: 146]. Ова организација је, поред књига, календара и уџбеника, објавила и најугицајнију књигу тог времена – прву русинску граматику Хавријила Костелњика – *Грамаѣика бачваньско-рускей бещеди* [Костелњик 1923].

Тешко је разумети како је једна тако мала популација (према последњем попису из 2011. године у Републици Србији било је 14.246 припадника русинске националне заједнице) успела да очува свој језик, веру, школе, обичаје – укратко, своје национално биће кроз више од два и по века. У овом раду настојимо да укажемо на чиниоце који утичу да се русинска заједница очува и да укажемо на перспективе њеног опстанка.

ЧИНИОЦИ ОПСТАНКА

1. *Образовна верѣикала на русинском језику*. Као посебно значајан фактор очувања русинског идентитета видимо постојање образовне вертикале – од предшколског до високог образовања [Фейса 2006; 2009].

Почеци предшколског образовања на русинском језику могу да се прате од почетка 20. века – од 1903. године у Руском Крстуру и од 1905. у Куцури.

Јаслице, продужен боравак и васпитне групе за припремање деце у школу постоје у Руском Крстуру. Образовне групе у којима се деца припремају за школу на русинском језику и продужен боравак за предшколску децу постоје у Куцури и Ђурђеву [Јким 2009: 25–26].

Почеци школског образовања на русинском језику могу да се прате од средине 18. века – од 1753. године у Руском Крстуру и од 1765. године у Куцури.

Поред редовне наставе (сви предмети) на русинском језику од 1. до 8. разреда у Руском Крстуру, Куцури и Ђурђеву, у другим русинским срединама где због малог броја ученика нема могућности организовања редовне наставе на русинском језику, организује се изучавање русинског језика с елементима националне културе. Предмет је изборни и заступљен је с два часа недељно. Он је заступљен у Бачкој Тополи, Госпођинцима, Кули, Новом Саду, Новом Орахову, Петроварадину, Савином Селу, Сремској Каменици, Сремској Митровици, Суботици, Ветернику, Врбасу и у Шиду с посебним одељењима у Бачинцима, Беркасову и Бикић Долу. Укупан број места долази до 16 а више од 330 ученика је обухваћено њиме [Јким 2009: 27]. Општи тренд је да се број ученика у школама с редовном наставом смањује а број ученика у школама с неговањем увећава. Министарство просвете има разумевања па се одељења формирају и за пет ученика (нпр. у Куцури).

Гимназија „Петро Кузмјак” у Руском Крстуру обезбеђује потпуно образовање на средњошколском нивоу на русинском језику од 1970. године. То је једина средња школа у свету на русинском језику. Има интернатски смештај за ученике и због тога је могуће да се упишу не само деца из Србије већ и из других земаља где живе Русини.

Одсек за русинистику на Филозофском факултету у Новом Саду потиче од Лектората за русински језик који је основан 1972. године (од 1981. године – Катедра за русински језик и књижевност). Одсек представља највиши ниво образовања на русинском. Нови курикулум Одсека за русинистику, базиран на Болоњској декларацији, акредитован је 2008. године.

Преко 50 студената до сада је дипломирало на Одсеку за русинистику, један је магистрирао а два су докторирала. Од њих се очекује да буду лидери културно-образовног живота Русина у Србији у првој половини 21. века.

Нови курикулум је омогућио и организовање мастерских студија. Петнаест студената је досад одбранило мастер радове. Већина мастер радова бави се тематиком из русинског језика и представљају значајан допринос лингвистичкој русинистици. Својим закључцима они потврђују да је порекло русинског језичког система могуће пратити до општесловенског језика [Рамач 2002] и да овај микројезик, како га третира Александар Дуличенко [2009], представља језик с аутентичним и стабилним унутрашњим системом и препознатљивим карактеристикама [Фейса 2013; 2017].

2. *Ајосѿолски еѣзархай за ѣркокаѿолике у Србији и Црној Гори*. Када се хришћанска црква поделила, после 1054. године, Русини су остали у источној, православној сфери, номинално под јурисдикцијом екуменског патријарха у Константинопољу. Од стварања Унијатске цркве, то јест од стварања Источне хришћанске цркве у унији са Римом, између 1596. и 1646. године, унијатима је допуштено да задрже источни обред и традиције, али су морали признати папу у Риму, а не екуменског патријарха у Константинопољу, као врховног поглавара њихове цркве. Због тога, од 17. века, карпатски Русини били су или православни или унијати. Године 1772. унијати су преименовани у гркокатолике.

Русини су основали парохије убрзо по досељавању у Бачку. Цркве су изградили само неколико година после насељавања Крстура и Куцуре. Русокрстурска и Куцурска парохија биле су укључене у Крижевачку епархију за гркокатолике 1777. године. У оквиру парохија деловала је професионална школа – у Руском Крстуру до 1898. године, а у Куцури до 1921. Црквена гркокатоличка традиција помогла је Русинима да стабилизују вредности које дословно нису биле мењане од почетка досељавања до Првог светског рата.

Године 2003. основан је Апостолски егзархат за гркокатолике у Србији и Црној Гори, а први и садашњи егзарх је владика др Георгиј Џудар. Апостолски егзархат за гркокатолике у Србији и Црној Гори састоји се од следећих парохија: Бачинци, Београд, Беркасово, Бикић До, Врбас 1, Врбас 2, Госпођинци, Ђурђево, Инђија, Кула, Куцура, Марковац, Нови Сад, Ново Орахово, Руски Крстур, Сремска Митровица, Суботица, Шид,

а формирају се парохије у Бачкој Тополи и Вршцу [Яким 2009: 67]. Ходочасничко место Апостолског егзархата је Водица у Руском Крстуру.

Неспорно је да Апостолски егзархат, тј. црква генерално, доприноси очувању не само хришћанских вредности, него и очувању русинског језика и традиције. Апостолски егзархат нпр. објављује месечни часопис *Дзвони* и неколико књига годишње.

3. *Национални савети русинске националне мањине*. Национални савети националних мањина представљају облик културне аутономије националних мањина и функционалне децентрализације. У правни систем су уведени 2002. године доношењем Закона о заштити права и слобода националних мањина. Према члану 19. ставу 1 Закона припадници националних мањина могу изабрати националне савете ради остваривања права на самоуправу у области службене употребе језика и писма, образовања, информисања и културе. Национални савети се финансирају из буџета на различитим нивоима организовања јавне власти и из донација. Националне савете из свог буџета финансира Република Србија и Аутономна Покрајина Војводина, као и поједине локалне самоуправе.

Закон о националним саветима донет је 2006. године. Генерално говорећи, Национални савет русинске националне мањине добио је могућност, али и обавезу да координира и брине о примени мањинских права у областима образовања, културе, информисања и у области службене употребе језика и писма [Яким 2009: 18].

4. *Завод за културу војвођанских Русина*. Завод је основан као јавна установа на основу заједничке Одлуке Скупштине Аутономне Покрајине Војводине и Националног савета русинске националне мањине, на основу Статута Аутономне Покрајине Војводине, Закона о јавним службама и Закона о заштити права и слобода националних мањина.

Главни циљ Завода је помагање у остваривању и афирмисању изузетног квалитета културе војвођанских Русина у најширем смислу. Свој програм остварује кроз документарно-информативни програм, развојно-истраживачки програм и програм за међународну сарадњу и сарадњу с удружењима грађана, невладиним организацијама, локалним самоуправама и другим установама. Завод жели да подигне културни ниво аутора и публике и да повеже русински културни систем с локалним, регионалним, покрајинским и европским системима [Яким 2009: 32]. Завод за културу војвођанских Русина основан је 2008. године са седиштем у Новом Саду.

5. *Русинско народно позориште „Петро Ризнић Бађа”*. Русинско народно позориште, засновано на вековној позоришној традицији код Русина, са седиштем у Руском Крстуру, стекло је статус професионалног русинског позоришта. Годишње припреми једну или две репрезентативне позоришне представе с којима наступа у земљи и иностранству.

Једна од најзначајнијих карактеристика Русинског народног позоришта *Петро Ризнић Бађа* је та што много младих учествују у позоришној и музичко-сценској активности институције.

6. *Разноврсна издавачка активност*. Данас постоји неколико русинских издавача и нових русинских часописа. Новинско-издавачка установа

„Руске слово” из Новог Сада није више једини издавач, као што је био случај средином 20. века.

НИУ „Руске слово” објављује недељне новине *Руске слово* (на 40 страна, и у тиражу од 2.300 примерака), дечији месечни часопис *Захрџка* (на 24 стране, и у тиражу од 1.200 примерака), часопис за књижевност, културу и уметност *Швейлосц* (објављује се једном у два месеца, на 24 стране, у тиражу од 400 примерака), *Руски календар* (на 400 страна, и у тиражу од 2.500 примерака) и неколико књига годишње.

Други веома значајан издавач је Завод за издавање уџбеника из Београда – Одељење у Новом Саду. Русинска редакција (основана 1965. године) објавила је до сада око 1.000 наслова [Сабо 2008: 323].

Као издавачи појављују се и Апостолски егзархат за гркокатолике у Србији и Црној Гори (в. 2), Завод за културу војвођанских Русина (в. 4), Друштво за русински језик, књижевност и културу из Новог Сада (*Studia Ruthenica*), Матица русинска из Руског Крстура (*Руснак*) и Културно-просветно друштво ДОК из Куцуре (*Ерајџо над Куцуром*).

7. *Електронски медији*. Постојање радио, телевизијског и интернет емитовања је, сматрамо, изузетно значајно на почетку 21. века.

Радио Нови Сад (који је почео с радом 1949. године) годишње емитује око 1.500 часова радио програма на русинском. Сваке недеље има четири сата говорног или музичког програма на русинском језику, који се допуњавају с неколико посебних програма током сваке године, као нпр. покривање важних културних догађаја и богослужења везана за значајне празнике. У просеку емитује се шест и по сати програма на русинском језику дневно.

Телевизија Војводине (која је почела с радом 1975. године) емитује 143 часа ТВ програма на русинском језику годишње. Пет пута недељно емитују се вести од 10 минута на русинском, а недељом је емисија магџинског типа која траје 60 минута. Има и неколико других посебних програма који се емитују током године. У просеку емитује се око 262 минута програма на русинском језику недељно [Јким 2009: 63].

Поред Јавног сервиса, русинска национална заједница има и информативне редакције у Кули, Врбасу, Бачкој Тополи и Шиду.

Интернет је изузетно значајан извор информација како за војвођанске Русине тако и за карпатске Русине уопште.

У оквиру НИУ „Руске слово” делује агенција за дневне вести названа *Ruthenpress*. Она емитује вести сваког дана изузев недеље.

Постоји неколико сајтова који су посвећени војвођанским Русинима.¹

8. *Културне организације и манифестације*. Данас се најшира културна активност русинске националне заједнице остварује у оквиру двадесетак неполитичких, културно-просветно-уметничких организација и институција. Национално гледано, најзначајније културно-просветне организације су: Матица русинска, основана 1945. године, обновљена 1990. године

¹ Е-адреса Националног савета русинске националне мањине је www.rusini.rs; Завода за културу војвођанских Русина – www.zavod.rs; и Матице русинске – www.ruskamatka.org. И нека удружења грађана, као и неки појединци, имају своје сајтове.

у Руском Крстуру; Друштво за русински језик, књижевност и културу, основано 1970. године у Новом Саду; Културно-просветно друштво „ДОК” – Куцура, основано 2006. године у Куцури. Културне организације (удружења грађана) налазе се још у Новом Саду (Русинско културно-просветно друштво, „Матица” – Друштво Русина Новог Сада – Војводине, Форум младих Матице русинске, НВО Русински форум „ГЕА”), Куцури (КУД „Жетва”, Етно клуб „Отето од заборава”), Ђурђеви (КУД „Тарас Шевченко”, Хор „Розанов”), Врбасу (КПД „Карпати”, Уметничка колонија „Њаради”), Руском Крстуру (НВО младих Русина „Pact Ruthenorum”), Шиду (КПД „Ђура Киш”), Бачинцима (КПД „Драгутин Колесар”), Бикић Долу (КУД „Иван Котљаревски”), Новом Орахову (КУД „Петро Кузмјак”), Кули (РКУД „Др Хавријил Костељник”), Суботици (Друштво Русина у Суботици), у Сремској Митровици (Друштво Русина у Сремској Митровици) и др. Поред већ наведених професионалних културних институција (Национални савет русинске националне мањине, Завод за културу војвођанских Русина, Русинско народно позориште *Петро Ризнић Ђађа*) професионална институција културе је и Дом културе Руски Крстур.

Демократизација русинске културе на почетку 21. века довела је до формирања низа нових организација, а међу њима се налазе и две организације младих што показује да су млади престали да буду равнодушни према оном што се догађа у русинској заједници. Други тренд је да етно активности расту. Оснивање Етно клуба „Отето од заборава” у Куцури није нека врста изузетка. Ових дана сличне активности су започете и у Шиду.

Наведене организације организују око 25 традиционалних културних фестивала / манифестација (нпр. Црвена ружа, Драмски меморијал „Ђађа”, Костељникова јесен и др.). Организовање низа нових манифестација указује на виталност русинске заједнице.

9. *Поновно признавање русинског националног идентитета у карпатском ареалу.* У Централној и Источној Европи крајем прошлог века дошло је, што се тиче Русина, до револуционарних промена. Културни идентитет, који је административно угашен током четири деценије (од педесетих до деведесетих), поново је пробуђен код карпатских Русина.

С обзиром да су од средине седамдесетих година 20. века Русини Републике Србије (Аутономне Покрајине Војводине) били једини службено признати као посебна национална мањина са својим сопственим књижевним језиком, њихов статус је утицао и на статус Русина у Мађарској, Пољској, Словачкој, Чешкој и Румунији, чије су владе почеле такође признавати Русине као посебну националну мањину. Наиме, почетком педесетих година 20. века Русинима у карпатском ареалу је забрањено да се изјашњавају као Русини. Преко 300 русинских школа су административно претворене у украјинске школе. Грkokатоличка црква је забрањена. „Као резултат кратковиде језичке праксе и преког и административног начина којим је уведен украјински језик – све спроведено у току највеће стаљинистичке репресије – русинско становништво је реаговало тако што је своју децу слало у словачке школе у оближње градове или тако

што је тражило словачки уместо украјинског у своја села. Процес добровољне словакизације се брзо ширио током 1960-их година. Тако је русинско питање 'решено' у Словачкој, док је у совјетском Закарпатју остао наметнут украјински језик" [Magocsi 1996: 33]. Ништа од овога се није десило југословенским Русинима (данас у Србији и Хрватској).

Скоро три деценије после Плишане револуције (1989) у бившој Чехословачкој јасно је да карпатски Русини никада нису ни били потпуно избрисани из њихове постојбине. Данас, Словачка, Пољска, Чешка, Мађарска, Румунија, Србија и Хрватска признају карпатске Русине за националну мањину. У Мађарској данас постоје 32 заједнице у којима Русини имају своју сопствену мањинску самоуправу. У Румунији Русини имају свог посланика, који у Народном парламенту у Букурешту заступа искључиво русинске културне и грађанске интересе [Magocsi 2006: 109]. Све земље које признају Русине регистровале су их и у својим извештајима с последњих пописа. Укупан број креће се око 100 хиљада, али, као што је у историји већ забележен случај код бездржавних народа, Русини често нису вољни да се као такви идентификују или једноставно нису забележени од стране влада у земљама у којима живе (нпр. у Канади и у Аустралији) [Magocsi 2006: 11]. Једино влада Украјине одбија да призна карпатске Русине за националну мањину; према службеним подацима у Украјини има око 10.000 Русина, али их се официјелно сматра субетносом украјинске нације.

Русини Србије данас више нису сами. Пред њима се отварају многе могућности за заједничке, међународне пројекте различитих врста. Један од најзначајнијих је објављивање *Енциклопедије русинске историје и културе*, коју су припремили Пол Р. Магочи и Иван Поп [Magocsi 2002].

Лингвисти-русинисти из земаља у којима живе Русини од Првог конгреса русинског језика (1991) координовано су радили на стандардизацији својих варијанти. Пресудан тренутак за кодификацију русинског језика као 14. словенског језика представља објављивање монографије *Русински језик* од стране пољског Универзитета у Ополу у познатој серији – Савремена историја словенских језика. Прва монографија у едицији, иначе, посвећена је српском језику (1996). Главни уредник монографије посвећене русинском језику је Пол Р. Магочи [Magocsi 2004]. Варијанте русинског језика су представљене на ћириличном писму и засноване су на живом, говорном, народном језику [Magocsi 1996: 37–38]. У монографији су заступљене четири варијанте – *бачко-сремска* у то време у Југославији (данас у Србији и Хрватској) [Фейса 2004], *џрешовска* у Словачкој, *лемковска* у Пољској и *закарпатска* у Украјини (у Закарпатској области Украјине; планирано је да се користи и у Румунији, Молдавији и, уколико се не створе услови за кодификовање посебног стандарда, у Мађарској).

Поред низа међународних фестивала и манифестација, посебан значај има Светски конгрес Русина / Руснака / Лемка, који се одржава сваке друге године у другој земљи. На Конгресу се доносе основне смернице за заједничко деловање и зближавање карпатских Русина. Под покровитељством Светског конгреса основана је и Академија русинске културе света

са седиштем у Торонту. Међу члановима Академије русинске културе света од бачко-сремских Русина су Међеши Љубомир, Папхархаји Ђура, Папуга Ђура, Папуга Ирина, Рамач Јулијан, Холошњај Михаил, Фејса Михајло и др. [World Academy 2001: 1–23]. Конгрес је иницирао и оснивање Удружење русинских новинара, које је основано 2010. године у Новом Саду.

Поред Светског конгреса Русина / Руснака / Лемка постоји још један конгрес – Конгрес русинског језика. Представник војвођанских Русина као члан Интеррегионалне комисије за кодификацију русинског језика је аутор овог рада. Захваљујући Конгресу русинског језика разноврсна сарадња је установљена међу образовним институцијама војвођанских Русина и одговарајућим образовним институцијама у Словачкој, Пољској, Мађарској, Украјини, Хрватској и Канади на почетку 21. века. Постоји простор и за ширу сарадњу уколико би и влада Украјине признала Русине. Иначе, делегати Закарпатске области Украјине изгласали су признавање русинске мањине 2007. године и поднели захтев влади Украјине.

10. *Имплементирање међународних докумената који се тичу мањина од стране владе Србије.* Суштина два најзначајнија међународна документа Савета Европе која је потписала наша земља – Европску повељу за регионалне и мањинске језике (коју је потписала Државна Заједница Србије и Црне Горе 2005. године) и Оквирну конвенцију за заштиту националних мањина (коју је потписала Савезна Република Југославија 2001. године) – инкорпорирана је у Устав Републике Србије из 2006. године. Устав из 2006. године гарантује у члану 75 колективна мањинска права на основу којих припадници националних мањина, непосредно или преко својих представника учествују у одлучивању или сами одлучују о појединачним питањима везаним за своју културу, образовање, информисање и службену употребу језика и писма, у складу са законом.

Према првом периодичном Извештају Комисије стручњака за имплементацију Европске повеље за регионалне и мањинске језике (прихваћеном 12. септембра 2008. године) (на који се Република Србија обавезала усвајањем Оквирне конвенције за заштиту националних мањина 2001. године) русинском језику је дата посебна заштита у Делу III Повеље (заједно с албанским, босанским, бугарским, хрватским, мађарским, ромским, румунским, словачким и украјинским). У делу Преглед ситуације регионалних и мањинских језика, параграф V, у Извештају стоји: „Ниво заштите русинског је висок, што се рефлектује његовим службеним статусом у Аутономној Покрајини Војводини, у општинама и судовима. У образовању, за русински језик постоје добра приручна средства, користи га растући број ученика а русинско школство је јединствено у свету. Присутне су неповољности у вези са доступношћу телевизијских и радио програма на русинском у свим крајевима у којима се користи русински језик” [Канцеларија за људска и мањинска права].

Русини у Србији имају данас највиши ниво мањинских права, у поређењу с Русинима у осталим земљама. Имали су континуиетет развоја а њихов језик је стекао статус службеног језика Аутономне Покрајине Војводине.

Припадници русинске мањине имају право да се образују на матерњем језику и да похађају часове који се фокусирају на историју и културу мањине (в. 1), а, истовремено, паралелна настава на српском језику је обавезна, што резултира билингвалношћу.

Припадницима русинске мањине је омогућено да користе свој језик у службеној употреби у општинама или насељима у којима чине 15% локалног становништва. Закон обезбеђује и службену употребу русинског језика у судским поступцима, баш као и у изборним материјалима. Русинској мањини је дато право да на свом језику исписује називе улица или других топографских показатеља [Фейса 2008].

У Европи без граница Русини очекују да буду један од народа који би можда бројао и неколико стотина хиљада припадника. Олакшани контакти између карпатских Русина свакако би имали позитиван ефекат на подизање свести о националном идентитету. Ти контакти би били веома корисни и за интелектуалне, културне, лингвистичке и емотивне везе.

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

Упркос погодној међународној (в. 9) и домаћој (в. 10) ситуацији има неколико проблема који прете да угрозе стечени статус русинске мањине.

Национални попис је утврдио значајно опадање броја русинске популације (са 15.905 припадника на попису 2002. године на 14.246 припадника 2011. године). Опадање досад није било велико, али постоји страх да ће следећи попис показати још веће умањење броја припадника националне заједнице. То је последица комбинације негативних фактора који су настали током 90-их година 20. века. Проблем је толико сложен да није лако дати прецизан одговор зашто мали број русинске заједнице нагиње томе да се још смањи, али два главна разлога треба издвојити.

Прво, војвођански Русини углавном живе у малим и мешовитим насељима што често доводи до свесне асимилације у националну већину. Нараштај етнички мешовитих бракова често не показује посебно интересовање да се образује на русинском језику. Постоје и неки Русини, без обзира да ли живе у руралним или у урбаним центрима, који имају негативне друштвене предрасуде у вези с језиком школовања и мисле да би могли имати успешнију каријеру уколико наставу похађају на српском језику. У том случају настава постојећих предмета на русинском језику изгледа прилично несврхисходна.

Друго, многи припадници русинске заједнице, посебно млади Русини, траже боље запослење и економске прилике у иностранству (нпр. у Канади, Аустралији, Немачкој, Италији итд.). Ово резултира одливом образовног кадра из кругова интелигенције војвођанских Русина. Ово резултира и недостатком ђака заинтересованих за похађање наставе на русинском језику. Многе породице и даље желе да напусте земљу. Само ако би се целокупна економска ситуација променила на боље, могли бисмо очекивати да се стопа незапослености смањи а тренд трајно заустави. Талас миграције утиче на све слојеве русинске заједнице.

У вези с тим мора се додати да је сразмера рађања према броју становника постојано ниска. Уопштено говорећи, русинске породице се нерадо одлучују да имају више од двоје деце. У прошлости, нпр. на почетку 20. века, било је сасвим уобичајено имати више од четворо деце.

Ако се наведени проблеми не реше, примена такозване позитивне дискриминације може да не доведе до жељених резултата.

Засад, надајући се да ће се криза завршити што је могуће пре, најважнија ствар је да се језичка и културна права имплементирају. Закон о заштити права и слобода националних мањина из 2002. године, Закон о националним саветима из 2006. године и Устав Републике Србије из 2006. године инкорпорирали су релевантне међународне инструменте за заштиту културних права русинске националне заједнице. То представља велику гаранцију за целу заједницу. Чињеница је да су све европске земље прихватиле скуп принципа за заштиту права на језик и културна права националних мањина, војвођански Русини очекују да тај скуп принципа буде ускоро прихваћен и од стране владе Украјине.

ЗАКЉУЧАК

Аутор сматра да на почетку 21. века најмање 10 фактора доприносе постојању мале популације национално свесних Русина. Као два најважнија и с најдужом традицијом он издваја постојање образовне вертикале на русинском језику (в. 1) и Апостолског егзархата за гркокатолике у Србији и Црној Гори (в. 2).

Демократске промене у Србији 2000. године, између осталог, резултирале су новим приступом владе Републике Србије према националним мањинама. Нови законски статус омогућио је русинској заједници да оснује две веома важне институције – Национални савет русинске националне мањине (в. 3) и Завод за културу војвођанских Русина (в. 4). Док је Завод за културу војвођанских Русина основан за културу у најширем смислу, Национални савет русинске националне мањине је основан за четири области у којима русинска заједница има загарантована права – култура, образовање, информисање и службена употреба језика и писма.

Као значајне факторе, аутор препознаје и професионално Русинско народно позориште „Петро Ризнић Ђађа” (в. 5) и медије, како писане (в. 6) тако и електронске (в. 7). Значајан број удружења грађана и културних манифестација (в. 8), поготово новоформираних, резултат је демократских процеса и неспорно утичу на утврђивање националне свести, очување језика и уопште русинске културе у целини.

Пошто су и Русини у земљама карпатског ареала (након периода од педесетих до деведесетих година 20. века) признати и потпомагани од својих влада (в. 9), дошло је до значајног напретка у комуникацији између војвођанских Русина и карпатских Русина. Различите русинске организације имају прилику да остваре везе и разне пројекте како међусобно, тако и с русинским организацијама у Словачкој, Пољској, Чешкој, Мађарској, Румунији, Хрватској и Украјини, али и с новоорганизованим образовно-

-научним центрима у карпатском ареалу, као што су нпр. Универзитет у Прешову (Словачка), Универзитет у Кракову (Пољска), Универзитет у Будимпешти (Мађарска) и Универзитет у Ужгороду (Україна). Одсек за русинистику Универзитета у Новом Саду има могућност да организује и студентску и наставничку размену.

Власти Србије (Војводине) чине све што је у њиховој моћи да имплементирају међународне конвенције (в. 10) па се може рећи да има наде за Русине у Србији да очувају своју културу и национални идентитет у будућности. Русини очекују да ће садашњи услови бити обезбеђени како за њих саме тако и за карпатске Русине уопште (посебно за оне непризнате у Закарпатској области Україне) у Европи без граница.

Припадници русинске националне заједнице у Србији/Војводини морају признати да уставне и законске одредбе формирају погодан оквир за одговарајућу заштиту индивидуалних и колективних права и слобода. Бачко-сремски Русини представљају доказ да је дуготрајно постојање једне малобројне заједнице могуће ако држава створи одговарајуће услове.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Дуличенко, Александер Д. (2009). *Jugoslavo Ruthenica II. Роботи з рускей филології и исторії*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одделене за русинистику, НВУ Руске слово.
- Яким, Тат'яна (ред.) (2009). *Руснаци у Србији – Информатор*. Руски Керестур: Национални совет рускей националней заєдници, Завод за културу войводянских Руснацох, НВУ Руске слово.
- Костельник, Гавриїл (1923). *Граматыка бачваньско-рускей бешеди*. Руски Керестур: РНПД.
- Лабош, Федор (1979). *История Русинох Бачкей, Сриму и Славонії 1745–1918*. Вуковар: Союз Русинох и Українцох.
- Магочи, Павло Р. и Фейса, Михайло (1998). *Бешедуїме по англійски и по руски / Let's Speak English And Rusyn*. Нови Сад: Руске слово.
- Његован, Драго (прир.) (1993). *Присаједињење Срема, Банатџа, Бачке и Баранье Србији 1918*. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Његован, Драго (2004). *Присаједињење Војводине Србији. Прилоз њолийичкој истїорїји Срба у Војводини до 1921. године*. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Рамач, Юлиан (2002). *Граматыка руского языка*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сабо, Славко (2008). Завод за издаване учебнїкох од снованя по нешка. У: *Русини / Ruthenians (1745-2005) II* (Михайло Фейса ред.). Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за русинистику, ИК Прометей, КПД ДОК – Куцура, 319–324.
- Фейса, Михайло (2004). Социолінгвистични аспект руского языка: Войводина. У: *Русинський язык* (Paul R. Magocsi ed.). Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 373–383.
- Фейса, Михайло (2006). Образованє при Руснацох. У: *Изученя русинського языка у Мадяричини и за ї гатарами* (Михаїл Капраль ред.). Вседержавна русинска меншинска самоуправа у Мадярскей, 29–38.
- Фейса, Михайло (2008). Руски язык у урядовой сфери. У: *Русинський язык меджі двома конгресами* (Анна Плишкова ред.). Пряшів: Світовий конгрес Русинів, Інститут русинського языка і культури Пряшівської університи в Пряшові, 92–95.

- Фейса, Михайло (2009). Найвисши уровень меншинского образования. У: *Карпатские русины в славянском мире* (Мирослав Даниш ред.). Москва – Братислава: Univerzita Komenskeho v Bratislave – Filozofická fakulta – Katedra všeobecných dějin, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова – Исторический факультет – Кафедра истории южных и западных славян, 257–269.
- Фејса, Михајло (2010). *Нова Србија и њена русинска мањина / Нова Сербия и еј руска менина / The New Serbia And Its Ruthenian Minority*. Нови Сад: Издавачка кућа Прометеј, Културно-просветно друштво ДОК.
- Фейса, Михайло (2013). Руски јазик у Србији и његово место у фамилији славјанских јазикова. У: *Наука и свеј* 3 (Божана Димитријевић ред.). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 343–355.
- Фейса, Михайло (2017). Русинский как язык национального меньшинства в Сербии. В: *Миноритарные и региональные языки и культуры Славии* (Сергей С. Скорвид ред.). Москва: Российская академия наук – Институт славяноведения, 77–97.
- Хорњак, Михајло (2006). Бачко-сремски Русини. У: *Русини / Руснаци / Ruthenians (1745-2005) I* (Михајло Фейса ред.). Нови Сад: ИК Прометеј, Филозофски факултет – Одсек за русинистику, КПД ДОК, 23–73.
- Fejsa, Mihajlo (2000). Югославјански Русини (Руснаци) / Ruthènes de Yougoslavie / Yugoslav Rusyns (Ruthenians). In: *Multilingual European Guide of Cultural Communities and of Maisons de Pays of Europe* (Marcel Meaufront ed.). Le Cannet: European Federation of the Maisons de Pays, 267–278.
- Gavrilović, Slavko (1977). Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 153–215.
- Magocsi, Paul R. (1996). The Rusyn Language Question Revisited. In: *A New Slavic Language Is Born* (Paul R. Magocsi ed.). New York: Columbia University Press, 19–47.
- Magocsi, Paul R. (ed.) (2004). *Русинський язык*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Magocsi, Paul R. (2006). *The People From Nowhere*. Uzhhorod: V. Padiak Publishers.
- Magocsi, Paul R. and Pop Ivan (2002). *Encyclopedia of Rusyn History And Culture*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press.
- Medješi, Ljubomir (1993). The Problem of Cultural Borders In the History of Ethnic Groups: The Yugoslav Rusyns. In: *The Persistence of Regional Cultures: Rusyns And Ukrainians In Their Carpathian Homeland And Abroad* (Paul R. Magocsi ed.). New York: Carpatho-Rusyn Research Center, 139–162.
- World Academy of Carpatho-Rusyn Culture (2001). *Fellows of the World Academy of Rusyn Culture*. Toronto: University of Toronto, 1–23. www.carpatho-rusynacademy.org

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Канцеларија за људска и мањинска права. Доступно на: www.humanrights.gov.rs. Приступљено: 2. 2. 2018.

THE FACTORS OF EXISTENCE OF THE RUTHENIAN NATIONAL COMMUNITY IN SERBIA

by

MIHAJLO FEJSA

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy, Department of Ruthenian Studies

Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

fejsam@gmail.com

SUMMARY: This article analyzes the factors which contribute to the existence of a small population of conscious Ruthenians in Serbia. According to the author, the factors that undoubtedly influence and improve the life conditions of the Ruthenian national community in Serbia / Vojvodina at the beginning of the 21st century are: Ruthenian language educational vertical; Apostolic Exarchate for Greek Catholics in Serbia and Montenegro; National Council of the Rusyn National Minority; Institute for Culture of the Vojvodinian Ruthenians; Ruthenian National Theatre Petro Riznić Djadja; diverse publishing activity; electronic media; new cultural organizations and manifestations; revolutionary changes in the Carpathian area; favourable international conditions. The Bačka-Srem Ruthenians present a kind of proof that long-lasting existence of a community small in number is quite possible only if a state creates suitable conditions. Since the Serbian / Vojvodinian authorities do their best to implement international conventions it may be said that there is much hope for the Ruthenians in Serbia to preserve their culture and national identity in the future, especially in Europe without borders.

KEYWORDS: Ruthenians in Serbia, Ruthenian language, educational vertical, Greek Catholic Church, culture, national communities /minorities

УТИЦАЈ ПОРЕКЛА СТАНОВНИШТВА НА ФОРМИРАЊЕ И ОБЛИК СЕЛА: ПРИМЕР СЕЛА У ОПШТИНИ КОСЈЕРИЋ

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ

Универзитет Дофар, Колеџ за инжењере
Департман за архитектонске инжењере
Салала, Оман
dkuzovic@gmail.com

САЖЕТАК: Насељавање села Општине Косјерић извршено је током 18. и 19. века. Породице које су се доселиле са собом су донеле одређене навике и потребе у избору локације, начина привређивања, распореду објеката на окућници и обликовању куће. Рад анализира утицаје које су донеле са собом досељене породице с претходног станишта, утицаје који су обликовали распоред насељавања породица у селима и како су се манифестовали наведени утицаји на физичку структуру засеока и села. Регистроване процедуре корисне су за разумевање процеса који се тренутно дешавају на српском селу. Рад се базира на документацији прикупљеној у периоду од 1994. до 2004. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: организација села, организација засеока, насељавање села, Косјерић, руризам, народно градитељство

Насељавање села у Општини Косјерић извршено је током 18. и 19. века. Породице које су се доселиле у највећем броју из Црне Горе и Босне и Херцеговине са собом су донеле одређене навике у избору локације села, начин организације села, начин организације окућнице, начин привређивања на окућници, обликовања куће и привредних објеката, итд.

Како би се расветлио утицај локације и архитектуре претходног станишта досељених породица на руризам и архитектуру на простору Општине Косјерић потребно је анализирати утицаје који су определили распоред породица на одређеној територији приликом насељавања. Такође, потребно је анализирати активности које организују и обликују постојеће стање на селу и исте упоредити с врстама утицаја и начином деловања на истом подручју у периоду насељавања.

Општина Косјерић налази се у централном делу западне Србије. Са севера се граничи с Општином Ваљево, с истока с Општином Пожега, с југа с Општином Ужице и са запада с Општином Бајина Башта. Припада Златиборском округу чије је средиште град Ужице (иако становништво економски гравитира Ваљево). Средиште Косјерићке општине је варошица Косјерић, која је настала половином 19. века око одморишта на путу Ваљево – Ужице (Слика 1).

У овом раду презентована је документација прикупљена на терену (непосредно у разговору с домаћинима породица) и картографска документација закључно с првим катастарским премером из 1934. године. Поред прикупљања документације у раду је анализирана архивска грађа о пореклу породица, трасама миграције, местима привременог и трајног насељавања, забележеним утицајима на избор места за насељавање, начинима прихвата и распоређивања нових досељеника и руристичка структура заселака и села.

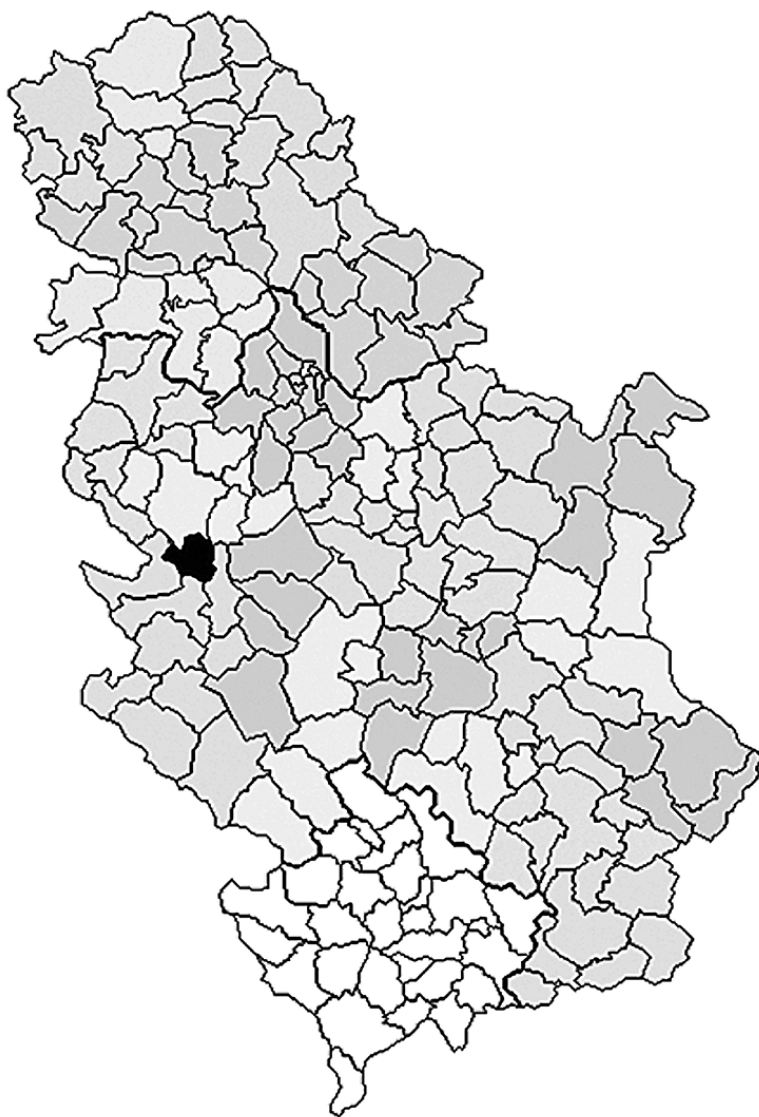
Писана грађа из локалне самоуправе и надлежног архива (Историјски архив Ужице) сачувана је у малом обиму: два светска рата и административне промене довели су до тога да је већина грађе или уништена или несређена, или се налази у другој држави.¹ Међу сачуваним изворима истичу се публиковани турски пописи из 15. и 16. века [Аличић 1985], малобројна документација која је сачувана у Историјском архиву Ужице и Народном музеју у Ужицу.

Од планова и карата најстарији датирају из 1934. године, када је извршен први катастарски премер општине. Карте из 18. и 19. века нису толико детаљне како би се на основу њих могло анализирати организација заселака или села.

Литература је знатно обимнија од сачуваних извора. Најинформативнија грађа је она која је настала током теренских истраживања: радови Љубе Павловића [Павловић 1922], Стојана Обрадовића [Обрадовић 1858], Јована Цвијића [Цвијић 1931], Феликса Каница [Каниц 1985], Драгише Пантелића [Пантелић 1936], Бранислава Којића [Којић 1949], Александра Дерока [Дероко 1968], Ранка Финдрика [Финдрик 1995; 1998; 1999], Душка Кузовића [Кузовић 1996; 1996/1997; 2012а; 2012б; 2013а; 2013б; 2013в; 2014а; 2016; Kuzović 2012; Кузовић и Крсмановић 2013; Кузовић и Стојнић 2013; 2015а; 2015б], итд.

Задатак овог рада је да се прикупи расположива грађа на терену, архивски извори, писана документација и картографска документација. Циљ рада је да анализира стање села на крају 19. века с руралног становишта и да се установе главни утицаји на његову организацију и обликовање. Закључци које треба да пружи рад треба да послуже за разумевање процеса који се дешавају на селу и утичу на његово функционисање и организацију.

¹ Документација за Дринску бановину чува се у Сарајеву. Документација из периода отоманске управе над овом територијом чува се у Архиву у Истанбулу.

Слика 1. Положај Општине Косјерић у Републици Србији

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Села на простору Општине Косјерић насељена су током 18. и 19. века. Становништво је досељено највише из Старог Влаха (око 22,63%), Нове Вароши (9,95%), Горњег Подриња (3,06%), Осата (2,90%), а из обласних померања досељено је 19,98% популације [Павловић 1925: 36] (Слика 2).

Слика 2. Границе села у Општини Косјерић

За већину села општине Косјерић може се констатовати да се налазе на простору старих средњевековних сеоских насеља (што се може пратити на основу турских пописа из 15. и 16. века), а која су напуштена током 17. и прве половине 18. века (Прилог 1)

<i>Попис 1565.</i>	<i>Попис 2000.</i>
Бјелоперице	Бјелоперица
Блоска	Плоска
Дреновци	Дреновци
Дубница	Дубница
Кладоруб	Косјерић
Маковиште	Маковиште
Марчић	Мрчићи
Мушић	Мушићи
Парамун	Парамун
Полошница	Полошница
Руда Буква	Руда Буква
Сича Рика	Сеча Река
Скакавац	Скакавци
Скрапеж	данас не пост.
Субјел	Субјел
Тахор	Таор

Прилог 1: Упоредни преглед назива неких села у Општини Косјерић према пописима из 1565. и 2000.

Узроци насељавања

Први насељеници заузимали су најбоља земљишта у селу током 18. и 19. века и касније су одређивали где се могу насељавати нове породице. На пример, у селу Маковишту, породица Милосављевић прва се доселила у тај крај и касније је управљала насељавањем села [Павловић 1925: 42].

Досељавање ради довођења лица за њихове функционисања села – Поједине породице су досељаване по позиву. На пример, породица Милосављевић је доселила Јована Топаловића у засеок Поповину, у село Маковиште:

„да би он се ту запопио и да би селу послужио. Топаловићи су заузели Поповину, а никад се нису ни сетили да попују” [Павловић 1925: 43].

Досељавање захваљујући сродничким везама – С постојећим насељеницима, што је био веома чест вид насељавања, досељен је велики број породица у селу Годечеву: породица Цагић је доведена од стране породице Ђукановић, породицу Обрадовић је населила породица Сандић итд. [Павловић 1925: 44].

Досељавање по основу већинске или занимања чланова – На овакав начин дошао је мањи број породица. На пример породица Марић се за време угарске окупације бавила рударством. Захваљујући тој делатности постали су веома утицајни и касније основали село Субјел. По свештеничком позиву дошла је породица Поповић у село Радановци, Драгутиновић у Годљево, Поповић у Субјел итд. [Павловић 1925: 45].

Досељавање по захтеву утицајних породица из других делова Општинске Косјерић – Био је то начин којим се населио мањи број породица. Породица Захаријић из Кремана је населила породице Поповић у Субјелу, Бошковић у Мушићима итд.

Досељавање због проблема са законом или бекства од одмазде – Неке породице због овог проблема усмериле су се у поједине крајеве општине. Ти крајеви су по правилу били неприступачни и удаљени од редовних саобраћајница и комуникација. Због хајдука међу својим прецима, а ради бега од закона или одмазде, насељене су у северне крајеве општине породице: Субашић (Маковиште), Милошевић (Маковиште), Вечовић (Радановци), Грујић (Плоска), Ерић (Сеча Река), итд.

Трајно насељавање због прекида љуља ка циљном одредишту – Села овог подручја била су етапна станица за насељавање северних крајева Србије. Многе породице су се трајно настаниле на простору Општине Косјерић, јер су пристигле у време када више није било места за њихово насељавање на одредиштима ка којима су се упутили а која су се налазила на северу. Тако село Росиће описују попут Кремна на Златибору:

„Чини се сваком да је у Кремнима кад уђе у ово село, а још више се изненађује кад види да су готово све породице из Кремана” [Павловић 1925: 64].

Темпо насељавања

Темпо насељавања села био је спор, а попуњавање сеоског атара се вршило постепено. Село Маковиште почело се формирати у 17. веку, а процес је трајао током 18. и 19. века; село Таор – током 18. и 19. века; село Радановци – од краја 16. па до 19. века. Временом су поједини простори села више насељавани него други, или су развијани рубни простори села. То је довело до одвајања појединих заселака од села и формирање засебних села: Руда Буква почетком 19. века одвојила се од Сече Реке, Полошница од Маковишта, Парамун од Таора почетком 19. века, Дубница од Радановаца током 19. века, итд.

Новодосељене ратарске породице заузимале су речне терасе, поред алувијалних равни, а сточари су насељавали висока брда далеко од других села и ту су крчили шуму. Бирали су места тако да буду удаљени једни од других како би обезбедили довољно обрадиве земље око окућнице и ради безбедности.

Избор локације за насеобину

Новодосељена домаћинства су се топографски насељавала скоро по правилу изнад старијих. Након формирања села, нове породице које су се досељавале и примане су на неколико начина. Веома ретко су се насељавале у средину села. Постављане су насупрот главном приступу у село или у забачене и непроходне терене села. Веома ретко су породице постављане на најбоље терене у селу. На пример, породица Радојевић се населила на око 1.000 м надморске висине, на брду Дрмановина, а делови села Таора, Маковишта и Радановаца који су последњи насељени су на висини око 900 мнв.

Након стварања окућнице која је неопходна за свакодневни живот породица је ширила своје имање на парцеле на којима може да се коси, оре, а с развојем воћарства и на парцеле за подизање засада (то су парцеле за које се раније веровало да се не могу употребити за пољопривредну производњу). Тако је простор који је захватао село почео да се повећава и без досељавања нових породица.

ДИСКУСИЈА

Однос начина насељавања и организација села и заселака

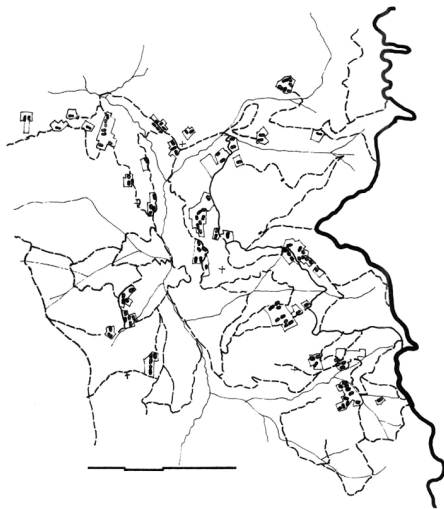
Насељавање породица на простору Општине Косјерић одвијало се током 18. и 19. века постепено и споро. Свака стара породица у крају имала је одређени утицај на досељавање нових породица. Утицала је на то да ли ће нова породица бити прихваћена у селу и на место где ће се населити. Таквим опхођењем утицало се на облик засеока и села.

Постоји неколико утицаја на избор локације у сеоском атару за насељавање породице: делатност породице, карактеристике топографије терена претходног станишта, појава гајења шљиве и нових ратарских култура, прираштај породице, итд. Навике становништва из претходног станишта опредељују делатност становништва али и облик насеља.

Сва села су организована као мање групе сродничких окућница. Обично су настала око изворишта потока или река и на терасама падина. Сточарски засеоци формирали су се у вишим пределима села. Прираштај породица проузроковао је да се породица почиње делити најпре око куће свог првобитног насељавања а касније су се нове окућнице из таквог домаћинства формирале низводно (ако је простор око реке), хоризонтално по тераси терена (ако је окућница на тераси), а веома ретко су се превише удаљавале у оквиру сеоског атара. Разлози за овакво понашање леже у родбинским везама и организацији производње која се базирала на чврстој сарадњи између породица у сродству. Када су се најповољнији предели у потпуности населили (обично око речних токова), нове породице су почињале да се насељавају у више делове сеоског атара.

Села се простиру целом површином атара, најчешће у групама сродничких окућница а веома ретко као појединачна домаћинства. Динамичан терен условљава да засеоци избегавају просторе око долина потока (због мраза и магле) и гребене (због ветрова). Породице су најрадиле бирале места на осунчаним благим странама, терасастим заравнима, платоима, гребенима падина и на местима преласка заравни на косине брда.

Село *Годечево* се налази на терену који карактеришу снажне стрмине брда, дубока корита потока и мала површина платоа погодних за насељавање на падинама брда. Овакав терен је условио да се ово село формира као неколико заселака: Благојевићи, Матићи, Ранићи, Гладовићи и Крушчица. Засеоци села Годечева су организовани као групе окућница које се хоризонтално распростиру паралелно с изохипсама терена. Због облика терена формирање путне мреже било је отежано, те насеља повезују дуге саобраћајнице, које се пружају по изохипсама спуштајући се и пењући се као серпентине (Слика 3).

Слика 3. Село Годечево (реконструкција стања с почетка 20. века)

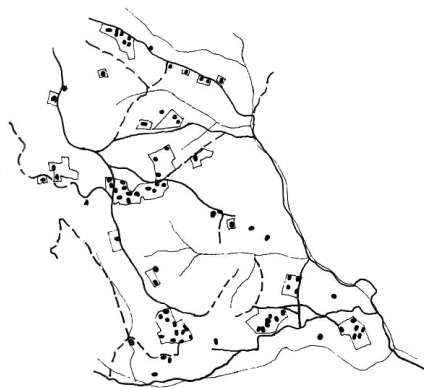
Село *Руда Буква* је организовано у засеоке (Николићи, Трипковићи итд.) који су повезани међусобно путевима. Засеоци се налазе на врховима брда и гребенима и веома ретко настају у долинама потока или терасама брда којих има веома мало. Саобраћајну мрежу карактеришу главне саобраћајнице и велики број слепих путева који од главног пута допиру до појединих домаћинстава (Слика 4).

Слика 4. Село Руда Буква (реконструкција стања с почетка 20. века)

Села у нижим пределима општине, где су нагиби терена мањи а речне долине шире, организована су по истом принципу као и у брдским деловима.

Село *Годљево* је организовано у засеоке који су основани на гребенима и већим терасама брда. Генерално терен је релативно благ тако да је висинска разлика између долина и врхова брда мала. Долине су широке док су заравни брда простране и дозвољавају формирање насеља. Долине се не насељавају ради чувања ораница и ради избегавања хладних делова села. Најстарији засеоци су округлог облика док се новоформиране окућнице полако насељавају уз пут који пролази кроз заселак (Слика 5).

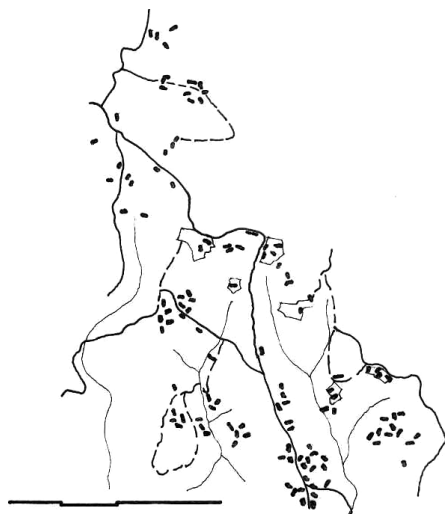
Слика 5. Село Годљево (реконструкција стања с почетка 20. века)

Насеље *Ражана*, који је административно део засеока села Стојићи, пружа се дуж пута Ваљево–Ужице с једним редом кућа с обе стране саобраћајнице. У оваквим засеоцима, који се налазе поред путева, временом број домаћинстава расте за разлику од заселака у разбијеним селима где је изражена тенденција расељавања на нове слободне површине. Новоформирана домаћинства стварају себи простор за насељавање поделом постојећег кућног плаца док је то могуће. Након тога почињу да се формирају бочне гране насеља које се пружају дуж секундарних саобраћајница које се прикључују на главни пут, дуж кога је настало насеље (Слика 6).

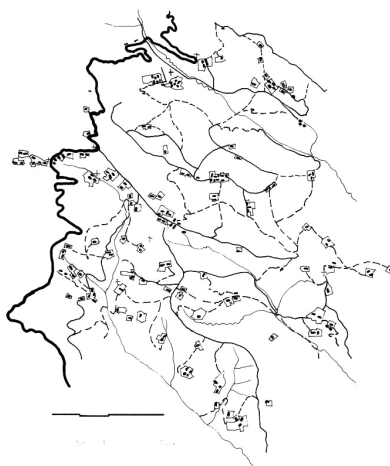
Слика 6. Село Стојићи, насеље Ражана
(реконструкција стања с почетка 20. века)

Село *Мушићи* пример је села у којем не постоје заснивана места око којих су груписане окућнице (попут прометних путева или средишта села). У њему нова домаћинства, која су удаљена од главног пута који пролази кроз село, одлазе на слободна места у атару и ту формирају окућницу, водећи рачуна о власничким односима. Групе кућа поред главног пута окупљене су у гроздовима и даље се умножавају одржавајући овако неправилну форму. Тако се трансформише село, које има групе од по две до три окућнице које имају велики потенцијал за прерастање у засеок. Разлози за овакве процесе су различити: од недостатка повољног терена за постављање окућнице, неповољних климатских простора, присуства већих саобраћајница, приступа обрадивим површинама итд. (Слика 7).

Слика 7. Село Мушићи (реконструкција стања с почетка 20. века)

Село *Маковиште* једно је од најстаријих села у општини. Организовано је у групе сродничких кућа – засеоке. Временом су простори између заселака скоро потпуно попуњени раселицама које настављају даље да се умножавају сродничким поделама и формирају нове засеоке. Групе кућа налазе се на гребенима и заравнима брда, а веома ретко на терасама коса или у долини потока. Сва стара домаћинства су на врховима брда што се може сматрати најповољнијом локацијом у целом селу. Све неповољније локације заузела су домаћинства која су се касније доселила или су се недавно издвојила из својих сродничких група (Слика 8).

Слика 8. Село Маковиште (реконструкција стања с почетка 20. века)

Села *Тубићи* и *Бјелојерица*, захваљујући повољном терену, имају облик разбијеног села где окућнице равномерно покривају скоро целу површину сеоског атара. Окућница се налази у средишту обрадиве површине домаћинства. Путна мрежа је велике дужине и ретко се креће управно на изохипсе, него се развија по изохипсама. Насеља су постављена испод прелаза заравни у стрмине, на терасама брдских страна или заравнима на врховима брда. Речне долине се користе као оранице и нису насељене нити се насељавају (Слика 9).

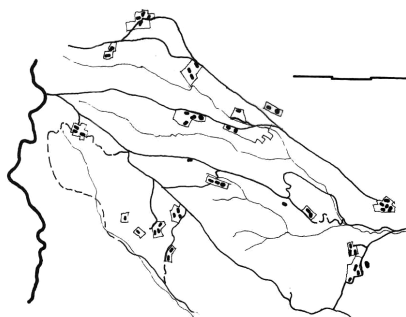
Слика 9. Село Тубићи и Бјелојерица
(реконструкција стања с почетка 20. века)

Село *Брајковићи* организовано је у неколико заселака испод висова брда Алибаба и Борова глава, док су куће груписане по заравнима брдских коса и већим терасама. Путна мрежа је мање дужине и повезује засеокe с главном саобраћајницом. Брајковићи су пример села код којег је облик терена имао већи утицај него траса важне саобраћајнице која пролази кроз средиште села (Слика 10).

Слика 10. Село Брајковићи (реконструкција стања с почетка 20. века)

Село *Скакавци* пример је села где су се групе сродничких кућа и зесеоци формирали на гребенима брда а саобраћајнице које их повезују пратиле су исту логику. Групе кућа имају округао облик и развиле су се с једне од страна приступног пута. Веома ретко се појединачне групе кућа формирају недалеко од групације од које су настале. Како су долине изузетно дуге село има издужен облик (Слика 11).

Слика 11. Село Скакавци (реконструкција стања с почетка 20. века)

Положај, облик и организација засеока

Облик засеока је условљен особинама терена, важношћу саобраћајнице на коју је повезан засеок, делатности становништва и њиховог порекла.

У селу *Годечеву*, засеок *Ранићи* настао је на заравни на косини брда. При томе се водило рачуна да се окућнице формирају на прелазу равнице у косину брда како би се остатак равне површине искористио за ратарску производњу. Групе кућа су наслоњене на пут који се пружа по изохипси. Млађе окућнице прелазе на простор испод пута који је некада био резервисан за башту и ту се формирају (Слика 12).

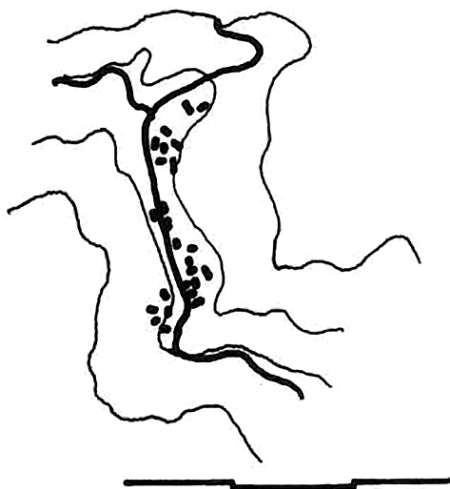
Слика 12. Село Годчево, засеок Ранићи (реконструкција стања с почетка 20. века)

У селу *Годечеву*, засеок *Крушчица* пример је засеока које се пружа косо у односу на падину због утицаја пута на који су наслоњене окућнице. Окућнице се пружају дуж саобраћајнице с једне или обе страна у зависности од топографије терена и власничких односа. У неким случајевима окућнице се одвајају од главног пута и насељавају заравни на косини брда (Слика 13).

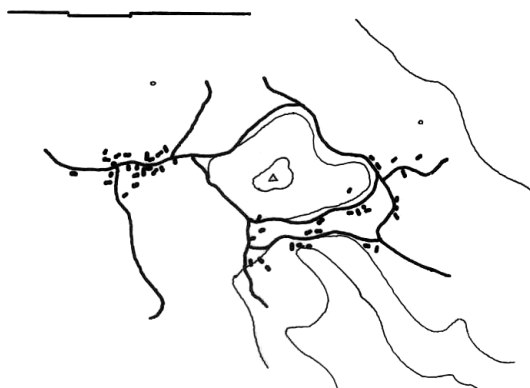
Слика 13. Село Годечево, засеок Крушчица
(реконструкција стања с почетка 20. века)

Село *Годечево*, засеок *Блажојевићи* пример је засеока који се формирао умножавањем окућница дуж уске терасе падине брда, а дуж пута који пролази кроз средишњи део терасе. На местима где саобраћајница прелази у кривину, како би се савладала висинска разлика завршава се низ кућа. Насеље је основано на платоу и користи његову целокупну ширину (Слика 14).

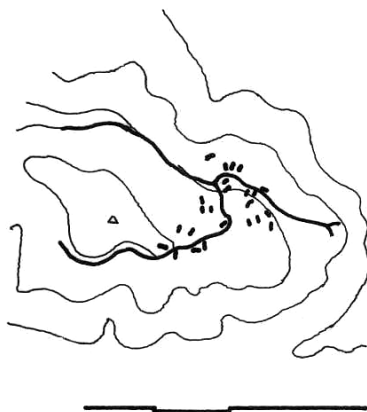
Слика 14. Село Годечево, засеок Благојевићи
(реконструкција стања с почетка 20. века)

Село *Таор*, засеок *Делићи* (административно се налази у Општини Ваљево али је до 60-их година 20. века био део Општине Косјерић) је пример села које се развило дуж саобраћајнице која се прстенасто пружа око узвишења које заузима средиште села. Окућнице се умножавају око тог пута на местима заравни и тераса брдских косина. Центар села налази се на месту највећег броја окућница – на раскрсници два најважнија пута у селу (приступног и сеоског). Центар села, односно засеок који се ту налази, има округао облик док се засеок који се развио дуж прстенасте саобраћајнице састоји од групација по неколико окућница које се нижу дуж саобраћајнице (Слика 15).

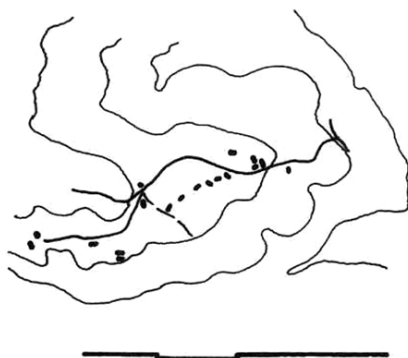
Слика 15. Село Таор, засеок Делићи
(реконструкција стања с почетка 20. века)

У селу *Годечево*, засеок *Боровац* и у селу *Руда Буква*, засеок *Николићи* развијају се у облику грозда на тераси непосредно испод самог врха брда око којег се развило село. Саобраћајница се формирала по изохипси, кружно на терену на којем се налазе. Међутим, пут је од секундарног значаја на облик насеља. Ово је пример засеока који настаје на заравнима или тераси који има округао облик, а пут који пролази кроз средиште засеока нема већег утицаја на облик насеља првенствено услед малог промета (Слика 16).

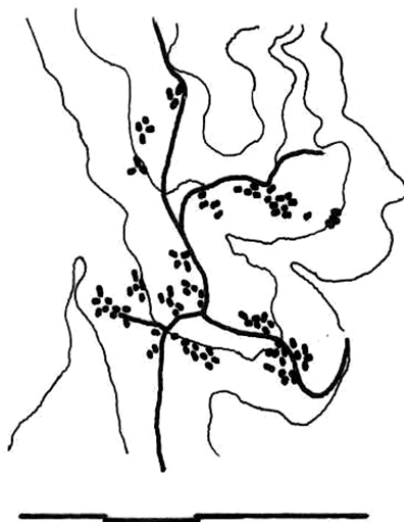
Слика 16. Село Годечево, засеок Боровац
(реконструкција стања с почетка 20. века)

У селу *Маковишту*, засеок *Дројићи* пружа се на заравни гребена брда које се полако спушта с једног краја засеока на други. Засеок има издужен облик највише због утицаја саобраћајнице на коју се наслања. Сва имања која се обрађују налазе се на косинама брда испод насеља и на планини Повлен (Слика 17).

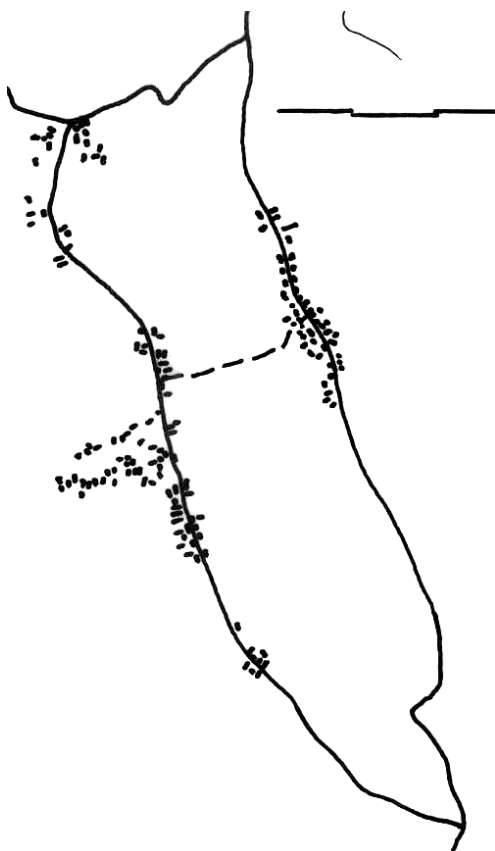
Слика 17. Село Маковиште, засеок Дројићи
(реконструкција стања с почетка 20. века)

У селу *Брајковићи*, засеок *Борова Глава* састоји се од мноштва група кућа с 3–7 окућница које се пружају дуж главног пута. Када је простор био погодан за насељавање попуњене окућнице су заузимале простране терасе у непосредној близини главног пута. На тај начин је засеок добио облик грозда који има главни ослонац у саобраћајници која пролази кроз средиште засеока. Како су групе кућа постављене на платоима с различитим висинама главни пут се пружа приближно по гребену брда (Слика 18).

Слика 18. Село Брајковићи, засеок код Алибабе
(реконструкција стања с почетка 20. века)

Насеља *Ражана* (село Стојићи) и *Сеча Река* (село Сеча Река) настали су дуж јаких саобраћајница и под тим утицајем су добили издужен облик, са по једним редом кућа с једне или с обе стране који се пружа дуж пута. Бочна гранања с главне саобраћајнице, стварају најпре ненасељене просторе а затим низове окућница – огранке насеља која нису правилна као део насеља око главног пута. Оваква насеља настају у просторијама речних долина јер ту топографија терена дозвољава (Слика 19).

Слика 19. Село Стојићи, засеок Ражана и Стојићи
(реконструкција с почетка 20. века)

Село *Варда* и његово средиште налази се на гребену који раздваја Дрински од Моравског слива и уједно је климатска граница између наведене две целине. Насеље је настало дуж пута Ваљево–Ужице и чине га по један ред кућа с обе стране саобраћајнице али на веома краткој дужини. Бочна гранања с пута не постоје, због мале ширине заравни на којој се налази насеље (Слика 20).

Слика 20. Центар села Варда
(реконструкција стања с почетка 20. века)

Утицаји на облик засеока

Делатносћ домаћинсѣва утиче на облик окућнице али и, директно, засеока. Утицај се огледа кроз потребу за различитим помоћним објектима на окућници и потребу да се окућница топографски налази што повољније према примарној делатности породице: ливадама (сточарство), ораницама (ратарство) или воћњацима (шљиварство). Специјализованих породица које се баве само једном делатношћу нема, него породице привређују сточарством, ратарством и воћарством. Овако једнообразну схему имају сва села у општини.

Друшћивена месѣа у селу нису утицала на насељавање породица током истраживаног периода. Разлог томе је што у том периоду није било сеоских центара па ни варошице око којих би се насељавало становништво. У то време за јавне скупове (састанци и зборови) коришћена су места поред великих стабала дрвећа, на раскрсницама путева или поред крстова. Након изградње задружних домова центар села се премештао у те објекте и простор око њих. Уколико је село добијало цркву, онда се она градила близу задружног дома, а сви јавни догађаји су се и даље одржавали на простору око задружног дома. У другој половини 20. века дошло је до насељавања породица, које су по правилу раселице из породица које већ живе у том селу, а на имања која поседују у близини сеоског центра [Пешић-Максимовић 1984].

Положај засеока у односу на топографију терена

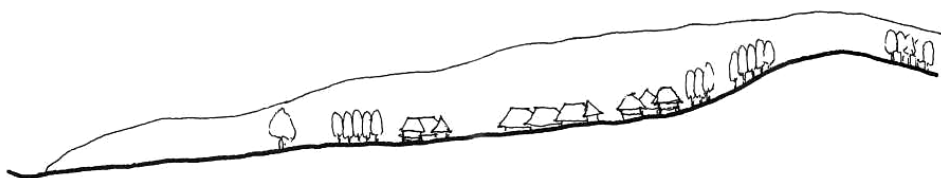
Село и засеок заузима увек најповољнији положај у односу на изворишта воде, осуњчаност и обрадиву површину. Како је током насељавања обрадива површина скоро по правилу настајала крчењем шума, што је

захтевало велики напор и рад, домаћинство је имало велико поштовање према тако створеним ливадама и њивама. Поред тога, обрадива површина била је драгоценост која се пажљиво чувала. Стога се кућа ретко када подизала на обрадивој површини.

Окућница се лоцирала с тежњом да буде у средишту имања, како би се смањио транспорт летине и рационализовало привређивање. Окућница се увек подизала на косини изнад заравни, било да је зараван речна долина или брдска тераса. Тиме се, поред чувања обрадиве површине (која је тешким напором искрчена или купљена), чувала и окућница од евентуалних поплава.

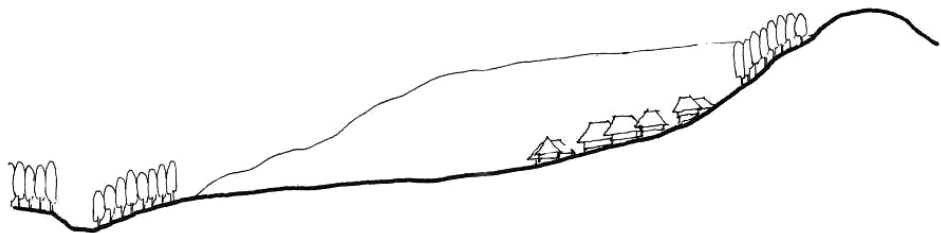
Анализом положаја села и засеока може се доћи до *двоју основних варијанти* заселака у односу на топографију терена.

Варијанта 1: карактерише села која се налазе у долини река Скрапеж и Кладороба. Топографија терена је блага па су се насеља развила или на гребену или непосредно испод гребена брда. Саобраћајнице су се развиле по изохипси а окућнице се нижу око ње. Између речног тока и засеока налазе се оранице и појас са воћњацима. Пример су села Брајковићи, Стојићи и село Косјерић (Слика 21).

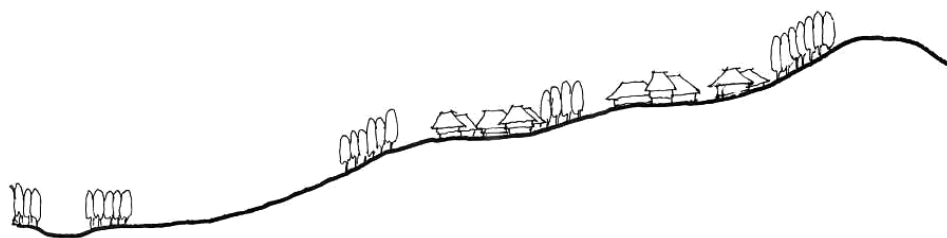
Слика 21. Положај засеока у односу на терен – Варијанта 1

Варијанта 2: карактеристична је за села која се налазе у вишим пределима, при извориштима река и већих потока. Терен је мало стрмији него у Варијанти 1, али не и стрм. Насеље се, слично селима у низини, формирало непосредно испод врха али ближе долини. Изнад села на врху брда налазе се пашњаци или шуме, а испод села воћњаци и њиве. Појас око речног корита је обрастао у узак појас шуме. Пример су села Годљево, Тубићи, Сеча Река (Слика 22).

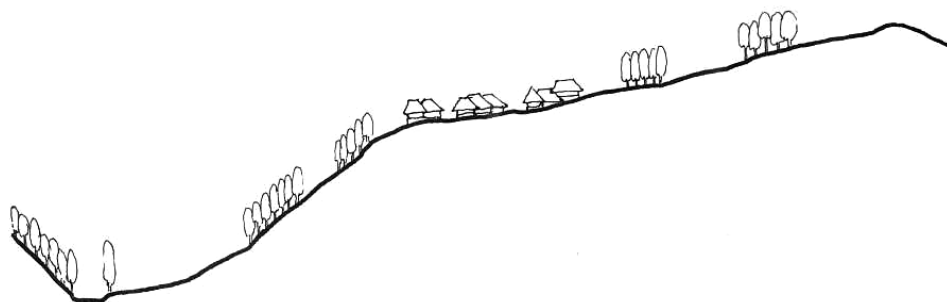
Слика 22. Положај засеока у односу на терен – Варијанта 2

Варијанџа 3: карактерише села која се налазе у пределима са средњом надморском висином (у односу на најмању и највишу у општини). Насеља су се развила на заравнима брдских тераса која се степенасто налазе на падини. Између група кућа налазе се појасеви с воћњацима. На врховима брда налазе се ливаде, а испод њих, према насељу, појас шума. Испод насеља се налазе оранице, док је речно корито обрасло у уски појас шума. Пример за ову варијанту су села Парамун, Скавци, Росићи, Бјелоперица (Слика 23).

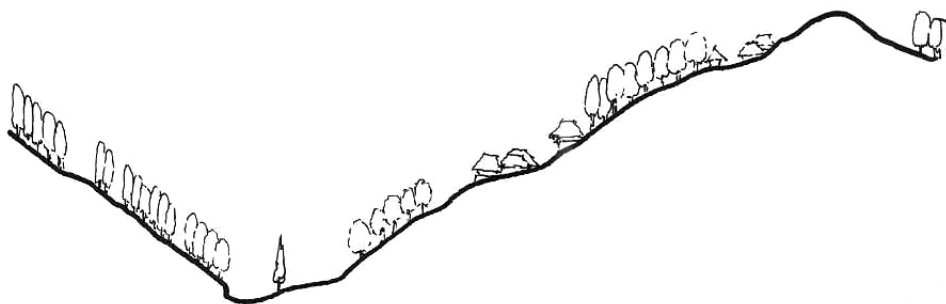
Слика 23. Положај засеока у односу на терен – Варијанта 3

Варијанџа 4: карактерише села која се налазе у простору општине који гравитира ка планини Повлен. Терен карактеришу широке заравни по врховима брда које прелазе у дубоке усеке стрмих страна које на својем дну имају потоке. Насеље се налази на прелому заравни у стрмину страна потока. Изнад насеља се налазе површине за оранице и воћњаци док се испод насеља на странама корита потока или реке налазе шуме. Појас равнице непосредно око потока обрастао је појединачним стаблима. Уколико је стрмија страна обрасла је у шуму. Пример за ову варијанту су села: Маковиште, Радановци, Варда (Слика 24).

Слика 24. Положај засеока у односу на терен – Варијанта 4

Варијанта 5: карактерише села која се налазе у простору слива реке Дрине. Терен је изузетно стрм и неприступачан, с малим простором за развијање насеља и обраду. Речне долине су веома уске, обрасле у појединачна стабла, тако да у њима нису могле да се формирају парцеле с њивама. Стога су се насеља развила на уским и дугачким терасама. Ивица такве терасе пружа се саобраћајница дуж које се нижу окућнице. Изнад насеља се налазе ливаде и воћњаци, а испод насеља шума. Пример је село Годечево (Слика 25).

Слика 25. Положај засеока у односу на терен – Варијанта 5

ЗАКЉУЧАК

Породице приликом насељавања заузимају најповољнију расположиву локацију у селу. Уколико је потребно крче шуму и на том месту заснивају окућницу. Након тога ослобађају земљиште око окућнице стварајући ливаде и оранице, а с прихватањем гајења шљива стварају простор и за воћњак. Породица тежи да окућница буде у средишту обрадиве површине с којом располаже, како би се смањио трошак за транспорт летине с површине до окућнице. На тај начин формира се мрежа окућница око којих је обрадива површина по целом сеоском атару. Саобраћајна мрежа се заснива на путевима који међусобно спајају окућнице. Главна саобраћајница се формира тек касније, под утицајем јаких породица, топографије терена и места којем гравитира сеоско подручје.

Када дође до поделе породице чланови породице који се осамостаљују (уколико то простор дозвољава) одлазе даље од куће и оснивају нову окућницу крчењем шуме. Уколико простор дозвољава, расељене породице настањују се поред окућнице постепено градећи своју окућницу. Кроз неколико генерација формира више окућница градећи постепено групу кућа а затим засеок. Приступни пут тако формираној групи добија све више корисника и све јаснији профил.

Засеок се формира под утицајем делатности породице, важних саобраћајница, топографије терена и порекла становништва. На пример, засеоци у селу Маковиште показују све одлике сточарских породица, а у

селу Тубићи ратарских. Под утицајем важних саобраћајница настали су засеоци Ражана, Варда и Сеча Река. Утицај топографије терена највише показују засеоци у селу Годечево који се пружају дуж уских, а дугачких заравни на падинама брда. Засеоци настали под утицајем претходног станишта становништва највише се истичу у селу Росићи.

Села заузимају целокупну површину сеоског атара развијајући се под утицајем досељених или расељених породица. Постепено се заузима све већа површина села и претвара у обрадиве површине. Села у Општини Косјерић развијала су се у потпуности слично као и села у околним Општинама Бајина Башта, Пожега или Ужице. Процеси који су захватили простор западне Србије нису имали посебних специфичности на простору Косјерића.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аличић, Ахмед (1985). *Турски каймасџарски њојиси неких њодручја зајадне Србије: XV и XVI век*, Краљево: Историјски архив; Чачак: Међуопштински историјски архив; Титово Ужице: Историјски архив.
- Дероко, Александар (1964). Народна архитектура. 2: *Фолклорна архитџекџура у Југославији*, Београд: Народна књига.
- Дероко, Александар (1968). *Народно неимарсџтво*, 1–2. Београд: САНУ.
- Каниц, Феликс Филип (1985). *Србија, земља и сџановниџтво: од римскоџ доба до краја XIX века*, Београд: СКЗ и Рад.
- Карановић, Милан (1927). О типовима кућа у Босни. *Гласник земаљскоџ музеја БиХ*, 39(2): 207–217.
- Којић, Бранислав Ђ. (1941). *Архитџекџура срџскоџ села: развој од XVIII века до данас: Шумадија и Поморавље*, Београд: Технички факултет.
- Којић, Бранислав Ђ. (1949). *Сџара џрадска и сеоска архитџекџура у Србији*, Београд: Просвета.
- Крстановић, Божидар (2000). Динарска дводелна кућа у области источне Србије: Прилог за типологију народног градитељства Србије. *Гласник Еџноџрафскоџ инсџитџуиџа САНУ*, 49: 207–216.
- Крунић, Јован (1983). Динарска дводелна кућа – њен значај и развој. *Ужички зборник*, 12: 354.
- Кузовић, Душко (1996/1997). Народно градитељство на простору општине Косјерић. *Ужички зборник*, 25–26: 365–380 +14 табли.
- Кузовић, Душко (2012а). Амбари на јужним падинама планине Повлен. *Гласник Исџоријскоџ архива у Ваљеу*, 46: 108–117.
- Кузовић, Душко (2012б). Конструктивна решења корпуса руралних објеката на јужним падинама планине Повлен. *Гласник Еџноџрафскоџ музеја у Беоџраду*, 76: 193–213.
- Кузовић, Душко (2013а). Кошеви за кукуруз на јужним падинама планине Повлен. *Гласник Исџоријскоџ архива у Ваљеу*, 47: 83–99.
- Кузовић, Душко (2013б). Магазе и качаре на простору јужних падина планине Повлен. *Гласник Еџноџрафскоџ музеја у Беоџраду*, 77: 121–149.
- Кузовић, Душко (2013в). Сеоска кућа на јужним падинама планине Повлен, *Зборник Маџиџе срџске за друшџвене науке*, 143: 321–354.
- Кузовић, Душко (2014а). Карактеристичне етапе развоја сеоске окућнице у селима на јужним падинама планине Повлен. *Изџрадња*, LXVIII, 11–12: 495–500.

- Кузовић, Душко (2016). Конструисање архитектонског простора у традиционалној и савременој култури на Балкану – Микроклимат и простор (коаутор). *Простор* 9, Ниш: САНУ, Огранак: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу: Универзитет, Факултет уметности.
- Кузовић, Душко и Живојин Крсмановић (2013). Архитектура сеоске куће у Ваљевској Колубари и Подгорини. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 77: 85–121.
- Кузовић, Душко и Недељко Стојнић (2013). Естетика алата осаћанских неимара, *Занат* 8, Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу: Факултет уметности универзитета у Нишу.
- Кузовић, Душко и Недељко Н. Стојнић (2015б). Летњи станови сточара на планини Повлен. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 150: 129–156.
- Кузовић, Душко и Недељко Н. Стојнић (2015а). Архитектура воденица поточара у централном делу западне Србије и источне Босне. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 153: 773–801.
- Пешић-Максимовић, Надежда (1984). *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Обрадовић, Стојан (1858). Описаніе окружіа ужичкогъ. *Гласникъ Дружства србске словесност*, X, 10: 296–339.
- Павловић, Љуба (1922). *Насеља и њорекло сѣановниѣва: Ужичка Црна Гора, Ужице*: В. Јовановић.
- Павловић, Љуба (1930). *Соколска нахија*, Београд: СКА.
- Пантелић, Душан (1936). *Војно-географски описи Србије: ѡред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.*, Београд: СКА.
- Пешић, Бранко (1988). Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 12: 112–113.
- Пешић, Бранко (1991). О пропорцијама динарске куће. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 15: 109–112.
- Солдо, Шпиро (1932). *Тѣлови кућа и зграда у ѡређањѣој Босни и Херцѣговини*, Београд: [Географско друштво].
- Финдрик, Ранко (1995). *Народно неимарсѣво: Сѣановање*, Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Финдрик, Ранко (1998). *Динарска брвнара*, Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Финдрик, Ранко (1999). *Вајаѣи: знамење младосѣи: вајаѣи, зграда, ѡрем, вајаѣи за зосѣи*, Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Цвијић, Јован (1931). *Балканско ѡлоуосѣрво и јужнословенске земље: основи аѣѣројо-географѣје. Књ. 2, Психичке особине Јужних Словена: (са 1 карѣом изван ѣексѣи)*, Београд: Г. Кон.
- Erzherzog, Rudolf (1901). *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Bosnien und Herzegowina*, Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Alfred von Hölder.
- Kadić, Muhamed (1967). *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kreševljaković, Hamdija (1957). *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Kuzović, Duško (1996). Folk architecture in Kosjerić, International conference “Architecture and urbanism at the turn of the III millenium”, Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, 1: 589–595.
- Kuzović, Duško (2012). Constructive solutions of cabins on southern slopes of Povlen mountain. International conference Science and higher education in function of sustainable development – SED 2012.

ПОРЕКЛО ПРИЛОГА

Прилози 1–25. Израдио Душко Кузовић. Подлога топографска карта 1:25.000, 1934. године од стране Војске Краљевине Југославије, ажурирана (од стране аутора) према стању на терену 1994–2000. године. Цртежи, првобитно израђени за потребе Магистарског рада (одбрањеног на Архитектонском факултету Универзитета у Београду), детаљно су преуређени за овај рад, до сада непубликовани.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

POPULATION ORIGIN EFFECT ON FORMATION
AND SHAPING OF VILLAGES IN WEST SERBIA

by

DUŠKO R. KUZOVIC

Dhofar University, College of Engineering

Department of Architecture Engineering

Salalah, Oman

dkuzovic@gmail.com

SUMMARY: Kosjerić area settling happened during 18th and 19th century. Families that had moved there, brought with them certain needs and habits in: site selection, mode of agricultural production, position of the building on the plot and house shaping. The paper analyzes the influences immigrating families brought from former habitat, influences that shaped arrangement of village settling and how aforementioned impacts manifested on physical structure of hamlets and villages. Registered processes are useful for understanding current processes in the Serbian village. The paper is based on the documentation collected from 1994 to 2004.

KEYWORDS: organization of villages, organization of hamlets, villages in Serbia, rural settlement in Serbia, rural in Balkans, vernacular architecture of Balkans

МЕСТО ВОЈНИХ ОДМАРАЛИШТА У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ СРБИЈЕ

МИХАЈЛО РАНИСАВЉЕВИЋ

Министарство одбране Републике Србије
Инспекторат одбране
Гардијска 7, Београд, Србија
mranisan@gmail.com

САЖЕТАК: Војнотуристичке установе у Србији располажу с одређеним компаративним предностима и квалитетним ресурсима које нису целисходно инкорпориране у туристичкој понуди земље. Располажу и са значајним могућностима које чине важну претпоставку за адекватно позиционирање на домаћем и иностраном тржишту туристичких услуга, с укупном пансионском и ванпансионском понудом. Основа истраживања рада ових установа је идентификовање формула за обезбеђење конкурентске предности на туристичком тржишту комбинацијом ресурса и способности. У раду су приказани степен искоришћења капацитета у последњих пет година по категоријама гостију, ставови посетилаца установа, као и туристички производи које установе пружају. Анализа података почива на статистичким и компаративним методама. Циљ рада је идентификовање фактора који могу допринети бољем позиционирању ових установа, у Србији и на укупној туристичкој позорници, а у циљу њиховог развоја, али и развоја дестинација на којима се налазе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војнотуристичке установе, туристичка понуда, позиционирање, конкурентска предност

КОНКУРЕНТНОСТ ВОЈНОТУРИСТИЧКИХ УСТАНОВА СРБИЈЕ

Предмет овог рада је проучавање димензија пружених туристичких услуга војних туристичких капацитета, анализа постојећег стања војних објеката које имају значајне туристичко-угоститељске капацитете у свим туристичким кластерима Србије, кроз испитивање ставова посетилаца и степен искоришћења капацитета туристичких дестинација, а како би се у наредном периоду развила атрактивнија понуда, повећало задовољство корисника и искоришћење капацитета, а у дугорочном року створио

позитиван имиџ пожељних дестинација у Србији. Приликом дефинисања маркетинг стратегије, поред одређивања циљног тржишта, утврђивања комбинације инструмената и трошкова маркетинга, позиционирање производа представља посебно место, јер је засновано на чињеници да туристички производ хотела или дестинације има одређен имиџ с којим се постојећи и могући потрошачи поистовећују [Popescu 2013: 91]. Такође и потребе за иновацијама у туризму често пута су условљене поседовањем јединственог ресурса или производа, којим ће се повећати конкурентска предност предузећа на тржишту. Сталне промене у дефинисању вредности производа паралелно се мењају с развојем потрошача, где потрошач постаје полазна и завршна тачка целокупног маркетинг процеса [Đukić 2015: 6].

Тржишно посматрано позиционирање хотелског предузећа подразумева сагледавање и познавање укупних важних карактеристика туриста на датој дестинацији, а ради утврђивања „пакета понуде”. Позиционирање производа на туристичком тржишту представља напор туристичког предузећа да позиционира свој производ на туристичком тржишту у односу на потребе и жеље потрошача – госта – туристе, акције конкуренције и друге факторе у окружењу [Милисављевић и др. 2004: 679]. Сваки производ или марка заузима посебну позицију односно место код потрошача у односу на друге конкуренте и њихове производе, што је у ствари резултат његове позиције на основу суда који су потрошачима важне. Сатисфакција потрошача услуга је основни предуслов за наставак сарадње корисника и предузећа, а како би се наставила сарадња потребан је осећај задовољства и испуњење очекивања потрошача [Veljković 2006: 69]. Ради ефикаснијег процеса позиционирања неопходно је разматрати све важне елементе тог процеса. Позиционирање као процес треба да увеже истраживање потреба и захтева туриста, слабости и предности окружења које нам чини конкуренцију, као и стратегијске предности стручности и ресурса организације [Милисављевић и др. 2004: 260].

Избор локација објекта има изузетан значај у пословању хотелског предузећа, чиме се овом сегменту поклања посебна пажња. Битни фактори приликом избора локације су: тржиште и удаљеност туриста, анализа потрошача и одређивање истих, конкуренција и његова јачина, објекат (величина, намена, категорисаност...), добављачи производа (потреба предузећа и њихове могућности), стручност домицилног становништва, понуда туристичке дестинације, развијеност туристичких садржаја, простор и његова организација, саобраћајна приступачност [Сашић 1998: 237].

Хотелско туристички објекти војнотуристичких установа (ВТУ) изграђени и отворени су седамдесетих година 20. века, у непосредној близини природних лепота и значајних места која пружа Србија, на свега неколико сати вожње од већих центара у Србији, уз потпуно поштовање свих наведених фактора локације, чиме се може закључити да објекти у потпуности задовољавају све критеријуме за успешно пословање.

Развој туризма у одређеном региону је процес који захтева мулти-партнерско учешће на свим нивоима планирања и креирања политике

од владе, невладиних организација, становништва, индустрије, и других чинилаца чиме се одређује могућност и туристичка валоризација региона [Choi et al. 2011: 117]. Вођени оваквим идејама, објекти ВТУ изграђени су на интересантним и добро позиционираним местима у Србији, на правцима кретања туриста, близу међународних путева, у градовима, на планинама, националним парковима, у бањским леčiliштима и другим интересантним локацијама везаним за успешан развој туризма.

Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2016–2025. године, као један од својих приоритета и темеља будућег рада дефинисала је одређивање циљева даљег развоја у складу с реалном конкурентском позицијом Србије на туристичком тржишту, а у складу с будућим трендовима и потенцијалима у туризму.

Поред локације и опремљености објеката као незаобилазних ресурса увек је потребно сагледати и шири контекст потребне и могуће туристичко-угоститељске понуде ВТУ: географско-саобраћајни положај, природне и антропогене ресурсе, смештајне и угоститељске капацитете, постојеће и могуће туристичке производе, као и пансионску и ванпансионску понуду установа.

Данас у саставу Министарства одбране, Управе за општу логиистику раде три војне установе: „Тара”, „Моровић” и „Дедиње”.

Војнотуристичка установа „Тара” комерцијализује се у саставу кластера Западне Србије. Хотели и објекти ВТУ „Тара” налазе се на три локације: на планини Тари, у Краљеву и у најпознатијем бањском одмаралишту – Врњачкој бањи. Објекти на планини Тари изграђени су 1973. године, односно осам година пре проглашења планине Таре за национални парк. Хотел „Оморика” и хотел „Бреза” у саставу ВТУ „Тара” су најрепрезентативнији хотели војнотуристичких установа. Категорисани су с три звездице и располажу с више луксузних апартмана, преко 250 комфорних соба и с преко 700 лежаја. Собе су опремљене купатилом, телефоном, телевизором (сателитски програм), а у хотелу „Оморика” је највећи број соба и с фрижидером. Међутим, постојећи ентеријер, намештај је неугледан, стар и запуштен. У непосредној близини хотела „Оморика” налази се и депанданс „Јавор” с око 50 лежаја. Хотел „Бели бор” категорисан је с две звездице, а за употпуњавање својих садржаја користи садржаје хотела „Оморика”. У непосредној близини „Белог бора” налази се национални ресторан „Радмиловац”. Ауто-камп „Радмиловац” био је у функцији до деведесетих година 20. века са свом потребном електро-, водоводном и канализационом мрежом. Данас је запуштен, растао и није у функцији. У зимском периоду, поред хотела „Бели Бор”, за туристе скијаше, у понуди су два ски-лифта са стазама, дужине 150 m и 450 m. Поред наведених смештајних капацитета, у центру Врњачке Бање, на удаљености од 100 m од хотела „Бреза”, налази се депанданс „Сомбор”, капацитета 30 лежаја у 20 соба, који је затворен и није у функцији више година, док се у Краљеву налази Војно самачки хотел „Краљево” капацитета 45 лежаја у 20 соба који је потпуно запуштен, неискоришћен и девастиран.

Војнотуристичка установа „Моровић” са свим својим садржајима и капацитетима налази се у кластеру Војводине. Стратегијом развоја туризма Републике Србије главна идеја под којом ће се Војводина комерцијализовати и промовисати као индентитет кластера је слоган *Водено благо, њанонски доживљај*, а који у потпуности одговара и самој војној туристичкој установи. У својој туристичкој понуди ВТУ „Моровић” гостима нуди смештај у вилама „Срна” и „Кошута” и у пет бунгалова у Моровићу. Сви објекти су смештени у великом шумском комплексу који се налазе у самом ловишту. Капацитети од 60 лежаја колико има војна туристичка установа „Моровић” задовољавају тренутне потребе и захтеве гостију, иако су могућности ове дестинације уз боље позиционирање и промоцију сигурно много веће, чиме и смештајни капацитети не би били довољни. Други део смештајних капацитета ВТУ „Моровић” налази се у погону Карађорђево где је гостима на располагању 20 лежајева у осам соба. У месту Никинци налази се хотел „Фрушкогорац” који има капацитет од 37 лежаја у 15 соба. Овај објекат већ дужи временски период не ради.

Војнотуристичка установа „Дедиње” највећим делом се својим капацитетима налази у кластеру Београд. Они су углавном потпуно девастирани, и препуштени зубу времену и небризи друштвеног система. Поред изузетно скромних смештајних капацитета у једином војном хотелу у Београду, хотелу „Бристол” с укупно 120 лежаја, постоје и други капацитети ВТУ „Дедиње”, а који се не налазе у комерцијалној понуди. Хотел „Бристол” је данас објекат који је сврстан у споменик културе и под заштитом је Завода за заштиту споменика града Београда и са другим препознатљивим грађавинским објектима Београда представљао је симбол рађања новог модерног града свог времена. У свом комерцијалном делу у понуди хотел „Бристол” нуди „Рокфелеров апартман”, у којем је боравио Рокфелер приликом посете Београду и којег краси стари намештај и кристални лустери, и „Златни апартман” који је опремљен позлаћеним огледалима, старим намештајем, персијским теписима и плавим сомотским завесама. Комплетан ентеријер хотела уређен је по угледу на тридесете године 20. века, што може представљати сигурно туристички доживљај у савременом и брзом граду. Овде је потребно напоменути и остале капацитете ВТУ „Дедиње” који нису адекватно препознати и позиционирани од стране менаџмента, а који представљају благо главног града, како својим локацијама, тако и потребама главног града. У непосредној близини града налази се и спортско-рекреативни центар „Сурчин”, који је некада био место припрема репрезентација Југославије у фудбалу, рукомету и другим спортовима, а данас је једно од најзапуштенијих места Београда. Некада је располагао са 162 лежаја у 22 бунгалова (11 дуплекс кућица). ВТУ „Дедиње” у својој надлежности има такође и велики број самачких хотела, који су у веома лошем стању или су затворени и девастирани иако представљају један велики потенцијал са изузетним локацијама. Хотели „Галеб”, „Звездара” и „Делиград” раде с половициним капацитетима, док су депанданс „Звездара” у Хаци-Мустафиној улици у центру Београда и хотел „Дорћол” у Улици цара Уроша, затворени од 2011, односно 2012.

године. У свим анализама рада хотела „Бристол”, ВТУ „Дедиње” овом објекту не придаје потребан значај, а подаци о искоришћењу капацитета и раду комерцијалног дела хотела су веома скромни. Тиме се не увиђа колико је овај објекат вредан и колики је његов туристички и комерцијални потенцијал. Војнотуристичка установа „Дедиње” у својој комерцијалној понуди има и одређен број репрезентативних ресторана на целој територији Србије, као што је Централни дом Војске Србије у Београду, Дом гарде и ресторан „Кнежев лад” на Топчидеру, Клуб Војске Србије у Земуну, ресторани Дома Војске Србије у Панчеву, Нишу, Врању, Новом Саду и другим објектима. Сви наведени објекти су отвореног типа и пружају услуге свим заинтересованим гостима.

ГЕОГРАФСКО-САОБРАЋАЈНИ ПОЛОЖАЈ ВОЈНОТУРИСТИЧКИХ УСТАНОВА

Као један од битних елемената избора локације објекта сигурно је и географски положај објекта, атрактивност, приступачност и уређеност простора, као и саобраћајна мрежа, како због удаљености – доласка потрошача, тако и због тржишта добављача. Повољан географско-саобраћајни положај и приступачност ВТУ и подручја на којима се налазе, заједно са атрактивним (природне погодности, културно-историјско наслеђе и др.) и рецептивним условима (за боравак на датој дестинацији, тј. смештајни, трговински, објекти за спорт, забаву, разоноду и бројни други), чине добре факторе који предодређују повољан развој туризма у овим местима и подручјима. Коридор 10, као главни путни правац који иде од Аустрије, преко Словеније и Хрватске, Београда и Ниша, и води ка Скопљу и Солуну, у који се уливају неколико других путних праваца друмског саобраћаја (Будимпешта – Суботица – Нови Сад – Београд; Ниш–Пирот–Софија. Потом Ибарска магистрала ка Јадранском мору), чини главу саобраћајну мрежу Србије, на којој се налазе и војне установе. Само на овом правцу у Србији гравитира 52 општине или 26% укупног пространства Србије. У туристичкој мапи Коридора 10, а као дестинације које свакако треба посетити, представљен је Моровић, као и више локација у непосредној близини Карађорђевог и Врњачке бање.

Од интереса за развој туризма у Србији су и жељезничке пруге на правцима Суботица–Београд–Ниш–Пирот као део жељезничке мреже међународног саобраћаја. Међутим, због веома лоше и старе жељезничке инфраструктуре и поред повољних цена превоза, туристи избегавају овај начин превоза.

Посебан значај за развој туризма има пловни пут Коридор 7 (588 km кроз Србију) који се обавља Дунавом, и који је веома битан за Посавину, Поморавље и Подунавље. Војне установе на овом коридору имају своје значајне капацитете (Карађорђево, Београд), те је на овим местима могућ развој наутичког и риболовног туризма, као и других специфичних интереса, а који нису препознати на овим дестинацијама од стране ВТУ.

Важна предност хотела војних установа је њихова локација у непосредној близини прометних путева. Приликом долазака гостију у војнотуристички објекат, поред услуге смјештаја у објектима обезбеђена су и паркинг места. Приступ у Национални парк „Тара” и хотелима ВУ „Тара”, који су у непосредној близини саобраћајног коридора Београд–Ужице–Подгорица–Будва, омогућен је из више праваца: Бајина Башта – Перућац – Митровац на Тари (27 km), Бајина Башта – Калуђерске बारे (16 km), Кремна – Калуђерске बारे (9 km). С друге стране, аутобуска повезаност Таре веома је слаба и постоје директне аутобуске линије само с Београдом и Новим Садом. Путна мрежа локалних путева и путева који се одвајају од наведених коридора је у доста лошем стању [Vidrić 1987: 16]. Хотел „Бреза” у Врњачкој бањи, одлично је повезан мрежом локалних и магистралних путева и самим тим чини овај хотел лако приступачним за сваког госта. Аутобуска повезаност Врњачке бање веома је добра – постоје директне аутобуске линије са свим већим местима у Србији.

Војнотуристичка установа „Моровић” налази се уз ауто-пут Београд – Загреб и добро је повезана саобраћајницама. Место Моровић удаљено је од Шида као општинског центра, око 15 km, 50 km је удаљено од Сремске Митровице, а од аутопута свега 5 km, одакле је једино и могућ прилаз војној установи. Погон „Карађорђево” налази се у истоименом месту, у југозападном делу Бачке, у Општини Бачка Паланка, 10 km северозападно од Бачке Паланке, и 80 km од Београда и 50 km од Новог Сада. Приступ овом историјском и мање познатом месту могућ је из правца Нови Сад – Бачка Паланка, из правца Београда – ауто-путем до Илока и Бачке Паланке и регионалним путем Сомбор – Озаци – Бачка Паланка.

Највећи број смештајних и угоститељских капацитета ВТУ „Дедиње”, налазе се у Београду, као туристичком центру с највећим бројем посета и ноћења, који има географски и саобраћајно најповољнију локацију за обављање туристичке делатности. Међутим ову погодност менаџмент установе није препознао. Хотел „Бристол” налази се у непосредној близини београдске главне жељезничке и аутобуске станице, док се и остали објекти и капацитети налазе у самом центру града. Све ВТУ на територији Србије имају веома лошу повезаност ваздушним саобраћајем осим ВТУ „Дедиње”. Више година уназад планира се претварање војног аеродрома „Поникве” у цивилни аеродром, што би требало додатно да побољша туристичку понуду уз саобраћајну повезаност путним правцима с војним туристичким установама у централном и западном делу Србије (удаљеност аеродрома „Поникве” од хотела „Оморика” износи свега 12 km). Отварање дела војног аеродрома „Лађевци” за комерцијалне летове није испунило очекивања и учинило посебно значајном и атрактивном туристичку понуду Централне Србије. Гостима посебан проблем представља и лоша путна сигнализација на свим прилазима војним установама, као и лоша сигнализација која не даје потребне информације о културно-историјским местима, атрактивним локацијама, црквама, манастирима и др.

СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА КАПАЦИТЕТА И ЗАДОВОЉСТВА КОРИСНИКА ВОЈНОТУРИСТИЧКИХ УСТАНОВА

Потреба за критичком анализом рада ВТУ, посматраном кроз призму преиспитивања базе потрошача, селекцију и избор најдоминантнијих, основ су за покретање даљих корака у раду и новог позиционирања ВТУ. Како би одлучивање у тим корацима било мање ризично, битно је прикупити што више информација из различитих пословних функција. У савременом маркетингу односа, купци су основни извор профита, а одлучивање о њиховим потребама и прилагођавање предузећа истим има стратегијски значај [Ђukić i Stanković: 2014: 392]. Управо је и циљ анализа утврдити које су то могућности ка бољем позиционирању ВТУ у укупној туристичкој понуди Србије и дестинација на којима се исте налазе, које су то слабости, а који постојећи или будући туристички производи могу довести до потребног раста тражње производа ВТУ.

Анализа туристичког промета војнотуристичких установа

Хотели у саставу ВТУ су отвореног типа и раде по принципу полу-пансиона и пансиона. Објекти су отворени целе године, односно 365 дана у години и категорисани су Законом о туризму и Правилником о разврставању, минималним условима и категоризацији угоститељских објеката с две и три звездице. У Табели 1 приказани су садашњи и могући смештајни капацитети ВТУ у комерцијалној понуди. Капацитети ВТУ поред добре перспективе захваљујући одличним локацијама, а у складу с тенденцијама на светском туристичком тржишту нису осавремењавали своју туристичку понуду новим садржајима. Објекти су изграђени с циљем унапређења квалитета живота припадника система одбране и њихових породица као примарних гостију. До распада СФРЈ припадници система одбране и њихове породице, као примарни гости чинили су око 90% корисника, а преостали део капацитета био је у понуди туристичком тржишту.

Табела 1. Садашњи и могући број лежаја у комерцијалном делу у објектима ВТУ у 2016. години

Назив ВТУ	Садашњи број лежаја	Могући број лежаја
ВТУ „Тара” Бајина Башта	826	857
ВТУ „Дедиње” Београд	121	1.942
ВТУ „Моровић” Моровић	82	119
УКУПНО	1.029	2.918

Извор: Војнотуристичке установе

Међутим услед насталих дешавања током деведесетих година 20. века, наглог пада стандарда припадника војске, као и због спорих транзиционих промена у туризму Србије, а ради опстанка, ВТУ су широм

отвориле своја врата чиме су и примарни гости преко ноћи постали секундарни. У наставку, а ради сагледавања стања у ВТУ, приказаћемо статистичку анализу података, према задатим критеријумима, како би се указало на одређена кретања у степену коришћења капацитета, као и релативном учешћу одређених категорија корисника. У посматраном периоду, 2011–2015, приметан је пад броја корисника услуга и пад броја остварених пансиона (Табела 2).

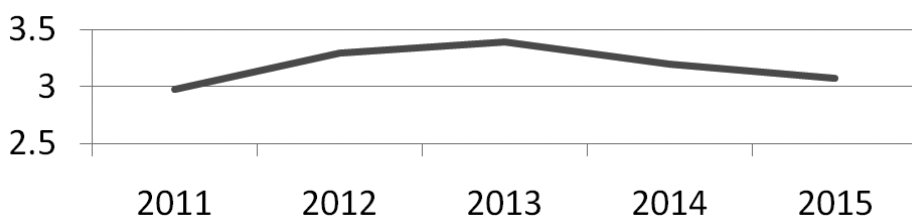
Табела 2. Број остварених пансиона и броја корисника

Р.	Објекти ВТУ	2011.		2012.		2013.		2014.		2015.	
		Бр. кор.	Бр. панс.	Бр. кор.	Бр. панс.	Бр. кор.	Бр. панс.	Бр. кор.	Бр. панс.	Бр. кор.	Бр. панс.
1	„Тара”	44.934	138.325	40.473	139.604	36.951	133.966	34.857	118.856	39.745	126.195
2	„Бреза”	18.354	52.311	16.405	49.664	15.536	45.583	14.817	41.321	14.734	43.829
3	„Моровић”	1.232	2.095	1.000	1.684	782	1.347	707	1.159	956	1.248
4	УКУПНО	64.520	192.731	57.878	190.952	53.269	180.896	50.381	161.336	55.435	171.272
5	Просечан број дана боравка госта	2,98		3,29		3,39		3,20		3,08	

Извор: Војнотуристичке установе

Негативне тенденције у броју корисника након 2013. и 2014. године су донекле заустављене у 2015. години, као и у броју остварених пансиона. Међутим, дужина боравка гостију као важан чинилац укупног задовољства је и даље у паду (Графикон 1).

Графикон 1. Просечан број дана боравка гостију у објектима ВТУ

Разлоге за оваквим трендом пада дужине боравка гостију треба тражити у донекле тешком материјалном стању грађана у РС, те су издвајања за одмор, рекреацију и провод ограничена, сиромашној ванпансионској понуди и понуди „већ виђено”, али и у слабом позиционирању ВТУ у Србији и у иностранству. Међутим, ову табелу треба ставити и у контекст Табеле 3, где је приказан остварен број полупансиона по структури корисника (припадници Министарства одбране и Војске Србије, грађани Републике Србије и странци) у периоду од 2011. до 2015. године.

Табела 3. Број остварених полупансиона по структури корисника у објектима ВТУ

	Структура корисника	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	Структура у %				
							2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
1.	Припадници МО и ВС	25.219	24.065	21.180	20.330	20.265	13	13	12	12	12
2.	Грађани РС	152.470	149.518	143.569	128.765	141.097	79	78	79	80	82
3.	Странци	15.042	17.369	16.147	12.241	9.910	8	9	9	8	6
4.	УКУПНО	192.731	190.952	180.896	161.336	171.272	100	100	100	100	100

Извор: Војнотуристичке установе

У посматраном периоду, приметан је стални пад остварених пансиона од стране припадника Министарства одбране и Војске Србије (у даљем тексту: МО и ВС). Ова чињеница посебно забрињава када се изнесе податак да ова категорија има регресираних цене у висини од 20% од цене која важи за грађане Републике Србије (у даљем тексту: РС) и странце. Сигурно да је оваквом паду посета објеката од стране корисника из МО и ВС утицао и материјални стандард припадника система одбране, али и донекле незаинтересованост менаџмента ВТУ да овој примарној категорији посвети потребну пажњу. Такође посматрајући укупан период приметан је и пад остварених пансиона од стране грађана РС и странаца. Пад пансиона од стране грађана донекле је заустављен у 2015. години, и то првенствено захваљујући ваучерима за одмор у Србији у висини од 5.000,00 динара које додељује Министарство трговине, туризма и телекомуникација за грађане Републике Србије. Константан пад броја страних гостију у објектима ВТУ посебно је забрињавајући, јер управо ови гости који доносе девизни прилив РС нису препознали објекте ВТУ и њихове садржаје као место које треба посетити.

Табела 4. Просечна искоришћеност капацитета ВТУ

Бр. основних лежаја	Могући капацитет	2011.		2012.		2013.		2014.		2015.	
		пансиона	%	пансиона	%	пансиона	%	пансиона	%	пансиона	%
1.029	375.585	192.731	51	190.952	50	180.896	48	161.336	43	171.272	45
Просечан степен искоришћености капацитета		47,4									

Извор: Војнотуристичке установе

Такође, просечна годишња искоришћеност капацитета објеката ВТУ је у сталном паду. Тако и просечан степен искоришћености капацитета за период од 2011. до 2015. године износи свега 47,4%, капацитети су били попуњени само 170 дана у години, односно, у капацитетима ВТУ константно је било непопуњено више од половине свих капацитета. Посматрајући

степен искоришћења капацитета у Србији који износи око 30%, може се рећи да овај податак и није толико лош. Међутим, ако се зна да су ВТУ све своје госте пријавили, а да један број хотелијера у Србији не врши пријаву гостију, односно не плаћа боравишну таксу, а с друге стране да је просечан степен искоришћења капацитета у хотелима у Европи око 80%, онда је јасно зашто је попуна од 47,4% слаба, а капацитети недовољно искоришћени.

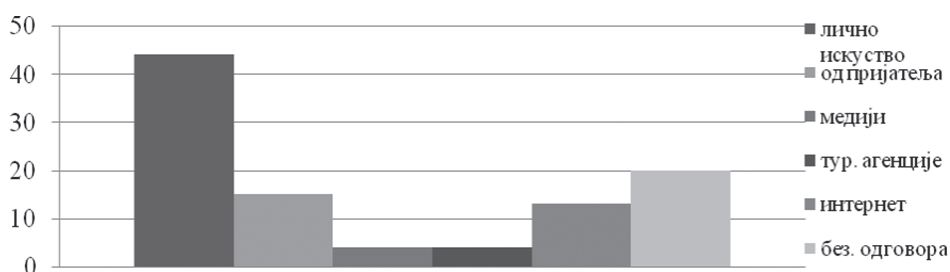
У Табели 1 приказан је и укупан могући број лежаја који се налазе под управом свих ВТУ, и који се делом не користе наменски, а који би уз одређена скромна улагања могли бити значајан чинилац туристичке понуде својих регија и места где се налазе.

Ставови и оцене посетилаца војнотуристичких установа

Истраживање ставова посетилаца је спроведено у објектима ВТУ, у периоду од септембра 2016. године до фебруара 2017. године. У овом делу рада приказани су резултати анкете, реализоване на бази упитника који су попуњавали госту ВТУ у објектима на Тари и у Врњачкој бањи, у хотелима „Оморика”, „Бреза”, „Бели Бор” и депандансу „Јавор”. Анкетирање је урађено на узорку од 300 гостију, на локацијама хотела. Анкетирање гостију извршено је у сарадњи с менаџментом ВТУ, а анкетни листови су израђени у складу са захтевима и потребама ВТУ, у циљу имплементације резултата у даљем раду.

Анкетни лист је замишљен и израђен како би се утврдило задовољство корисника услуга у објектима ВТУ и како би се дала одређена оцена квалитета услуга, а укупан број упитника попунио је приближно исти број особа мушког и женског пола, узраста од 18 до 70 година.

Графикон 2. Упоредни приказ информација о објектима ВТУ „Тара”

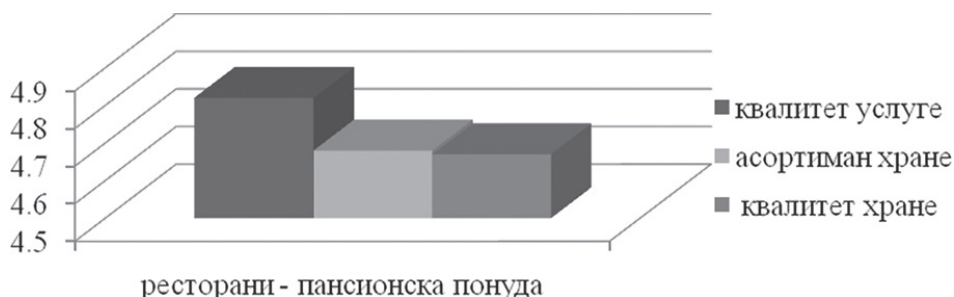
Приликом утврђивања важности информација, приликом утврђивања и формирања сазнања о понуди и објектима у ВТУ „Тара”, највећи број гостију су повратници (44%), односно туристи који су већ користили услуге хотела. Друга група гостију (15%) информације о туристичкој дестинацији сазнали су од пријатеља и родбине, док су информације о понудама преко туристичких агенција пружиле туристичке агенције за свега 4% гостију. Сигурно да је оваквом ставу посетилаца допринела и

чињеница да се ВТУ на сајмовима последњих три године не појављују као целина, него као део туристичке понуде кластера. Путем интернета о понуди хотела упознато се 13% гостију, док је путем разних медија са капацитетима ВТУ упознато се свега 4% гостију, те се закључује да ВТУ „Тара” нема потребно развијен комуникациони маркетиншки систем. Преосталих 20% испитаника није дало никакав одговор (Графикон 2).

Испитујући задовољство пруженом услугом приликом пријема и смештаја у хотелима ВТУ „Тара”, од 300 анкетираних лица 87% оценило је услугу оценом 4 и 5, док је 7% гостију делимично задовољно овом услугом и дали су оцелу 2 и 3. Остали анкетирани гости (6%) није дало никакав одговор. Укупно посматрано мали број лица је делимично задовољно пријемом у хотел, а гости су у значајној већини задовољни првим утиском и дочеком од стране особља. И поред наведеног, а посебно имајући у виду да управо негативна реклама може имати много шире и веће последице по укупну рекламу на установе, туристичкој промоцији мора се посветити посебна пажња, почев од едукације и изгледа запослених, до односа према гостима током боравка у објектима, а и након одласка гостију. Укупно посматрано пријем и смештај у хотелима ВТУ оцењен је са 4,68.

Пружене пансионске услуге у ресторанима у хотелима сагледане су кроз квалитет пружене услуге, асортиман понуђене хране и квалитет припремљених оброка (Графикон 3). Сви елементи овог питања од стране гостију оцењене су одличним оценама: квалитет пружене услуге 4,82 (245 испитаника оценило је оценом пет; 41 оценом четири; осморо оценом три; и шесторо испитаника није дало одговор), асортиман понуђене хране 4,68 (228 испитаника оценило је оценом пет; 47 оценом четири; 11 оценом три; осморо оценом два; шесторо испитаника није дало одговор), и квалитет припремљених оброка 4,67 (238 испитаника оценило је оценом пет; 28 оценом четири; 20 оценом три; десеторо оценом два; и шест испитаника није дало одговор). Генерално посматрано гости су веома задовољни пруженим услугама у хотелским ресторанима.

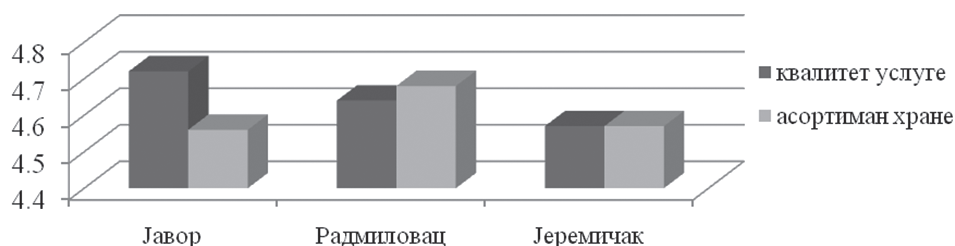
Графикон 3. Оцена ресторана хотела ВТУ

Ванпансионске услуге ВТУ пружају, кроз ресторанску понуду националног ресторана „Јавор” који се налази у непосредној близини хотела

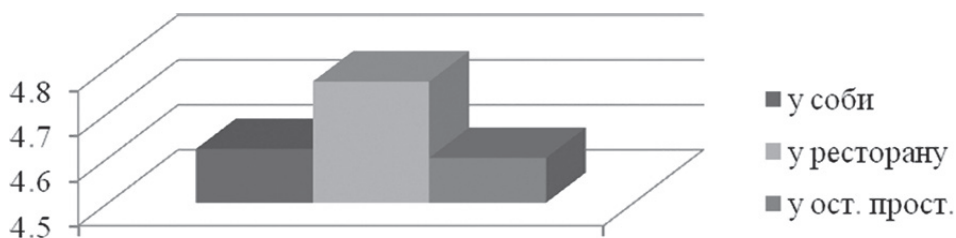
„Оморика”, и национална кућа „Јеремичак” у центру Калуђерских Бара, национална кућа „Радмиловац” у близини хотела „Бели бор” и посластичарнице својих хотела. Пружене услуге у наведеним ресторанима сагледане су кроз квалитет услуга и понуђени асортиман хране (Графикон 4). Од свих ресторана који пружају услуге на планини Тари, најбоље резултате на основу анкетних листова, према квалитету услуга пружа ресторан „Јавор” који је најбоље оцењен са оценом 4,72 (175 испитаника оценило је оценом пет; 30 оценом четири; десеторо оценом три; четворо оценом два; и 81 испитаник није пружио одговор), потом ресторан „Радмиловац” с оценом 4,64 (165 испитаника дало је оценоу пет; 34 оценоу четири; 13 оценоу три; шесторо оценоу два; 82 испитаника није дало одговор), и на крају ресторан „Јеремичак” који је добио оценоу 4,57 (154 испитаника дало је оценоу пет; 35 оценоу четири; 18 оценоу три; седморо оценоу два; и 86 испитаника није дало оценоу). По асортиману хране најбољу оценоу има ресторан „Радмиловац” 4,68 (185 испитаника оценило је оценом пет; 41 оценом четири; 11 оценом три; петоро оценом два; и 58 испитаника није пружио одговор). Следи ресторан „Јеремичак” који је добио оценоу 4,57 (141 испитаник оценило је оценом пет; 36 оценом четири; 14 оценом три; седморо оценом два; и 102 испитаника није дало никакав одговор), док је најслабију оценоу добио ресторан „Јавор” 4,56 (154 испитаника оценило је оценом пет; 72 оценом четири; деветоро оценом три; петоро оценом два; и 60 испитаника није дало одговор). Сви ресторани су током испитивања оцењени одличном оценом, а међу анкетираним гостима није било незадовољних или разочараних. Током обиласка ресторана и разговора с гостима посебан утисак на туристе оставили су уређеност, ентеријер ресторана, као и народне ношње које су носили конобари током послужења. Укупно посматрајући након завршеног анкетирања, за комплетно пружену услугу најбоље је рангирана НК „Радмиловац” с оценом 4,66; потом НР „Јавор” с оценом 4,65, док је најниже оцењен НК „Јеремичак” с оценом 4,57. Како су анкетни листићи попуњавани у собама хотела, потпуно је разумљиво да одређен број гостију није користио услуге наведених ресторана, па постоји одређени број анкетираних гостију који нису попунили овај део анкетног листа.

Графикон 4. Ванпансионске услуге ресторана „Јавор”, „Радмиловац” и „Јеремичак”

Хигијена као један од најважнијих чинилаца задовољства гостију нашла је посебно место приликом анкетирања (Графикон 5). Хигијена је анализирана кроз три питања: хигијена у соби, хигијена у ресторану (ресторан за пружање пансионске услуге) и хигијена у осталим заједничким просторијама (ходници, лифтови, сале за спортове, тоалети...). У објектима гости су се најпозитивније изразили укупном хигијеном у ресторанима (236 испитаника оценило је оценом пет; 44 оценом четири; деветоро оценом три; двоје оценом два; и деветоро испитаника није дало одговор. Просечна оцена је 4,77), хигијеном у собама (214 испитаника дало је оценом пет; 52 оценом четири; 22 оценом три; петоро оценом два; и седморо испитаника није дало одговор. Укупна оцена је 4,62), хигијена у осталим просторијама добила је најслабију оценом (195 испитаника оценило је оценом пет; 47 оценом четири; 16 оценом три; деветоро оценом два; и 33 испитаника није дало одговор. Просечна оцена је 4,60). Укупно посматрајући по оцени гостију укупна хигијена је 4,66, те можемо закључити да се целокупној хигијени посвећује значајна пажња, што је веома важан чинилац задовољства гостију.

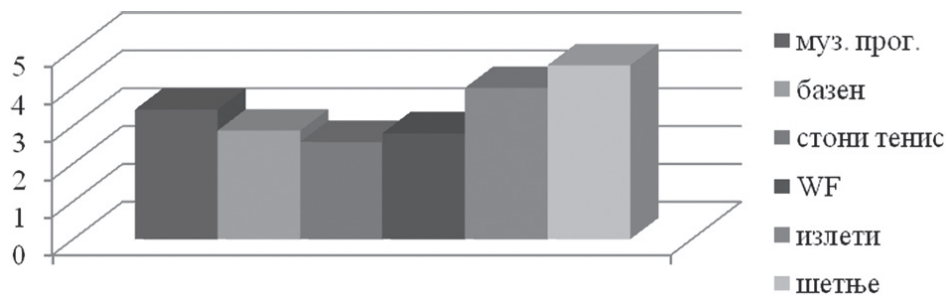
Графикон 5. Оцена хигијене хотела ВТУ

Забавни и рекреативни садржаји и програми (Графикон 6) су најслабији елементи оцењени у ВТУ, с просечном оценом 3,37. Осим организованих излета и организованих тура за шетаче, који су добили оценом изнад четири (4), сви остали садржаји овог дела су добили оценом добар или једва добар. Музички програм је оцењен оценом 3,43, првенствено због веома скромног музичког садржаја и понуде хотела. Наиме, хотели само два пута у току недеље пружају гостима музички садржај, и то углавном викендом.

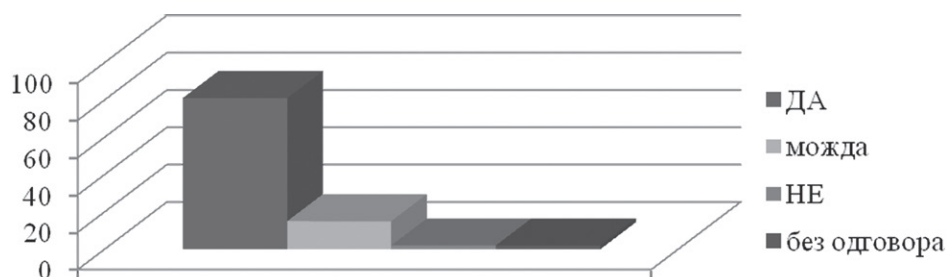
Услуге базена и сауне оцењене су оценом 2,87, те је у наредном периоду неопходно радити на уређењу базена, гардероба и садржајима поменутих услуга. Оцена услова сале за стони тенис и теретане је такође веома слаба, 2,57. Иако је у плановима хотела управо зацртана обнова ових садржаја, у претходном периоду није било неких посебних помака.

Графикон 6. Оцена забавног и рекреативног програма објекта ВТУ

Оцена доступности вај-фаја је 2,80 (у хотелу „Бреза” ова услуга је омогућена само у холу хотела) што у 21. веку представља озбиљан пропуст у хотелском пословању. Гости су незадовољни доступношћу и јачином сигнала. У савременом хотелијерству и угоститељству ово је предуслов сваког модерног пословања, које не тражи велика финансијска улагања и средства.

Графикон 7. Поновни боравак у војним установама

На крају анкете гости су били упитани да ли би поново посетили објекте ВТУ. Позитивно је одговорило 244 госта или 81,3%. Ако се у то урачунају и лица која су одговорила „можда” (45 гостију или 15%), тада то износи више од 96% свих гостију који су попуњавали анкетне листиће, што укупно посматрајући и није неповољан показатељ (Графикон 7).

Узорак од 300 испитаника је репрезентативан узорак, како у смислу величине и времена спроведене анкете, тако и на основу поузданости самих одговора. Општи утисак гостију, љубазност и укупна услужност запослених у објектима оцењени су са 4,35 и ово представља снагу и одавање признања људском ресурсу, као једној од најважнијих функција успешног пословања. И поред наведеног, на овом елементу у наредном периоду потребно је и даље радити кроз едукацију, курсирање, свакодневно указивање на пропусте у раду и опхођењу према гостима. Анализом ставова посетилаца може се закључити да су највећи број посетилаца

veћ viђeni ġosĩĩ, док је промоција ВТУ веома лоша путем медија, сајмова, интернета и туристичких агенција и да је највећи број анкетираних задовољно пруженом услугом приликом пријема и смештаја. Затим, квалитет пружене услуге, асортиман понуђене хране и квалитет припремљених оброка у пансионској понуди, као и пружени квалитет услуга и понуђени асортиман хране у националним ресторанима укупно је оцењен с одличном оценом. Такође, хигијена у собама, хигијена у ресторану у којем се пружају пансионске услуге и хигијена у осталим заједничким просторијама, оцењени су одличним оценама. Укупна оцена забавног и рекреативног садржаја је најслабија. Проналажењем других иновационих садржаја пружају се највеће могућности за унапређење рада ВТУ. И поред позитивног укупног општег утиска гостију, кориговањем наведених пропуста уз увођење садржаја који ће довести нове госте представља основу бољег позиционирања ВТУ.

ЗАКЉУЧАК

На основу извршених анализа, ставова и оцена посетилаца, туристичког промета, географско-саобраћајног положаја и других конкурентских предности, може се закључити да ВТУ имају своје место у туристичкој понуди Србије на дестинацијама на којима се ВТУ налазе, али да је за даљи развој неопходна и имплементација резултата истраживања. Гости ВТУ углавном су задовољни пруженим услугама и односом цена и квалитета. Постоје одређени пропусти у промоцији и упознавању потенцијалних гостију са садржајима ВТУ путем медија и туристичких агенција. Такође, укупне оцене допунских садржаја су оцењене веома ниским оценама. Пад броја гостију у посматраном периоду и слаба укупна попуњеност капацитета, као и све краћи период задржавања код свих категорија корисника у хотелима, доводи до закључка о новим тенденцијама гостију и о потреби увођења нових садржаја у туристичку понуду.

Основни туристички производи ВТУ нису одређени и базирани на свим производима локација на којима се налазе. Свака ВТУ посебно је приказана и у свом оквиру може унапредити постојеће и пружити нове туристичке производе, а све заједно могу бити један нови туристички кластер Србије. Реконструкцијом постојећих капацитета, осмишљавањем нових садржаја под условом примене оптималне стратегије развоја на свим локацијама, уз примену спроведених резултата истраживања и уз сагледавања свих фаза циљног маркетинга [Kotler and Armstrong 1996: 235] (сегментација тржишта, избор циљног тржишта, позиционирање производа), ВТУ као препознатљив бренд имају велике шансе за развој свих туристичких производа Србије. Уз сагледавање величине проблема, а на основу утврђених нових туристичких производа и циљног сегмента, ВТУ би добиле полазну основу и идеју за излазак из дугогодишње летаргије, чиме би се пружила могућност за развој свих наведених туристичких производа, а ВТУ не би морале да брину за своју будућност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Интерни подаци војнотуристичких установа Србије. Период: 2011–2015. Београд: Министарство одбране Републике Србије.
- Стаменковић, Србољуб /ур./ (2005). *Научни симпозијум Србија и савремени процеси у Европи и свету*, Београд–Тара, 26. и 27. мај 2005. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду.
- Стратегија туризма Републике Србије (2005). Први фазни извештај. Министарство трговине, туризма и услуга, Београд.
- Стратегија развоја туризма Србије (2016). Период од 2016. до 2025. године. Министарство трговине, туризма и телекомуникације, Београд.
- Choi, Hwan-Suk Chris and Ercan Sirakaya Turk (2011). Sustainability Indicators for Managing Community Tourism, In: Budruk, Megha and Rhonda Phillips (ed.): *Quality-of-Life Community Indicators for Parks, Recreation and Tourism Management*, London: Springer Dordrecht Heidelberg.
- Čačić, Krunoslav (1998). *Poslovanje preduzeća u turizmu*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Đukić, Suzana i Ljiljana Stanković (2014), Problemi u vrednovanju poslovnih kupaca. *Ekonomске теме*, 52 (4): 389–401.
- Đukić, Suzana (2015), Potrošač kao učesnik inovacionih mreža. *Marketing*, XLVI, 1: 3–12.
- Kotler Philip and Gary Armstrong (1996). *Principles of marketing*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Milislavljević, Momčilo; Branko Maričić i Mirjana Gligorijević (2004). *Osnovi marketinga*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Popescu, Jovan (2013). *Marketing u turizmu i hotelijerstvu*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Veljković, Saša (2006). *Marketing usluga*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- Vidrić, Kuno (1987). *Planinarskim stazama kroz nacionalni park Tara*. Bajina Bašta: Nacionalni park Tara.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PLACE OF MILITARY TOURIST INSTITUTIONS
IN THE TOURIST OFFER OF SERBIA

MIHAJLO RANISAVLJEVIĆ
Ministry of Defense, Republic of Serbia
Inspectorate of defense
Gardijska 7, Belgrade, Serbia
mranisan@gmail.com

SUMMARY: On the basis of the conducted analyses, impressions and marks given by the visitors, tourist trade, geographical-traffic position and other competitive advantages, it can be concluded that the Military Tourist Institutions along with their locations have their own place in the tourist offers of Serbia. However, it can also be concluded that it is necessary to implement the study research for the purposes of any further development. It has been affirmed: that the MTI guests are mostly satisfied by their services and the relation between the price and the quality; that there have been some defaults in the area of advertisement and the presentation of the MTI services to any potential guests by the means of media and tourist agencies; that the total score of the marks regarding the additional services is very low; that there has been a decrease regarding the number of

guests in the relevant period, along with low accommodation occupancy rate, as well as, progressive decrease of duration of staying by all categories of hotel guests. All of this leads to a conclusion that there are new tendencies of guests and there is a need to implement new services in the tourist offer.

The basic products of the Military Tourist Institutions have not been determined and have not been based on all available products in the areas of their location. Every MTI is individually presented and within its range of capacity it can improve its available capacities and provide new tourist products, while all these Military Tourist Institutions together could be a new tourist cluster in Serbia. With the reconstruction of the existing capacities and conceptualization of any new services, under condition of applying optimal strategy on all locations, along with the application of the conducted research results and considering all the phases of target marketing (market segmentation, selection of target market, product positioning), the Military Tourist Institutions, as a recognizable brand, have a great chance regarding the development of all tourist products of Serbia. By taking into consideration the size of the problem and by determination of new tourist products and the target segment, the MTI would get a starting point and ideas that would help them get out of the long period of decadence. That would give them an opportunity to develop all the mentioned tourist products and, in that way, they would not have to worry about their future.

KEYWORDS: military tourist institutions, tourist offer, positioning, competitive advantage

КУЛТУРОЛОШКИ КОНЦЕПТ САВРЕМЕНОГ УМЕТНИЧКОГ ПЕРФОРМАНСА

АНИЦА АРСИЋ

Музичка школа „Јосиф Маринковић”
Подвршанска 7/1, Вршац, Србија
anica_arsic@yahoo.com

САЖЕТАК: Ако би се онтолошко значење термина перформанс (*performance*) усмерило ка свеукупном стваралаштву које је уткано у културу човечанства, онда би неспорно могло да се закључи да је перформанс нај-старија форма уметничког исказа. Овај појам, међутим, не може да се постави у исту равн са термином уметнички перформанс који дефинише посебну, авангардну форму уметности. Издвојио се 60-их година 20. века као протест против институционализоване уметности и као покрет за ослобађање уметности и уметника од наметнутих форми и клишеа. Уметнички перформанс је дело које нема дефинисану форму, чије су границе флуидне и спремне да се отворе за сарадњу са другим облицима уметничког стваралаштва. Једна од његових основних особина јесте интерактивност. Уметнички перформанс је свеprisутна културолошка парадигма, која је пратила и прати развој друштвене мисли. Ова слојевита и свеобухватна уметничка форма је у непрестаном кретању, због чега су могућности за анализу и правци теоретског приступа неисцрпни. У овом раду биће представљене основне карактеристике уметничког перформанса као етаблиране форме уметничког израза 21. века и концептуалне разлике између перформанса и уметничког перформанса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интердисциплинарност, мултимедијалност, перформанс, уметнички перформанс, студије извођења

Перформанс (извршење, представа) представља импровизовани или режирани културни догађај са мултимедијалним обележјима у којима учествују уметници различитих профила (музичари, глумци, песници, сликари, вајари [Клајн и Шипка 2006: 927]. Овако разуђена дефиниција перформанса у најширем контексту може се односити на сваки мултимедијални догађај, било да припада сфери уметничког дискурса или друштвених манифестација са великим бројем извођача различитих про-

фила. Из овог обимног корпуса неопходно је направити дистинкцију између перформанса (представе) и уметничког перформанса. Теоријске основе којима је објашњена ова разлика постављене су радовима Ричарда Шекнера (Richard Schechner), теоретичара театра и перформанса. Захваљујући његовом раду настају и развијају се теорије извођења као посебна културолошка форма, чији је задатак да систематизују и објасне садржаје обимног теоретског материјала који је настајао од средине 60-их година прошлог века [Јовићевић и Вујановић 2006: 225]. Тај период је апострофиран као значајан за теоријски прилаз извођењу, као системском проблему, чији су садржаји захтевали стручно објашњење процеса стварања уметничког дела [Auslander 1999]. Настанком нових теорија културе проширује се и поље студија извођења чији теоретичари постају афирмисани перформанс уметници (Мерedit Монк, Лори Андерсон, Марина Абрамовић, Бенџамин Јусупов, Јоко Оно). У двострукој улози ствараоца и теоретичара ови уметници су допринели да се уметнички перформанс етаблира као аутентична уметничка форма чија изражајност има валидно теоретско поткрепљење [Burnet 1995]. Захваљујући студијама извођења и систематичном раду перформанс уметника, ова уметничка форма могла је јасно да се одвоји од осталих форми извођења, било да су имала уметничку или друштвену конотацију. Интердисциплинарност и мултимедијалност као основне одреднице уметничког перформанса проширују се одредницама које се односе на друштвену ангажованост и синергију која повезује свеукупно уметничко стваралаштво човечанства [McKenzie 2001].

Пратећи културолошке, економске и социјалне промене које су се догађале у историји човечанства, уметнички перформанс је проналазио начин да сва збивања забележи и остане аутентичан, авангардан и оригиналан.

На почетку овог века јасно су се профилисали вредносни системи који су се постепено уобличавали крајем претходног, 20. века. Технолошка достигнућа, посебно у домену електронике и нанотехнологија, значајно су променила производне односе, који су се реперкутовали на све домene људског функционисања [Carlston 1996]. Свакодневицу савременог човека испунили су нови садржаји, који су захтевали другачије образце функционисања и наметали потребу за брзим прилагођавањем. Уметнички перформанс је успео да ухвати пулс савремене светске динамике и да најкомплетније представи актуелне вредности [Fisk 1991]. Његова основна карактеристика – интерактивност, показује све облике и могућност комуницирања уметничких дела, као и неисцрпан репертоар интеракција с публиком. Настоји да избегне институционално покровитељство и свој уметнички рукопис уобличи у сваком простору у којем може да оствари контакт с публиком. Не одустајући од принципа интерактивности и мултимедијалности, успева да својим порукама заинтересује савремени аудиторијум који је, под утицајем нових технологија, значајно променио перцепцију непосредног и ширег окружења [Goldberg 2004].

УМЕТНИЧКИ ПЕРФОРМАНС КАО ПАРАДИГМА АКТУЕЛНИХ СИСТЕМСКИХ ВРЕДНОСТИ

Технолошка достигнућа су значајно променила перцепцију човека у 21. веку. Поплава електронских продуката по приступачним ценама условила је да већина људи на планети свакодневно користи неки облик електронске направе за учење, пословање, комуникацију и забаву. Свакодневицу савременог човека испунили су нови садржаји који захтевају другачије обрасце функционисања и намећу потребу за брзим прилагођавањем. Искуство се стиче претежно преко чулних сензација. Знање, комуникација и релаксација нуде се човеку преко екрана. Филмски, телевизијски, компјутерски и телефонски екрани стварају нову синкретичку форму у којој се преплићу светло, звук, покрет и слика. Неограничене могућности интеракција ових форми условљавају непрекидну чулну провокацију и тежњу за новим визуелним искуствима [Dixon 2007]. Пратећи потребу да визуелни доживљај учине занимљивим и окупирају пажњу аудиторијума, креатори свих јавних манифестација конципирају догађања тако да у њих уграде што више чулних ефеката. У свим доменима извођења уметници користе интерактивност у покушајима да структурално представе све сложене форме савременог уметничког језика и обухвате што више садржаја који могу да дају оригиналност делу. За сва извођења, било да припадају уметничком или ширем друштвеном дискурсу, која по начину експресије одступају од институционализованих и теоријским концептом означених форми, користи се термин *перформанс* [Schechner 2003]. Његово онтолошко значење почиње да се користи као универзална одредница за сваку интерактивну презентацију у свим доменима људских активности. Политички скупови конципирани су као спектакли с великим бројем учесника из свих домена јавног живота. Користе се сва савремена визуелна и аудитивна средства да пренесу оптимистичке поруке и изазову добро расположење код присутних. Синергију звука, покрета и светлосних ефеката користе организатори модних ревија, концерата популарних музичких група, извођачи у ноћним клубовима и на приватним забавама. Циљ оваквих извођења је да забави присутне и скрене медијску пажњу како би се догађај преко средстава за комуникацију пренео до што већег броја посматрача [Schechner 1982]. Слична средства користе и уметници како би у музејима и галеријама представили интерактивне инсталације, колаже или видео радове. У савременом театру уз глуму се равноправно представљају плес, видео инсталације, музика и светлосни ефекти [Pavis 1996]. Поезија се изговора на начин музичког речитатива, уз плесне нумере и посебно конципиране визуелне форме. Овакав концепт савременог извођења отвара питања о месту уметничког перформанса у култури модерног доба и границама које га одвајају од забављачких извођења [Batler 2001].

Уметнички перформанс је успео да „ухвати ритам” модерног доба и да покаже сопствену виталност и прилагодљивост. Изражајне форме које користе перформанс уметници прилагођавају се потребама савремене

публике. Интерактивност као главна одредница ове уметничке форме добија широке могућности за комуникацију [Свејић 2007]. Прихватају све технолошке могућности како би њихова извођења покренула сва чула гледалаца. Уметници различитих провенијенција и интересовања удружују се ради стварања заједничких пројеката у којима комбинују све врсте уметности. Велики број младих уметника опредељује се за перформанс као превалентни начин сопственог уметничког израза, јер се не задовољава експресијом идеја само кроз један медиј [Goldberg 2004: 126]. Они теже да експериментишу на свим пољима уметничког стваралаштва. Дигитална технологија им омогућава да истражују и откривају нове креативне форме [Birger 1998]. Сликари, вајари, глумци, музичари, плесачи удружују се како би створили мултимедијална, интерактивна и академским конвенцијама неомеђена дела. Њихова синергија резултирала је делима репрезентованим у форми спектакла. Пренаглашавају се спољашњи ефекти презентовани кроз естетски високо софистициране слике. Нема нарације ни драмске радње. Изговорене речи су део звучних ефеката. Покрети извођача су у служби слике, не приче [Blau 1992].

Истовремено с уметницима који испитују позиције уметности и уметника који указују на нарастајуће социјалне патологије, делује велика група стваралаца који интензивно експериментишу са савременим визуелним и дигиталним технологијама [Harrison & Wood 1996]. Настаје мноштво уметничких пракси заснованих на дигиталним технологијама. У експериментисању се шире методе и начини интерактивности уметничких праваца. Удружују се уметници и информатичари како би заједнички експериментисали с неслућеним могућностима електронских медија. Интернет директно повезује уметнике на свим меридијанима, отварајући нову страницу историје уметности.

Почетком 21. века у Европи, САД, Јапану, Аустралији и на Новом Зеланду извођење на интернету етаблира се као специфична форма означена као *Инјернеј тхеајар*. Овакво извођење теоретичарка уметности, списатељица и перформанс уметница с Новог Зеленда Хелен Варли Џејмисон (Helen Varley Jamieson) означава термином *сајберформанс* [Вујановић 2006: 270]. Простор извођења је виртуелни, техника је дигитална, а извођачи су слике и фигуре (аватари) на компјутерском екрану.

Ова врста извођења је парадигма функционисања великог броја људи на планети који живе „подељене” животе. Њихова свакодневица састоји се од неопходног боравка у реалности, како би се задовољиле егзистенцијалне потребе активног и ангажованог егзистирања у виртуелном свету. Хипнотишуће дејство компјутерских екрана усмерава интелектуалне капацитете и стваралачку енергију на on-line активности где човек ствара, стиче „пријатеље” релаксира се и забавља. Развили су се нови кодови комуникације и нови језички појмови који се из енглеског језика преносе у све остале светске језике и постају њихов интегрални део. Паралелни виртуелни свет је добио своју уметност. Она му је доступна и разумљива. Уместо музеја, галерија и изложбених простора у којима се налазе уметничка дела, сајберформанс нуди простор компјутерског екрана кроз

који се „улази” у свет конструисаних сличица с којима се остварује комуникација једноставним „кликом” мишем или притиском на знак с тастатуре. Сајберформанс нуди интерактивност која се постиже тако што публика из својих станова широм планете може да „интервенише” и дописивањем текста, дела цртежа или остављањем коментара учествује у непрекидном стварању „уметничког дела”. Сајберформанс је отворено планетарно дело које покреће један или група аутора с циљем да га публика види и учествује у његовом стварању, расту и одржавању [Dixon 2007].

ТЕОРИЈСКИ КОНЦЕПТ УМЕТНИЧКОГ ПЕРФОРМАНСА

У култури савременог доба уметнички перформанс се етаблира као значајан и незаобилазни продукт људске мисли и уметничке изражајности. Уметници перформанса који креирају своје дело као мултимедијални, интерактивни продукт који нема устаљену форму и трајање, и који може да се дефинише као „уметност тренутка”, постарали су се да његов живот буде конципиран као трајно дело, које ће носити печат времена у коме је настајао и писати историју људске културе. Познати и светски признати уметници перформанса се, уз интензиван уметнички стваралачки рад, баве и теоретским радом. У многим светским уметничким центрима оснивају се документациони и едукативни центри који се баве чувањем и изучавањем снимљеног материјала и библиографских јединица који се односе на историју и актуелну презентацију уметничког перформанса.

Марина Абрамовић оснива институт у Хадсону, градићу у близини Њујорка, с циљем да едукује публику и приближи јој основне поставке уметничког перформанса. Представљајући овај пројекат широм света, уметница је нагласила да ће *Институт у Хадсону* представљати место окупљања младих из целог света. То ће бити место сусретања уметности, науке, технологије и спиритуалности, и бавиће се очувањем најразличитијих уметничких дисциплина, од плеса, позоришта, музике и опере до нових облика уметничког изражавања. Поклањајући посебну пажњу односу с публиком, уметница је већ сачинила посебан програм за учешће посетилаца у раду института који је почео с радом 2015. године. Учествојући на телевизијској станици ПБС (PBC) чија је продукција намењена анализи уметничких продуката 21. века, с акцентом на уметнички перформанс, уметница је посебно апострофирала проблем злоупотребе идеја уметничког перформанса, које су од 80-их година 20. века користили филмски ствараоци, телевизијске продукције, мода и адвертајзинг. Марина Абрамовић је децидно назначила да сви који су стварали дела инспирисана уметничким перформансом нису обраћали пажњу на ауторска права и да су секвенце уметничког перформанса користили као сопствене продукте. Због таквих појава уметница сматра да је веома важно да се перформанс уметници ангажују око заштите свих дела овог уметничког правца и том проблему је посветила велику пажњу. Један од мотива који ју је покретао да оснује институт био је и потреба да се дела уметничког

перформанса означе као оригиналне уметничке творевине које имају значајно место у историји уметности [Kickstarter].

Сличном идејом руководила се и Роуз Ли Голдберг (Rose Lee Goldberg), теоретичарка перформанса, када је 2004. године основала *Перформу*. Ова организација се бави проучавањем, развојем и промовисањем визуелне уметности 21. века. Сматрајући да је уметнички перформанс имао велики утицај на уметност 20. века, који је неоправдано занемариван од институционално етаблираних теоретичара уметности, Роуз Ли Голдберг жели да кроз деловање *Перформе*, представи инфлуентност коју је уметнички перформанс имао на остале уметничке форме. Упоредо с наведеним циљем ауторка сматра да је неопходно едуковати публику да с више разумевања и чињеница приступи анализи уметничког перформанса. *Перформа* окупуља перформанс уметнике из читавог света, омогућавајући им да у међусобним интеракцијама стварају нова дела, размењују искуства и теоретски уобличавају своје идеје. Ауторка *Перформу* описује као „музеј без зидова” у оквиру којег се истражују и архивирају уметнички перформанси, а проналазе се и начини да се оживе радикални уметнички подухвати и представе се модерној публици. Многи савремени перформанс уметници који стварају у овом веку кроз своја дела постављају циљ да означе концепт уметничког перформанса и одвоје га од извођачких продуката који користе елементе уметничког перформанса, али су идејно и структурално одвојени од њега. Да би одговорили том задатку, уметници се студиозно баве историјом, теоријом и праксом уметничког перформанса, не запостављајући улогу едукатора, како би у непосредној комуникацији с публиком пренели своје поруке и означили уметнички перформанс као форму која нема искључиви циљ да забави, збуни или фасцинира, већ да покрене размишљања о темама које се често маргинализују или занемарују. Роберт Морис (Robert Morris), Андреа Фрејзер (Andrea Fraser), Марта Розлер (Martha Rosler), Фија Бакстрем (Fia Backstrom), Марк Леки (Mark Lecky) и други уметници из САД, Канаде, Европе, Јапана, Кине, а претходне деценије и из Африке и Јужне Америке, користећи сопствено тело као класични уметнички медиј уз примену свих технолошких средстава, анализирају место уметности у савременом потрошачком друштву. Из перспективе социологије, психоанализе, феминистичких теорија и антропологије, бавећи се свакодневицом савременог човека, његовим местом и улогом у друштвеним системима, као и местом уметности у свим организованим системима људске заједнице, уметници својим делима сведоче, проналазе узрочно-последичне везе, критикују, покрећу на размишљање и антиципирају развоје могућих догађаја. Упоредо с извођењем, они организују предавања, уметничке радионице и медијске презентације. Кроз савремени перформанс уметници теже да анимирају што већи број људи који припадају уметничким круговима, али и људи који схватају значај уметности у културолошким релацијама човечанства, и да их покрену на дијалог који треба да резултира стварањем и прихватањем нових друштвених вредности. Под њиховим утицајем јављају се независне телевизијске продукције посвећене савременој уметности, у којима

sарађују познати уметници, теоретичари и историчари уметности. Заједно, у креативном дијалогу, преносе аудиторијуму информације о различитим културолошким продуктима и њиховим релацијама са социјалним срединама у којима су настајали. У тој едукаторској мисији савремени уметници не негирају, и не омаловажавају уметничке продукте и подухвате из прошлости, већ теже да их међусобно повежу и представе уметност као стваралачки процес, уграђен у функционалну матрицу човечанства, која је активно учествовала и пратила све развојне процесе. Стваралаштво савремених перформанс уметника подразумева паралелни рад на извођењу, архивирању уметничких дела, њиховој дескриптивној анализи и анализи друштвеног контекста у којем настају. Не занемарујући интерактивност и мултимедијалност, они користе сва савремена технолошка достигнућа, како би стваралачки процес учинили актуелним и креативним. Инвентивност и стваралачка енергија перформанс уметника утицали су на промену става институција културе према уметничком перформансу. Његова позиција се променила, тако да је с места пратећег програма великих светских извођачких догађања, прешао на водеће позиције. Велики државни музеји (на пример *МОМА* у Њујорку) организују фестивале уметничког перформанса, подстичући младе уметнике широм света да се у позитивној конкуренцији изборе за место у овом простору. На еминентним универзитетима отварају се одељења за студије извођења. Теоретичари уметности су 2006. године апострофирали пет најзначајнијих светских одеља за студије савремених извођачких уметности на универзитетима у Велсу, Шангају, Сиднеју, Њујорку и Чикагу. Поред ових етаблираних институција, на свим континентима одвија се веома динамична активност везана за промоцију уметничког перформанса, као форме која својом виталношћу и експресивношћу најкомплетније перципира садржаје актуелног људског трајања. Дигитална технологија и интернет комуникације омогућавају да се уметнички експерименти веома једноставно и брзо пренесу до гледалаца широм планете. Гледаоцима је омогућено да успоставе непосредну виртуелну комуникацију са ствараоцима уметничких дела, током које могу да допуне своје искуство информацијама о уметничком делу и генези његовог настанка. Захваљујући технолошким могућностима гледаоци могу да постану и активни учесници у креирању и реализацији уметничког дела. Својим сугестијама и директним интервенцијама статус гледалаца се мења из посматрачког у извођачки. Таквим активностима уметници и њихови „умрежени” гледаоци учествују у великом процесу стварања, који у виртуелном свету интернет комуникација брише конвенционалне границе између стваралаца уметности и конзумента уметничких дела. Познавање универзалних знакова савремене електронске комуникације повезује велики број људи и брише све препреке изазване предрасудама, незнањем и укорењеним заблудама о сличностима и разликама. Перформанс уметници који превасходно користе савремена технолошка достигнућа како би пренели своју уметничку идеју, стварају концепт нове светске мреже у чијој је основи постављен циљ стварања уметности као непрекидног креативног чина отвореног за учешће свих људи, који своје идеје

могу да прилагоде специфичном електронском језику. У оваквом концепту уметничког перформанса уметник је покретач, медијатор и трансмитер идеја, које у непрекидној интерактивности продукују дело које се не завршава. Оно постоји у једној форми само у једном тренутку, свака интервенција даје му нови квалитет и нову структуру. Овакав концепт представља омаж зачетницима уметничког перформанса, чија се превалентна идеја односила на одредницу „овде и сада” где је свака интервенција уметника мењала концепт дела, чинећи га непоновљивим и неухватљивим.

Савремени перформанс уметници активно подстичу сарадњу с извођачима популарне мејнстрим забављачке културе. Уметница која је деценијама своје дело означавала као уметнички перформанс и своје идеје изражавала телесном и гласовном експресивношћу уз минималну потпору аудио-визуелних средстава, Јоко Оно, протекле деценије остварује сарадњу с Лејди Гагом (Lady Gaga) и Ентонијем Хигартијем (Antony Hegarty). У *Орфеум тхеатру* (The Orpheum Theatre) у Лос Анђелесу, 2010. године Јоко Оно и Лејди Гага изводе перформанс *It's Been Wery Hard* (*Било је веома тешко*) уз пратњу *Пласџик Оно бенда* (Plastic Ono Band) музичке групе, чији је оснивач Јоко Оно. У извођачком концепту овог дела садржани су сви елементи уметничког перформанса. Музика и вокална интерпретација Лејди Гаге припадају поп жанру, уз одговарајућу препознатљиву сценографију. Јоко Оно се прикључује извођењу гласовном вокализацијом и плесом, који по ритму и тоналитету не кореспондирају с основном темом дела, али му отварају жанровске границе и омогућавају да се представи новом формом, која се употпуњује новим садржајима, док Лејди Гага свира клавир и на његовом поклопцу изводи гимнастичку вежбу. Лори Андерсон је наступала с рок певачем Луом Ридом (Lou Reed), а Мередит Монк (Meredith Jane Monk) је често за извођење својих перформанса ангажовала познате ди-џеј извођаче и реп и поп певаче. Марина Абрамовић је у свом чувеном перформансу *Life and death of Marina Abramovic* (*Животи и смрти Марине Абрамовић*) у једном делу ангажовала познату певачицу и аранжерку традиционалног мелоса Србије, Светлану Спајић. Оваквом врстом сарадње перформанс уметници су показали да су њихова дела отворена за интеракцију са свим формама извођења, и приказали уметнички перформанс као уметничку форму у коју се уклапају сви извођачки облици. Иницирајући сарадњу с извођачима другачије провенијенције, перформанс уметници су апострофирали своје дело као форму која се непрекидно развија и показује способност да се мења, прилагођава, расте и презентује као витални уметнички дискурс, који у комуникацији с другим формама извођења може да задржи сопствену аутентичност и оригиналност. Перформанс уметност својим спектром деловања, интерактивношћу и способностима да се прилагођава и не посустаје у експериментисању и истраживању нових изражајних форми, представља парадигму уметности у доба културе. Пошто се уметност у доба културе фактички заснива на дестабилизацији модернистичких граница високе и популарне уметности [Вујановић 2006: 134], уметнички перформанс се инволвира у међупростор настао том дестабилизацијом, приказујући

уметност као форму живота. Он не тежи експресивним иновацијама по сваку цену, које би postale сврха саме себи, већ показује да у својој суштини носи културолошке обрасце који чувају традиционалне вредности човечанства. Он обједињује традиционалне и савремене уметничке концепте, омогућавајући им да истражују и обогаћују једни друге. Бавећи се свим извођачким рукописима и уграђујући их у сопствени, уметнички перформанс 21. века може да се означи као истраживачка уметност [Argan 1982: 223] јер се бави упоређивањем, анализом и понављањем „читања” различитих форми уметничких рукописа. Уметнички перформанс може да понесе атрибут „истраживачки” јер се не бави само уметничким интеракцијама, већ своје поље деловања проширује и на друштвене системе, апострофирајући све врсте социјалне патологије. Својим неухватљивим и разубњеним формама и праксама, уметнички перформанс директно се опире третману уметности као тржишне робе, која зависи од понуде и потражње. Остајући доследан својим намерама да не поштује форме и институционална правила, уметнички перформанс се у 21. веку етаблирао као слободна, истраживачка, аналитичка, филозофска и метафизичка форма која је сфере свог утицаја проширила изван граница уметности, и постала културолошка одредница актуелног времена.

ЗАКЉУЧАК

Перформанс уметност је мултидимензионална, интроспективна и интерактивна. Представља побуну и протест против статичких форми интерпретације. Тежи да разуме тренутак у којем се одвија и његове садржаје уметнички обради. Не инсистира на фактографији, нити пледира да „мења” реалност. Није искључиво усмерена ка критици, али је не избегава. Ангажована је, јер постоји „овде и сада”. Перформанс уметност је усмерена ка истраживању нових начина комуникације, нових техника и технологија уметничког израза. Она постоји као комуникација, отворена је да шаље и прима поруке. Не тежи сензационализму, али је често наилазила и наилази на друштвену осуду и неразумевање, јер руши табуе и без оградe и лажног морала преноси своја осећања на начин који понекад може да носи негативну конотацију. Перформанс уметност збуњује, интригира и иритира. Оспоравана је и критикована, негирана и оптуживана. У потрази за смислом истражује све области уметничког стваралаштва, прати нове идеје и тежи да разуме суштину животних процеса и друштвених система. Уметнички рукопис и поруке перформанс уметности приближавају је филозофији, социологији, психологији и антропологији. Из тих рефлексја настаје конективност са свим идејним правцима савремене људске мисли. Афирмисани перформанс уметници (Марина Абрамовић, Јоко Оно) уз теоретичаре перформанс уметности (Роуз Ли Голдберг) у протеклој деценији настоје да институционализују уметнички перформанс, да сачувају уметничка дела од заборава и да омогуће младим уметницима да несметано развијају свој уметнички рукопис. У многим музејима и галеријама широм света оснивају се уметничке радионице у којима

перформанс уметници практично и теоретски показују суштину ове уметничке дисциплине. Све ове активности у служби су промовисања перформанс уметности као ангажоване, интерактивне и отворене уметности која одређује савремене токове живота.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Јовићевић, Александра и Ана Вујановић (2006). *Увод у студије перформанса*. Београд: Едиција Реч.
- Клајн, Иван и Милан Шипка (2006). *Велики речник стираних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Argan, Ćulio Karlo (1982). *Studije o modernoj umetnosti*. Beograd: Nolit.
- Auslander, Philip (1999). *Liveness; performance in Mediatized Culture*. London: Routledge.
- Batler, Ćžudit (2001). *Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama „pola”*. Beograd: Edicija „Reč” (s engleskog prevela S. Miletić).
- Birger, Peter (1998). *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga (preveo s nemačkog Z. Milutinović).
- Blau, Herbert (1992). *To all appearance: Ideology and performance*, London – New York: Routledge.
- Burnet, Ron (1995). *Postmodern image communities*. Bloomington: Indiana University press.
- Carlston, Marvin (1996). *Performance: A Critical Introduction*, London: Routledge.
- Cvejić, Bojana (2007). *Izvan muzičkog dela: performativna praksa Erika Satija, Ćžona Kej-dža, Fluksusa, La Monta Janga, Ćžona Zorna*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- DeNora, Tia (2003). *After Adorno, Rethinking Music Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, Steve (2007). *Digital Performance; A History of New Media in Theatre, Dance, Performance Art and Installation*, Cambridge.
- Fiske, John (1991). Popular discrimination. In: *Modernity and Mass culture*, J. Naremore and P. Brantinger (ed.). Bloomington: Indiana University Press.
- Goldberg, Rose Lee (2003). *Performans od futurizma do danas*. Zagreb: UDK – udruženje za razvoj kulture.
- Goldberg, Rose Lee (2004). *Performance, live art since 60s*, New York: Tomas & Hudson.
- Harrison, Charles and Paul Wood /ed./ (1996). *Art in theory: 1900–1990: an anthology of changing ideas*. Cambridge: Mass; Oxford: Blackwell.
- McKenzie, John (2001). *Perform or Else: Form Discipline to performance*. New York – London: Routledge.
- Pavis, Patris (1996). *The Intercultural Performance Reader*, New York – London: Routledge.
- Schechner, Richard (1982). *Fundamentals of Performance Studies*, New York – London: Routledge.
- Schechner, Richard (2003). *Performance Studies: An Introduction*, London – New York: Routledge.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Kickstarter. Marina Abramovic Institute. Dostupno na: https://www.kickstarter.com/projects/maihudson/marina-abramovic-institute-the-founders?ref=nav_search&result=project&term=ABRAMOVIC. Pristupljeno: 31. 1. 2018.

THE CULTURAL CONCEPT OF CONTEMPORARY
PERFORMANCE ART

by

ANICA ARSIĆ

Music school "Josif Marinković"
Podvršanska 7/1, Vršac, Serbia
anica_arsic@yahoo.com

SUMMARY: If the ontological meaning of the term *performance* were directed towards the overall creativity in the culture of mankind, then it might be concluded that the performance is the oldest form of artistic expression. This term, however, can not be placed on the same level with the term performance art, which defines special avant-garde art form. It was founded in the 1960s as a protest against the institutionalized art, as a movement for the liberation of art and artists from the imposed forms and clichés. Performance Art is a work that has no defined shape, with fluid borders and ready to open for cooperation with other forms of cultural creativity. One of its main features is interactivity. Performance Art is an omnipresent cultural paradigm, which monitored and is still monitoring the social thoughts development. This layered and comprehensive art form is in constant movement, making possibilities for the analysis and theoretical approaches inexhaustible. This paper presents the basic characteristics of Performance Art as the established form of artistic expression in the XXI century and conceptual differences between the performance and Performance Art.

KEYWORDS: interdisciplinarity, multimedia, performance art, performance, study execution

СПЕЦИФИЧНОСТИ МАЂАРСКЕ ШТАМПЕ У ВОЈВОДИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

ФЕРЕНЦ НЕМЕТ

Универзитет у Новом Саду
Учитељски факултет на мађарском наставном језику
Штросмајерова 11, Суботица, Србија
ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Распадом Аустроугарске монархије и стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918, и Тријанонским мировним уговором (1920), Мађари у Војводини нашли су се у мањинском положају. Наступило је једно потпуно ново поглавље у њиховом политичком, друштвеном, привредном и културном животу. Период мањинског, осамостаљеног књижевног и културног живота био је дијаметрално различит од претходног, усмерен на изградњу самосталног, специфичног пута развоја. Нов приступ огледао се и у мађарској мањинској новинско-издавачкој делатности у Војводини. Из ранијег периода преживела су свега два дневна листа: *Бачмеђеи Најло* (Bácsmegyei Napló) из Суботице и *Торонјал* (Torontál) из Великог Бечкереча (Зрењанина), а покренута су и три нова дневна листа: *Делбачка* (Délbácska) у Новом Саду, *Хирлај* (Hírlap) у Суботици и *Кезакарај* (Közakarat) у Великом Бечкереку. Томе треба додати и двестотинак других листова и часописа који су, краће или дуже време, излазили на мађарском језику у међуратном периоду у Војводини. Све ове листове углавном је карактерисао тежак материјални положај и борба за опстанак, борба с цензуром и трагање за неким сопственим темама и изражајним могућностима, али и појава новинарског сензационализма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мањинско мађарско новинско издаваштво, Војводина, мађарска штампа, дневни листови, стручна гласила, књижевни часописи, новинарски сензационализам

Након распада Аустроугарске монархије, формирана је нова државна творевина Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1. децембар 1918), у чији састав је претходним присаједињењем Србији, ушла и Војводина, са свим својим демографским специфичностима и етничким шаренилом [Glatz 2013: 433]. Према попису из 1921. године у Југославији је од око 12 милиона становника, било близу 4% (у апсолутним бројкама 467.658) [Glatz 1992: 51] припадника мађарске мањине, чији се број касније повећао на

пола милиона. Већи део њих био је сконцетрисан у Војводини, у којој су представљали 24% становништва [Кицошев и Његован 2013: 25], а мањи део живео је у Словенији и Хрватској [Glatz 1992: 54].

Живот у Краљевини СХС за Мађаре значио је потпуно нову ситуацију и други статус и положај. Наиме, мађарско становништво требало је да се навикне на нов, мањински живот, те да у новим, промењеним условима гради свој самостални привредни, политички и културни просперитет у оквиру нове државе. Како нам Енике А. Шајти казује, „прилагођавајући се датим условима, економски и културно ослабљени Мађари (...) након дуготрајне политичке обесправљености су, први пут у својој историји, почели артикулацију могућих модуса националног опстанка и очувања националног идентитета” [Шајти 2010: 26]. Мађари су на овим „периферним областима Угарске”, како су раније називали јужне делове државе, третирани као да су „без специфичне мађарске локалне самосвести и културне традиције”, а поред тога нису располагали ни јаким сељачко-грађанским сталежом [Шајти 2010]. Политички и културни центри Мађара у то време били су Велики Бечкерек, Суботица, Сомбор и Сента [Шајти 2010]. Прекретницу у њиховом политичком али и културном животу означило је формирање Мађарске партије¹ у Сенти, у јесен 1922. [Glatz 2013: 440]. Убрзо након њеног оснивања суботички лист *Хирлај* (*Hirlep, Новине*) постаје и званично гласило странке која је артикулисала интересе мађарске мањине, њену заштиту, обезбеђивање основних мањинских права закључно с правом на школовање на матерњем језику [Шајти 2010: 33–35]. Положај Мађарске странке, нешто касније, знатно је отежао финансијски крах листа *Хирлај*, који је престао да излази, што је значило велики губитак „за опстанак мађарске националне мисли” у Војводини [Шајти 2010: 43].

Мађарска штампа у Војводини у међуратном периоду имала је три периода развоја: период од оснивања Краљевине СХС (1. децембар 1918) до 1922. године; период од 1922. до Шестојануарске диктатуре (6. јануар 1929), и период од 1929. до априла 1941. године.²

У Војводини је у међуратном периоду излазило око 200 наслова на мађарском језику.³ Тачна библиографска обрада, нажалост, још није извр-

¹ На оснивачкој Скупштини Мађарске партије у Сенти (17. септембар 1922) било је присутно око 3.000 делегата. За председника је изабран Ђерђ Шанта, док су копредседници били: Имре Варади, Ласло Грабер, Апрад Фалчионе и Адам Шоти. Формирана је и Комисија за везу са српским партијама. Мађарска партија претендовала је да буде партија свих Мађара, независно од друштвеног статуса и верске припадности, те је њена активност првенствено била усмерена на укључивање и учествовање у политичком животу државе, пре свега учешћем на паралементарним и локалним изборима [Glatz 2013: 440].

² Ово је ауторова периодизација, будући да мађарска штампа у Војводини све до данас нема своју обједињену, свеобухватно истражену историју. По питању периодизације мађарске штампе у Војводини у међуратном периоду логично се намеће и паралела и сличност с периодизацијом српске штампе у Војводини, коју је извршио др Душан Попов. Он у својој књизи наводи четири периода развоја српске штампе: од 1918 до краја 1920; од 1920 до 1929; од 1929. до 1935; и од 1935. до 1941. Попов скреће пажњу и на још једну важну карактеристику српске штампе у Војводини: узајамну прожетост мањинских листова и српске штампе, нарочито мађарске и немачке, у том смислу, да је у српској штампи тога доба било доста одјека писања мањинске штампе [Попов 1983: 7].

³ Ово је процена аутора, на основу вишегодишњих истраживања.

шена, будући да постоји библиографија или историја штампе свега неколико градова.⁴ Овај велики број листова не би требало да нас збуњује, будући да је већина излазила веома кратко, од неколико недеља до неколико година, а било је тек неколико значајних, дуговечнијих гласила, пре свега дневних листова, који су утицали на формирање јавног мњења и политичких ставова мађарске мањине. Морамо дати за право Триви Милитару, који у погледу међуратне мањинске штампе констатује, да је „покренут велики број листова и часописа различитог правца и карактера на нашем и мањинском језику. Током година је број листова и часописа стално растао иако је већина њих била кратког века и незнатног значаја; по развојености своје штампе Војводина ипак долази на прво место међу осталим покрајинама у држави” [Милитар 1939: 51]. Свакако је пажње вредан и податак да је, према Милитару, у међуратном периоду у Војводини свеукупно излазило 517 разних мањинских листова и часописа [Милитар 1939: 52].

Интересантно је погледати и тираже тадашњих листова, пре свега дневних: суботички *Бачмеђеи Најло* (*Bácsmegyei Napló*, *Бачки дневник*) излазио је у 18.000 [Драговић 1956: 252], бечкеречки *Торонџал* (*Torontál, Торонџал*) у 2.500 [Драговић 1956: 248], новосадска *Делбачка* (*Délbácska, Јужна Бачка*) у 5.000 [Драговић 1956: 246], *Ређели Ујшаџ* (*Reggeli Újság, Јушарње новосџи*) у 15.000 [Драговић 1956: 253], а суботички *Хирлај* (*Hírlap, Новине*) у 8.000 примерака [Драговић 1956: 248]. Иначе просечни тиражи других листова су се кретали између 500 и 1.000 примерака [Драговић 1956: 245–258].

ПРВИ ПЕРИОД: РАЂАЊЕ МАЂАРСКЕ МАЊИНСКЕ ШТАМПЕ (1918–1922)

Био је то вероватно најтежи период мађарске мањинске штампе, због проблема с којима су се суочавали тадашњи издавачи, новинари и редакције, а који су били тесно повезани с политичком ситуацијом. Да укратко сагледамо његове специфичности. Био је то период јаке новинске цензуре [Csuka 1995: 23–24], отежаног добијања дозвола за издавање листова, тешке материјалне ситуације издавача и редакција, више покушаја издавања (углавном кратковечних листова) [Kalapis 1989: 83], те чак период појаве и неких рукописних листова (нпр. *А Дуак/Ученик/А Диак*/1919. у Суботици) [Kolozsi 1979: 352–353]. По оцени Енике Шајти, било је то „време политичке обесправљености” Мађара [Шајти 2010: 10].

⁴ Постоје само краћи прегледи историје мађарске штампе у Војводини, или библиографије у неким градовима: Вук Драговић: *Српска штампа између два рата*; Z. Kalapis: *Sajtótörténetünk fejezetei*, у: *Újságírók kézikönyve* (1989); T. Kolozsi: *Szabadkai sajtó (1919–1945)* (1979); T. Милитар: *Штампа у Војводини* (Нови Сад 1939); J. Szloboda: *A zentai sajtó története* (Zenta 1995); D. Rankov: *Bibliografski pregled listova i časopisa u Pančevu u periodu od 1868. do 1941.* (Pančevo 1983); Б. Станојев: *150 година новосадске штампе: 1825–1975.* (Нови Сад 1976); Јован Пејин: *Књиже, листови, часописи и музикалне штампе и објављивање у Кикинди 1876–1994.* (Киkinda 1995); E. Lakatos: *A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944. I–V.* (Budapest 2010–2014); М. Живанов: *Панчевачка библиографија: 1833–1960.* (Београд 1985).

Међутим, ту свакако не треба прећутати ни проблеме с којим се српска штампа у Војводини суочавала непосредно пре формирања Краљевине СХС, тачније у октобру 1918, а на које нам указује Душан Попов. Наиме, у процесу убрзаног политичког организовања и кључних договарања није било српског листа „који би допринео стварању погодне атмосфере у јавности за реализовање политике народних одбора” [Попов 1983: 13]. Према оцени Попова, недостатак српске штампе у тим судбоносним данима драстично се осећао у Војводини, а тај празан простор мађарски листови вешто су искористили у пропаганди међу Србима. „У немогућности да у неком свом листу дају одушка својим осећањима”, Војвођани су то чинили у листу *Glas SHS* [Попов 1983]. Тек су 2. новембра 1918. социјалдемократе обновили своје гласило *Слободу* у Новом Саду. *Слобода* је тада била једини српски лист у Војводини „и вршила је националну пропаганду, иако је била орган социјалдемократата” [Попов 1983: 14]. Први српски листови после ослобођења били су претежно информативни, али су се дотицали и актуелних политичких питања. Војна цензура била је оштра и „строго се пазило да се не провуче нешто што би могло нашкодити српској дипломатији на мировној конференцији или што би уносило узнемирење међу становништвом” [Попов 1983: 17]. С посебном пажњом је надзирана мађарска штампа у Војводини „која је заступала идеју о неповредивости интегритета Угарске” [Попов 1983: 17].

Дакако је и немачка штампа у Војводини имала своје специфичности у међуратном периоду, штавише, доминирала је у немачком новинском издаваштву у Југославији, и укупно је бројала око 80 наслова [Bešlin 2001: 6]. Истакнуту улогу у новинском издаваштву тада најбројније народносни групе у Југославији, имала је (декларативно) културна организација *Културбунд*, у чијем саставу је деловало и издавачко предузеће, које је било издавач бројних, жанровски разноврсних листова. Ти листови су, по оцени Бешлина, остварили „апсолутну надмоћ у информисању самим тим, у обликовању јавног мњења немачке националне мањине” [Bešlin 2001: 7]. Радило се заправо о овладавању информативним простором Немаца у Југославији. Непосредно пред Други светски рат, постаје веома уочљива разлика у квалитету информација, презентовању догађаја и техничкој опремљености немачке и српске штампе [Bešlin 2001: 8]. Међуратни период био је свакако период процвата немачке штампе у Војводини, захваљујући „материјалним могућностима немачког становништва, вешто осмишљеној уређивачкој политици, помоћи из матице као и спољнополитичким околностима које су условљавале однос југословенске државе према немачкој мањини” [Bešlin 2001: 245].

Период између 1918. и 1922. био је период двојности мађарске штампе: и даље су излазили неки листови из аустроугарског периода, дакако с промењеном реториком и уређивачком концепцијом, али су покретани и нови. Од дневних листова, с излагањем је наставио суботички *Бачмеђеи Најло*⁵ као и великобечкеречки *Торонијал*, док су покренута још три нова

⁵ *Бачмеђеи Најло* је најпре излазио на четири, потом на три ступца, понекад и на 16 страна, имао је више недељних подлистак (привредни подлистак: *Кезгэздацаџи Најло* [Közgazdasági Napló], дечји подлистак *Хабосторт* [Habostorta] итд.) Осим спољнополитич-

дневна листа: новосадска *Делбачка*, суботички *Хирлај* и великобечкеречки *Кезакарај*/*Ойција воља* (*Közakarai*) [Драговић 1956: 245–252]. Дакле, 1920. године Мађари у Војводини имали су пет дневних гласила [Kalapis 1989: 83]. Интересантно је сагледати идејну оријентацију и карактер ових пет листова: суботички *Хирлај* је пропагирао тежње мађарских националиста, који су прижељкивали ревизију граница; новосадска *Делбачка* био је лист Мађара – конзервативаца; суботички *Бачмеђеи Најло* је представљао гласило грађанских демократски оријентисаних интелектуалаца; великобечкеречки *Торонјал* је по својој уређивачкој политици балансирао између демократске и десничарске оријентације, те је касније више нагињао десници, а кратковечни бечкеречки дневник *Кезакарај* био је први комунистички дневни лист у Војводини [Kalapis 1989: 84].

То је било и време новинског издаваштва у којем су значајну улогу имали емигранти из Печуја, као и интелектуалци који су након пропасти Барањске републике, то јест Мађарске Совјетске Републике у лето 1921. године уточиште нашли у Војводини [Kalapis 1989: 86; Pastyik 1984: 157–161; Vajda 1975]. Међу њима било је доста писаца, новинара и уредника, који су се врло брзо прикључили овдашњим мађарским редакцијама и својим квалитетним и стручним радом и деловањем значајно допринели подизању квалитета мађарских листова у Војводини (Јанош Детре, Шандор Хараст, Золтан Годањи, Јожеф Флам, Иштван Тамаш и други) [Kalapis 1989: 86; Pastyik 1984: 157–161; Vajda 1975]. Услед њиховог ангажовања мађарски листови тога периода убрзо су покренули нове рубрике, док је новинарска реторика листова постала софистициранија, непосреднија и свежа, па је чак и њихова графичка опремљеност постала боља, мање провинцијална. Они су отворили неке нове, шире новинскоиздавачке перспективе, будући да су се и сами латили издаваштва, те покренули неколико листова. Тако је Тивадар Фекете у Новом Саду покренуо лист *Аз Уйца* (*Az Utca*), Јожеф Хеслајн у Бечкереку књижевни часопис *Факља/Бакља* (*Fáklya*), Золтан Чука зенитистички лист *Уй/Пуи* (*Út*) итд. [Kalapis 1989: 86; Pastyik 1984: 157–161; Vajda 1975]. Поред тога, значајна је и њихова улога и допринос

ких и домаћих вести лист је детаљно извештавао и о разним, интересантним судским процесима, великим пљачкама, убиствима и другим сензацијама. У рубрици „Берза” редовно је извештавао о кретању цена на Циришкој, Београдској, Новосадској, Будимпештанској, Винипешкој и Ливерпулској берзи. У књижевном подлистку доносио је кратку лирску прозу мађарских, српских или страних писаца. Имао је спортску рубрику, рубрику за позориште, део посвећен путовању, туризму и васпитању, а објављивао је и више страница малих огласа. Тако, на пример, у броју од 27. априла 1929. од спољнополитичких вести доноси да је дирижабл „Граф Цепелин” вршио шпијунска извиђања над Француском, да се у Румунији тајно припрема увођење војне диктатуре, те да су у Берлину започети немачко-француски војни преговори. Од вести из земље лист извештава о томе да је министар унутрашњих послова одобрио статут Удружења новинара Југославије, те да је министар пољопривреде заузео став поводом кризе у производњи шећерне репе. Једна цела страна листа посвећена је великом финансијском скандалу проневере Пала Визела, најављује се, потом скори судски процес Пуниши Рачићу, те се извештава о пресуди суда у Прокупљу, који је једног озлоглашеног, вишеструког убицу осудио на смрт и 362 године затвора. Лист даље доноси и исповест индијског вође Махатме Гандија, као и интересантан чланак о томе да је у Банату откривен аутопортрет сликара Константина Даниела. Књижевни подлистак, пак, објављује прозу Борисава Станковића.

развоју књижевности војвођанских Мађара, нарочито у првим послератним годинама. Према оцени историчара књижевности, у међуратном периоду управо је мађарска штампа била главни ослонац књижевности војвођанских Мађара, и место за објављивање књижевних радова [Vajda 1975], бар у првом периоду, док нису покренути тематски литерарни часописи *Каланђа/Крсиџина* (*Kalangya*) (1932) и *Хид* (*Híd, Мосиј*) (1934), те док се није развила и разгранала издавачка делатност.

ДРУГИ ПЕРИОД: ПОСТЕПЕНИ РАЗВОЈ (1922–1929)

Био је то период када се уређивачка концепција мађарских листова већ прилагодила новим друштвеним условима, те је полако изграђивала југословенску оријентацију [Pastyik 1984: 158], доносећи вести и чланке у којима се говори о суживоту, заједничким историјским и културним додирним тачкама Мађара и Срба, али и других словенских народа на овим просторима. Леп пример представља суботички *Бачмеђеи Најло*, најквалитетнији мађарски дневник у међуратном периоду, који је већ почев са 1922/23. годином с посебном пажњом неговао мађарско-српске културне и књижевне везе, превodeћи песме или прозу савремених српских писаца, епске народне песме, али и објављујући текстове о прожимању српске и мађарске културе.⁶

То је био и период покретања више нових листова: *Бачка Тојола еш видеке/Бачка Тојола и околина* (*Bácska Tórola és vidéke*) (1924), *Факља/Бакља* (*Fáklya*) (1922), *Харанџсо/Звук цквеноџ звона* (*Harangszó*) (1925), *Католикуш Хиџелеи/Католички верски живои* (*Katolikus Hitélet*) (1924), *Киш Ујсаџ/Мале новине* (*Kis Ujság*) (1925), *Нејсава/Глас народа* (*Népszava*) (1922), *Реву/Ревуја* (*Revü*) (1926), *Сабад Со/Слободна реч* (*Szabad Szó*) (1922) [Драговић 1956: 245–254] итд. Ове листове углавном карактерише кратковечност. Излазили су свега неколико недеља или можда коју годину.

ТРЕЋИ ПЕРИОД: ПРОЦВАТ И ЖАНРОВСКО ШАРЕНИЛО (1929–1941)

Шестојануарска краљевска диктатура, 1929, одразила се, разумљиво, и на мађарску штампу. Најпре су промењени наслови два водећа дневна мађарска листа, будући да су наслови указивали на аустроугарски период, то јест, административну поделу, што је по оцени тадашњих званичника било неодрживо [Kalaris 1989: 85–86]. Најпре је из имена суботичког листа *Бачмеђеи Најло* изостављена географска одредница Бачке жупаније, те је лист наставио да излази под скраћеним насловом *Најло*, док је великобечкеречки *Торонијал*, из истих разлога, био приморан да име промени у *Хирадо* (*Híradó, Хроника*)⁷ [Kalaris 1989: 85–86]. Из заглавља

⁶ Видети годишта *Бачмеђеи Најло*-а између 1922. и 1923. године.

⁷ *Хирадо* је углавном излазио на четири стране, с преломом на четири ступца. Прве две стране биле су резервисане за светске и домаће политичке теме, на трећој страни је доносио локалне вести из Великог Бечкереча и Баната, и писма Уредништву, док је четврта

листова уклоњене су националне и партијске одреднице, а појачана цензура је резултирала тиме да су листови излазили с подоста „празних места”, с којих је цензор претходно уклонио део текста [Csuka 1995: 351–352; Kolozsi 1979: 179–180]. После извесног времена, наређено је да се уклоне и трагови цензуре, и то на тај начин што су празне делове новина, то јест чланака редакције морале попуњавати разним огласима. Неки листови, као на пример суботички *Сервезет Мункаш/Организовани радник* (*Szervezett Munkás*), забрањени су, као и више бројева суботичког листа *Аз Ујшаџ/Новине* (*Az Ujság*) итд. [Kalapis 1989: 85–86].

Када смо већ код дневних листова, да кажемо и то да је у овом периоду, поред суботичког *Најлоа* (*Napló*), новосадског *Делвидека* (*Délvidék*) (који је име променио у *Реџели Ујшаџ/Reggeli Ujság*)⁸, и бечкеречког *Хирадо-а* (*Híradó*), покренут и један нови дневник у Сомбору, *Фриш Ујшаџ* (*Friss Ujság*) [Kalapis 1989: 87]. Издавачки центри мађарске штампе у овом периоду били су: Суботица, Нови Сад и Велики Бечкерек, док су мађарски листови излазили и у Апатину, Бачкој Тополи, Бездану, Фекетићу, Богојеву, Хоргошу, Мошорину, Бечеју, Бачком Петровом Селу, Темерину и Врбасу [Kalapis 1989: 85–86].

У уређивачкој политици дневних листова тога доба, поред потребе за објективним извештавањем, назиру се и елементи новинског сензационализма, што је, можда, делом последица велике светске економске кризе, која је утицала и на уређивачку политику и на садржај, уз присуство константне жеља издавача за повећањем тиража, то јест продаје.

Био је то период процвата мађарске штампе, период појаве значајних књижевних гласила: *Вајдашаџи Ираш/Војвођанско писање* (*Vajdasági Írás*), *Каланђа/Крсијина* (*Kalángya*), *Хид/Мосиј* (*Híd*), *Вилаџкеј/Слика о свеију* (*Világkép*) [Драговић 1956: 245–258], али и изузетног жанровског шаренила новина. У међуратном периоду је, нарочито после 1934. године, међу мађарским листовима било заступљено више од двадесетак различитих жанрова новина: од илустрованих, поучно-забавних, локално информативних, верских, двојезичних, књижевних, стручних, репортажних, сатирично-хумористичких, спортских и омладинских, до позоришних и рекламних [Драговић 1956: 245–258]. Од политичких листова било је оних изразито десничарских, хришћанско социјалистичких, левичарских, независних, али и радикалских, па чак и фашистичких. Као занимљивост, свакако треба да споменем податак, да су Мађари у Војводини, у међуратном

страна била резервисана за спорт, биоскоп, позориште и мале огласе. У броју од 11. јуна 1932. лист доноси вест да је град Београд прославио своју славу, те да је у поворци коју је предводио патријарх Варнава заједно са члановима Светог Синода, било око 30.000 грађана. Даље, читамо чланак о једном „бруталном убиству у Осеку”, као и о неким интересантним судским споровима. Од локалних дешавања *Хирадо* извештава о томе да је један ученик Бечкеречке гимназије поднео пријаву против три професора због корупције. Читамо и вест о прослави коју је организовало великобечкеречко „Коло српских сестара”, као и вест о предавању др Зорана Каменковића на Скупштини организације Црвеног крста.

⁸ *Реџели Ујшаџ* је излазио на осам страна, у прелому на четири ступца, доносећи вести из земље и света, важније прогласе, посвећујући посебну страницу локалним вестима из Бачке и спортским дешавањима, али објављујући и подоста малих огласа.

периоду имали чак десетак верских листова и часописа, почев од католичких, па до протестантских и евангелистичких, од којих су неки излазили и у 8.000 примерака [Драговић 1956: 248].

ЗАКЉУЧАК

Међуратни период у погледу мађарске штампе у Војводини први је период развоја мађарске мањинске штампе, која је најпре морала да превазиђе све оне почетничке проблеме који су јој стајали на путу развоја: од цензуре и финансијских тешкоћа до промене уређивачке политике и обезбеђивања квалитетног новинарског и уредничког кадра. У овом периоду историје мађарске штампе била је значајна појава писаца и новинара-емиграната из Печуја, који су знатно допринели развоју и подизању квалитета листова, као и повећању броја нових наслова. Период од 1918. до 1934. свакако је био период тешких почетака у новинском издаваштву војвођанских Мађара, док је каснији период између 1934. и 1941. био време процвата и изненађујућег жанровског шаренила мађарске штампе. У већини случајева издавачи су били и уредници листова, и скоро свако место у провинцији трудило се да обезбеди себи локалну штампу, од локално-репортажних до партијско-политичких листова. Дакако, важна је и чињеница да је то било време у којем је стасала и једна нова генерација новинара и уредника, који ће у наредном периоду, одмах после Другог светског рата наставити рад у другим условима и у сасвим другом идејном усмерењу.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Драговић, Вук (1956). *Српска штампа између два рата. 1. Основа за библиографију српске периодике: 1915–1945*. Београд: Српска академија наука.
- Кицошев, Саша и Драго Његован (2013). *Развој етничке и верске сјруктуре Војводине*. 2. доп. изд. Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво Нови Сад.
- Милитар, Трива (1939). *Штампа у Војводини*. Преглед историјске грађе. Нови Сад: Штампарија Дунавске бановине.
- Попов, Душан (1983). *Српска штампа у Војводини 1918–1941*. Нови Сад: Матица српска.
- Станојев, Богдан (1976). *150 година новосадске штампе = 150 éves az újvidéki sajtó = 150 rokov novosadskejske tlače = 150 роки новосадскеи преси*. Нови Сад: Народна библиотека.
- Anonim (1992). A volt Jugoszlávia és népei. *História*, 1992/4, 3.
- Bešlin, Branko (2001). *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine*. Novi Sad: Platoneum; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Csuka, János (1995). *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest: Püski.
- Glatz, Ferenc (1992). *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. Budapest: Europa Institut Budapest – MTA Történettudományi Intézet.
- Glatz, Ferenc (ur.) (2013). *Magyarok és szerbek 1918–2012*. Együttélés, múltfeltárás, megbéklés. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.
- Kalapis, Zoltán (1989). Sajtótörténetünk fejezetei. Vukovics Géza – Zoltán Kalapis: *Újságírók kézikönyve*. Forum Könyvkiadó.
- Kolozsi, Tibor (1979). *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Újvidék: Forum.

- Pastyik, László (1984). A pécsi emigráció szerepe a jugoszláviai magyar sajtó első évtizedében. *Jugoszláviai magyar művelődéstörténet*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 157–161.
- Šajti, Enike A. (2010). *Mađari u Vojvodini 1918–1947*. Novi Sad: Izdavački zavod Forum.
- Vajda, Gábor (1975). A pécsi emigráció hatása a jugoszláviai magyar irodalomra. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 1975. december/25. sz., 159–165.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SPECIFICS OF HUNGARIAN PRESS IN VOJVODINA BETWEEN THE TWO WARS

by

FERENC NEMET

University of Novi Sad

Faculty of Teacher Education in Hungarian language

Štrosmajerova 11, Subotica, Serbia

ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

SUMMARY: With the breakup of the Austro-Hungarian empire following the first world war, with the founding of Kingdom of Serbs-Croats-Slovenians on the 1st of December 1918 and the Trianon peace treaty in 1920, the Hungarians in Vojvodina became a minority. Therefore an entire new chapter followed in their political, social, industrial and cultural lives. The period of living as a minority, independent literary and cultural life, which was the polar opposite of their previous life, aimed at creating an independent, specific path of development. This new approach is best seen in Hungarian minority press in Vojvodina. Only two titles remain from the earlier period: *Bácsmegyei Napló* (Diary of Bacsmegeye) from Subotica and *Torontal* from Nagybecskerek – Zrenjanin; also two new titles were issued: *Delbacska* (South Bacska) in Novi Sad, *Hirlap* (Gazette) I Subotica and *Kozakarat* (Public Will) in Nagybecskerek. It should be noted that approximately 200 other Hungarian press titles were present in the period between the two world wars in Vojvodina. All these press titles were characterized by a difficult material status and the struggles to survive, struggles with censorship and the search for themes and possibilities of expression, and also the appearance of journalistic sensationalism.

KEYWORDS: Hungarian minority press in Vojvodina, specifics of Hungarian press, daily press, professional newsletters, literary journals, journalistic sensationalism

МОТИВАЦИЈА ЗА ПОЗИВ И СОЦИОДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ СТУДЕНАТА БУДУЋИХ ВАСПИТАЧА

САША А. ДУБЉАНИН

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
sasadub@gmail.com

АЛЕКСАНДРА С. МАКСИМОВИЋ

Висока школа струковних студија за васпитаче
Добропољска 5, Шабац, Србија
aleksandramaksimovic82@gmail.com

САЖЕТАК: Испитивање мотивације студената – будућих васпитача за позив значајно је из више разлога. Релеватна истраживања указују на то да мотивација студената који се опредељују за позив у просвети и образовању представља једну од најбитнијих детерминанти квалитета њиховог рада, да је уско повезана с њиховом каснијом посвећеношћу позиву и професионалношћу. Циљ истраживања био је испитивање мотивације студената будућих васпитача за позив. Задатком је било предвиђено да се испита повезаност између мотивације и социодемографских карактеристика студената. Истраживањем је обухваћен 241 студент прве године студија, од тога 130 студената Високе школе струковних студија за васпитаче у Шапцу и 111 студената академских студија Учитељског факултета у Београду – смер васпитач. Посебан акценат у раду стављен је на анализу одређених социодемографских варијабли и мотивације студената за позив васпитача. У раду се сугерише и на то да детаљније упознавање социодемографских и личних карактеристика студената будућих васпитача може бити један од ослонаца и за креирање програма иницијалног образовања васпитача.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мотивација, социодемографске карактеристике, студенти – будући васпитачи

Испитивање феномена мотивације за рад у просвети и образовању представља једно од значајнијих питања у педагошко-психолошким

истраживањима. За веће интересовање постоје одређени разloзи. Наиме, мотивација за избор професије наставник, сматра се једном од одлучујућих детерминатни квалитета рада наставника, што доприноси и постигнућу ученика [Симић 2015]. У многим земљама на западу наставнички позив је све мање атрактивно занимање [Watt & Richardson 2008] па се јавља проблем недостатка просветног кадра [Fokkens-Bruinsma & Canrinus 2012; Thomson & Palermo 2014]. Из тог разлога рађене су различите студије које су покушале да дају одговор на питање како регрутовати и задржати добре наставнике у школама [Guarino et al. 2004; Müller et al. 2009; Neugebauer 2015; OECD, 2005]. Међутим, друштвене и економске прилике у Србији су другачије и постоје специфичне околности у односу на земље Западне Европе и Северне Америке, због којих још увек влада веће интересовање за рад у просвети (велика стопа незапослености, перцепција наставничког позива као сигурног „посла за стално” и сл.). Ако се има у виду да је мотивација студената, будућих наставника, уско повезана с професионалношћу и њиховом каснијом посвећеношћу позиву, о чему говоре резултати појединих истраживања [Fokkens-Bruinsma & Canrinus 2012; Neugebauer 2013], ово питање посебно добија на значају.

У научној литератури мотивација за избор наставничког занимања најчешће се разматра као алтруистичка, интринзичка и екстринзичка. Резултати студије ОЕЦД-а на тему „Наставници су битни”, показују да су у емпиријским истраживањима широм света уочени доминатни интринзички мотиви за избор професије наставника: жеља да се ради с децом (70%), љубав према поучавању (60%) и уверење да образовање има значајну улогу у друштву (40%), док су екстринзички мотиви попут сигурности посла (20%), слободног времена, распуста (10%) и плате (2%) мање заступљени [OECD, 2005: 68]. У прилог овоме говоре и резултати испитивања TALIS 2013 који су показали да 70% наставника из узорка наводи да би поново изабрали исту професију [TALIS, 2014: 187]. Такође, резултати неких студија [Neugebauer 2015] показују да појединац може имати истовремено и јаке интринзичке мотиве (нпр. интересовање за теме из области педагогије и психологије), али и снажну екстринзичку мотивацију (више времена за породицу), те да се мотивација за професију наставника мора сагледавати у специфичном друштвеном и личном контексту [Marušić 2014; Симић 2015].

Због свега наведеног многи истраживачи указују на комплексне односе различитих мотивационих фактора који делују на избор професије наставника [Marušić 2014; Neugebauer 2015; Симић 2015] и на значај разумевања мотивације за пројектовање адекватнијег и квалитетнијег образовања будућих наставника [Thomson & Palermo 2014].

Испитивање проблема мотивације постаје још сложеније ако се анализирају чиниоци који на њу утичу. Један од тих чинилаца јесу и социодемографске карактеристике. Оне су у педагошким истраживањима најчешће у функцији описа узорка и дефинисања варијабли погодних за даљу анализу. Разлог због којег социодемографске карактеристике имају

статус значајних варијабли у великом броју истраживања јесте што промене неких од социодемографских карактеристика могу имати директне последице на доступност образовања, здравствене заштите или запошљавања [Abercrombie et al. 1994]. Личне социодемографске карактеристике као што су пол, образовање, старост, број чланова породице, итд. могу снажно утицати на доношење одлука и појединац неће одустати од њих, чак и онда када су те одлуке супротне ставу или мишљењу шире социјалне заједнице [Turner 2006].

О важности социодемографских истраживања у педагогији најбоље говори чињеница да поједини аутори [Авдеевская 1994] сматрају да социодемографске карактеристике наставника и васпитача (пол, старост, социотериторијални и породични статус) опредељују особености наставе и васпитања у предшколском и школском образовању. Стога је важно да се приликом истраживања једног комплексног проблема као што је мотивација, уваже сви социодемографски чиниоци који могу извршити утицај и променити њен карактер.

ПРИКАЗ РЕЛЕВАТНИХ ИСТРАЖИВАЊА МОТИВАЦИЈЕ МЛАДИХ ЗА ПОЗИВ У ПРОСВЕТИ И ОБРАЗОВАЊУ

У великом броју емпиријских истраживања реализованих у различитим земљама, а која су испитивала мотивацију кандидата за избор наставничког позива примењен је приступ који се заснива на употреби *FIT-Choice (Factors Influencing Teaching Choice)* скале, инструмента који су у Аустралији креирали Пол Ричардсон и Хелен Ват [Richardson and Watt 2006]. Ричардсон и Ватова применили су први пут *FIT-Choice* скалу на узорку бруцоша три наставничка факултета у Аустралији с циљем да одговоре на питање – ко и зашто бира позив наставника? Кључни елементи скале су: перцепција властитих способности за поучавање, интризичка и утилитарна мотивација за наставничку професију, претходна искуства у раду с децом, перцепција захтевности и погодности позива, утицај социјалне околине на избор занимања и околност да је за неког наставнички позив „резервна каријера”. Резултати њиховог истраживања показали су да као мотивациони фактори доминирају перцепција адекватних властитих способности за позив наставника, те друштвене интринзичке вредности – давање доприноса друштву кроз утицај на будућност деце и младих. Најмање је била заступљена мотивација која се односила на избор наставничке професије као „резервне” и изабране под утицајем других особа [Richardson & Watt 2006: 44].

Применом *FIT-Choice* скале у Холандији добијени су резултати слични налазима Ричардсона и Ватове. Нпр., показало се да је најзначајнији мотив студената, будућих наставника, њихова процена да имају способности потребне за доброг наставника, потом следе утицаји из околине, време за породицу, претходно искуство у раду с децом, као и могућност за давање доприноса друштву. Као мотивациони фактори статус и плата били су најниже рангирани [Fokkens-Bruinsma & Canrinus 2012].

Ватова и сарадници [Watt et al. 2007] испитали су и мотивацију за избор позива будућих наставника предмета из области природних наука. И овим истраживањем потврђени су претходно добијени резултати [Richardson & Watt 2006] о доминантној мотивацији за избор наставничког позива. Ипак, уочене су статистички значајне разлике у одговорима младића и девојака – младићи су више били мотивисани могућношћу мењања професије, давања доприноса друштву и избору наставничког позива као „резервног”, а студенткиње су више као фактор мотивације вредновале предности рада с децом [Watt et al. 2007: 802].

Занимљив је налаз испитивања *FIT-Choice* скалом у Турској, који је показао одређена одступања у односу на истраживања реализована у економски развијенијим земљама. У Турској је као мотивација за избор позива друштвена утилитарна вредност била највише рангирана, а следили су лична утилитарна вредност и претходно искуство у раду с децом, као и жеља за рад с децом и младима [Akar 2012]. За разлику од наведених налаза из Аустралије и Холандије где је највећи број студената истакао да је њихова основна мотивација за избор посла наставника у процени сопствених способности за тај позив, у Турској је само четвртина испитаника издвојила ову опцију као први мотивациони фактор.

И у другом истраживању реализованом на три турска универзитета, уочено је да постоје одређене статистички значајне разлике и то: испитаници мушког пола су у односу на испитанице значајније рангирани наставнички позив као „резервну каријеру”, док су оне истакле факторе који се односе на личну интринзичку вредност и повећање социјалне једнакости [Kılınç et al. 2012]. Слична одступања у односу на налазе добијене у западним земљама добијена су у Индонезији [Suryani et al. 2013].

Из перспективе друштвено-политичких и економских околности у периоду 1980–2009. у Западној Немачкој, Мартин Нојгебауер [Neugebauer 2013: 2015] анализирао је разлоге зашто се млади одлучују да постану наставници. Закључио је да се особе с јаком екстринзичком мотивацијом током 1980-их година, када је постојао велики ризик од незапослености, нису често опредељивале за позив наставника. Међутим, то се променило од средине 1990-их кад су могућности за рад у просвети постале повољније. Истовремено, мотивисаност студената „сигурним запослењем” углавном је била праћена просечном мотивацијом за предмет који ће предавати. На основу добијених налаза аутор упозорава на могуће импликације када је у питању квалитет наставе. Наиме, студенти с ниском мотивацијом за предмет који ће предавати улажу мање енергије и интересовања за учење током студија, што се последично одражава на нижи ниво њиховог стручног знања [Neugebauer 2015].

За Образовну комисију Сједињених Америчких Држава припремљен је, у оквиру РАНД пројекта, опсежан извештај који се бави проблемом регрутовања наставника и њиховог што дужег задржавања у професији [Guarino et al. 2004]. Аутори пројекта су кроз метаанализу различитих студија које се односе на питање мотивације будућих наставника показа-

ли да су испитаницима најважнији интринзички и алтруистички мотиви. Као илустрацију навели су исказе наставника државних школа који су свој позив изабрали јер воле да подучавају и да би, у случају да поново бирају професију, начинили исти избор. Образлажући детаљније разлоге за избор занимања, преко 80% испитаника нагласило је да им посао оставља довољно времена за породицу, а 70% да се осећају испуњено, јер кроз свој посао помажу другима и дају допринос друштву.

Комплексност мотивације за позив наставника потврђена је и истраживањем реализованим у Кини [Liu & Onwuegbuzie 2014]. Уочено је прожимање интринзичке и екстринзичке мотивације, Наиме, два најчешће изабрана одговора од стране испитаника била су „одувек сам желео да постанем наставник”, а с друге стране „изабрао сам позив наставника због прихода”. Ови налази могу се упоредити с резултатима компаративне студије у којој је анализирана мотивација будућих наставника у САД и Кини. И тада је уочена значајна разлика у одговорима испитаника: док је за америчке студенте наставнички позив, независно од утицаја средине, најчешће био први избор, чак половина испитаника у Кини наглашавала је да „нису они изабрали професију, већ професија њих” јер због ниских постигнућа нису успели да упишу студије које су биле њихова првобитна жеља [Su et al. 2001: 620]. Значајно је да је друга половина студената у Кини као основни мотив за избор наставничке професије навела податак да потичу из породица у којима су један или оба родитеља наставници и да је и одрастање у таквој средини утицало на избор професије [Su et al. 2001].

Од истраживања на нашим просторима издавајемо три скорашња истраживања мотивације за бављење наставничким позивом: Јовановић и сар. [2013], Марушић [2014] и Симић [2015].

Оља Јовановић и сарадници [Jovanović i dr. 2013] анализирали су повезаност базичних црта личности и врсте мотивације за посао наставника. Резултати су показали да студенти из узорка демонстрирају *два обрасца* повезаности базичних црта личности и мотивације за посао наставника. *Први* рефлектује мотивацију студената који су радознали, креативни, одговорни према послу и који воле да сарађују и желе да се баве позивом наставника јер уживају у раду с децом. *Други* добијени образац карактерише мотивацију студената који се опредељују за позив наставника руководећи се искључиво слободним временом које им професија пружа, док посао наставника процењују као монотон.

Милица Марушић [Marušić 2014] бавила се питањем да ли је интринзичка мотивација професионалног избора значајна за каснији професионални развој наставника. На основу одговора испитаних наставника издвојена су три фактора избора професије. Утицаји окружења, родитеља, породичних пријатеља и школске средине представљају први екстринзички фактор. Околности рада и запошљавања (могућности запослења, радно време, висина прихода и сигурност посла) представљају други екстринзички фактор, док је трећи фактор интринзичке природе и односи

се на личне склоности и способности, интересовања и љубав према раду с ученицима [Магушић 2013; према Магушић 2014: 454]. Марушићева је уочила да су код наставника из узорка истовремено присутне различите врсте мотивације, те је с обзиром на то који фактори доминирају у њиховим одговорима испитанике поделила у три групе. Најбројнија група из узорка (77%) јесу такозвани *реалисти* – они бирају свој позив полазећи примарно од интринзичких мотива, али истовремено узимајући у обзир и прилику за налажење сталног посла, који им обезбеђује одређену социјалну сигурност. Другу, мању групу (10%) чине такозвани наставници *идеалисти* који су доминантно интринзички мотивисани. Они опажају као најзначајније мотиве за избор професије утицаје родитеља и наставника, као и могућност да се младима промовише породични систем вредности. Трећу групу наставника (13%) Марушићева означава као *ојоријунисти* који су позив бирали руководећи се искључиво могућностима за запослење. Налази указују на то да је мотивација наставника за избор позива слојевита и да је најчешће одређује склоност према професији, али и реалне друштвено економске околности које се пре свега односе на тренутне услове на тржишту рада [Магушић 2014].

Испитујући мотивацију за избор професије наставника из перспективе студената, наставника приправника и искусних наставника, Наташа Симић [2015] је добила налазе који указују на то да се највећи број испитаника определио за професију наставника из следећих разлога: предности рада с младима, могућност утицаја на ученика (наставник као узор) и интересовање за наставни предмет. Ауторка наглашава да, у складу с налазима ранијих истраживања, доминира алтруистичка мотивација, док је екстринзичка најмање заступљена.

Приказане анализе различитих емпиријских истраживања показује да су она најчешће била усмерена на питање мотивације за професију наставника, што говори о потреби да се спроведе више истраживања на узорку будућих васпитача како би се утврдило да ли постоје одређене специфичне разлике у мотивацији у односу на студенте наставничких факултета. Једини изузетак представља истраживање Карен Торп и др. [Thorpe et al. 2011], спроведено у Аустралији на узорку кога чине само студенти будући васпитачи. Оно је показало да је основна мотивација студената будућих васпитача за избор позива *љубав према деци* (100,0%), а потом следе *заинтересованост за сазнања која се односе на рани развој, учење и права деце* (98%), *поуздање у сопствене способности и уверење да ће бити добри васпитачи* (96%), *усклађивање професионалних и породичних обавеза* (95%). Већина испитаника (86%) имала је искуство у раду с децом пре студија и то: рад у јаслицама, асистент у учионици, чување деце, различити плаћени облици рада с децом (курсеви, радионице, волонтерски рад с децом и сл.). Резултати су у складу с наведеним истраживањем Ричардсона и Ватове [Richardson and Watt 2006], а који говоре да су основни мотивациони фактори будућих васпитача перцепција властитих способности као одговарајућих за професију и друштвено интринзичке вредности.

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања био је испитивање повезаности мотивације студената будућих васпитача за позив. Задатком истраживања предвиђено је да се утврди да ли постоје статистички значајне разлике међу студентима у мотивацији за будући позив с обзиром на одређене социо-демографске карактеристике (место порекла, средњошколско образовање, ниво образовања и занимање родитеља, начин издржавања током студија, као и заступљеност просветне професије у породици).

Иструмент анализе конструисан је за потребе истраживања и обухватио је 12 питања отвореног и затвореног типа и једну скалу процене с пет тврдњи. Питања и тврдње односили су се на социодемографске карактеристике студената и разлоге због којих су се определили за васпитачки позив.

Узорком истраживања обухваћен је 241 студент прве године, од тога 130 студената Високе школе струковних студија за васпитаче у Шапцу и 111 студената Учитељског факултета у Београду – Смер васпитачи. Из перспективе институције, узорак је пригодан, а из перспективе испитаника групни. Узорак у нашем истраживању разликује се од сличних наведених истраживања у томе што је у већини истраживања у свету испитивана мотивација студената наставничких факултета, изузев једног истраживања [Thorpe et al. 2011] у којем су, као и у нашем истраживању, искључиво испитивани будући васпитачи. У већини земаља на наставничким факултетима заједно се образују васпитачи, учитељи и наставници, па су узорак студената у напред наведеним истраживањима чинили студенти наведених профила. С друге стране, у Србији, за разлику од других земаља у свету, паралелно постоје два нивоа образовања васпитача (струковни и академски), због чега је било неопходно узорком истраживања обухватити студенте како академских, тако и студените струковних студија. С обзиром на изабрани узорак, на основу налаза нашег истраживања могу се изводити закључци у којој мери постоји разлика или сагласност са налазима других истраживања у погледу мотивације студената за просветни позив. Осипања узорка није било, односно сви студенти су попунили упитник.

С обзиром на *место порекла студената* утврђено је да највећи број испитаника (43,5%) долази из малог или града средње величине а трећина (30,2%) из великог града (Београд, Подгорица и Бања Лука), док су остатак чинили студенти из сеоских средина (17,4%) и мешовитих насеља (8,7%).

Анализа *средњошколског образовања студената* показала је да је 16,2% студената завршило гимназију, 20,3% медицинску а 63,5% друге различите средње стручне школе (економску, пољопривредну, музичку, уметничку и сл.).

Када је у питању *ниво образовања мајки студената* обухваћених истраживањем, 10,3% завршило је факултет, 9,6% вишу школу, 71,8% средњу школу и 8,3% има завршену основну школу. И *ниво стручне спреме очева* је сличан: 8,0% је завршило факултет, 12,0% вишу школу, 71,7% средњу школу, а 8,3% основну школу.

Анализа занимања мајки студената из узорка показала је да су 38,4% њих незапослене, домаћице или се баве једноставним занимањима; 38,1% се баве занимањима из области услуга, занатства и трговине, а 23,5% обављају занимања која су у области здравства, просвете, администрације и др. Подаци о занимању очева студената показују да је њих 25,8% запослено у области пољопривреде и физичких послова; 55,2% раде као техничари, занатлије или угоститељи, а 19,0% су запослени у сектору безбедности (војска, полиција), просвете, здравства, администрације и др.

Када је реч о *планованом начину издржавања током студија*, показало се да највећи број студената из узорка, њих 85,5% издржавају родитељи, 11,6% су запослени а 2,9% издржава се на основу студентске стипендије/кредита. Испитујући *засићеност просветног занимања у породици*, показало се да 19,1% студената из узорка има у породици неког ко је просветни радник.

Начин обраде података. У обради података примењени су поступци статистичке дескрипције испитиваних варијабли, тачније израчунавање фреквенција и процената. Поред тога, за истраживање веза између две категоријске променљиве коришћен је χ^2 (хи-квадрат) тест. Тест пореди фреквенције или случајеве опажене у свакој од категорија, с вредностима који би биле очекиване да између две променљиве нема никакве везе [Fajgelj 2010; Pallant 2011].

РЕЗУЛТАТИ С ДИСКУСИЈОМ

У истраживању је разматрано да ли су студије за образовање васпитача биле први избор студената (Табела 1).

Табела 1. образовање за позив васпитача као први избор студија

Образовање за васпитача први избор	Фреквенција (f)	%
Да	207	85,9
Не	34	14,1
Укупно	241	100,00

Показало се да је за већину студената позив васпитача био прва жеља за студирањем и да је за мали број студената изабрани позив „резервна” каријера, што противречи налазима добијеним на узорку студента у Кини [Su et al. 2001: 620] који говоре да је, из различитих разлога, за многе студенте опредељење за просветни позив био други избор. С друге стране, наши налази су слични с неким резултатима наведених истраживања у другим земљама и то у Америци [Su et al. 2001]; Аустралији [Watt et al. 2007] и Турској [Kılınç et al. 2012]. Даља анализа је показала да не постоје статистички значајне разлике између опредељивања да васпитачки позив буде први избор и утврђених социодемографских карактеристика (место порекла, средњошколско образовање, ниво образовања и зани-

мање родитеља, начин издржавања током студија, као и заступљеност просветне професије у породици), односно да социодемографске карактеристике студентата нису повезане с њиховом одлуком о будућем основном занимању. Налаз је интересантан јер је у појединим истраживањима [Магушић 2014] као фактор избора професије посебно издвојен утицај окружења и продице.

Анализирано је и да ли су студенти који су се одлучили за позив васпитача пре студирања имали искуство у раду с децом (Табела 2).

Табела 2. Искуство у раду с децом пре студија

Искуство у раду с децом пре студија	Фреквенција (f)	%
Да	94	39,0
Не	147	61,0
Укупно	241	100,00

На основу одговора утврђено је да је мањи број испитаних студената (39,0%) имао искуство у раду с децом пре уписа студија (пракса током школовања, чување деце у породицама, рад у играоницама и сл.). Налази добијени на нашем узорку прилично одступају од резултата истраживања нпр. у Аустралији у којем се чак 86% испитаника, будућих васпитача, изјаснило да је имало искуство у раду с децом пре студија [Thorpe et al. 2011]. Анализа добијених налаза показала је да постоје статистички значајне разлике у одговорима студената из узорка на питање које се односи на претходно искуство у раду с децом с обзиром на *месџо њорекла* и *завршену средњу школу*. Резултати χ^2 *тест*а указују на постојање значајне разлике у искуству у раду с децом пре студија с обзиром на место порекла студента. Наиме, највише искуства у раду с децом имали су студенти који потичу из малих и градова средње величине ($\chi^2 = 10,575$; $df = 3$; $p < 0,05$). Претпостављамо да узроке у статистички значајној разлици која се појавила треба тражити у стилу живота у малим градовима који, иако има атрибуте урбане средине, подразумева бољу родбинску повезаност а тиме и већу помоћ младих у породици у ситуацијама као што су чување и брига око деце.

Даље је уочена статистички значајна разлика с обзиром на врсту средње школе коју су студенти завршили, а која указују на то да студенти који су завршили медицинску школу имају више претходног искуства у раду с децом у односу на студенте који су ишли у гимназију или неку другу средњу школу ($\chi^2 = 35,65$; $df = 2$; $p < 0,01$). Уочена разлика је очекивана јер је у медицинским школама на појединим смеровима предвиђена пракса која подразумева рад с децом. Нарочито када је реч смеру који школује будуће бабице. Такође, велики број свршених ученика смера за бабице наставља школовање образујући се за васпитача.

У истраживању је анализирано и пет фактора који се односе на експерименталну мотивацију за позив васпитача (Табела 3).

Табела 3. Сагласност студената с тврдњама које се односе на екстринзичке разлоге за избор позива васпитач

Разлози	У потпуности се слажем		Делимично се слажем		Неодлучан/на сам		Делимично се не слажем		У потпуности се не слажем	
	F	%	f	%	F	%	f	%	F	%
Посао васпитача је сигуран посао у данашње време	40	16,60	113	46,89	50	20,75	24	9,96	14	5,80
Плата васпитача је редовна	99	41,08	83	34,44	50	20,75	7	2,90	2	0,83
Плата васпитача задовољава моје потребе	46	19,09	117	48,55	45	18,67	21	8,71	12	4,98
Радно време васпитача ми одговара	150	62,24	74	30,71	11	4,56	5	2,08	1	0,41
Посао васпитача је поштован у друштву	111	46,06	81	33,61	26	10,79	20	8,30	3	1,24

Добијени налази указују на висок степен сагласности испитаника са сваком од понуђених тврдњи као разлога за избор професије, при чему је највећи број испитаника исказао сагласност (у потпуности се слажем и делимично се слажем) за тврдњу која се односи на *радно време васпитача* а најмање за перцепцију позива васпитача као „сигурног занимања у данашње време”, што одступа од налаза студије ОЕЦД-а у којима су ови екстринзички мотиви били у малом проценту заступљени (сигурност посла 20%; више слободног времена, распуста 10%).

Даља анализа добијених резултата односила се на упоређивање фактора екстринзичке мотивације са социодемографским карактеристикама студената. Резултати χ^2 *тест*а показују значајне разлике у перцепцији *сигурности посла васпитача* у односу на *место порекла* студента. Највећи број испитаних студената делимично се слаже с тврдњом да је посао васпитача у данашње време сигуран. Међутим, код студената који потичу из градова то мишљење је у већој мери присутно ($\chi^2 = 23,59$; $df = 12$; $p < 0,05$).

Разлог за избор позива, с обзиром на то да су *приходи васпитача* *стабилни и редовни*, у већој мери је присутан код студената које током студија издржавају родитељи у односу на запослене студенте или студенте који примају студентски кредит/стипендију ($\chi^2 = 15,619$; $df = 8$; $p < 0,05$).

Мотивација која се односи на *висину прихода* васпитача показује да је већина студената из узорка сагласна с тврдњом да је то значајан мотивациони фактор за опредељење за професију васпитача. При томе, уочена је статистички значајна разлика у одговору на ово питање с обзиром на *стручну срему и занимање очева* студената из узорка. Сагласност с тврдњом да плата васпитача задовољава њихове потребе израженије је код студената чији очеви имају завршену средњу школу ($\chi^2 = 34,77$; $df = 12$; $p < 0,01$), као и код студената чији су очеви занатлије, угоститељи, техничари и сл. ($\chi^2 = 17,95$; $df = 8$; $p < 0,05$).

Погодно радно време је значајан мотивациони фактор за већину испитаника. Резултати χ^2 *тестова* показују значајне разлике у ставу према погодности радног времена васпитача и *стручне средине и занимања мајки*, и то у смислу да је ова врста мотивације израженија код студената чије мајке ($\chi^2 = 23,12$; $df = 13$; $p < 0,05$) и очеви ($\chi^2 = 21,74$; $df = 12$; $p < 0,05$) имају завршену средњу школу и код студената чије се мајке баве занатским, трговачким и услужним делатностима ($\chi^2 = 15,64$; $df = 8$; $p < 0,05$).

Перцепција посла васпитача као занимања које је *испуњено у друштву* изражена је код значајног броја испитаних студената. Уочена је статистички значајна разлика у одговорима студената с обзиром на *врсту средње школе* коју су завршили: студенти који су завршили различите средње школе (економску, пољопривредну, уметничку) чешће су се изјашњавали да је посао васпитача поштован у друштву у односу на студенте који су завршили медицинску школу или гимназију ($\chi^2 = 20,89$; $df = 8$; $p < 0,01$).

Наредно питање било је отвореног типа и њиме је од студената тражено да наведу још неке разлоге због којих су се определили за позив васпитача. Од укупног броја испитаника, њих 186 (77,2%) детаљније је описало своју мотивацију за избор професије наводећи различите разлоге за опредељење за васпитачки позив (Табела 4).

Табела 4. Лични разлози за избор позива васпитача

Лични разлози	F	%
Љубав према деци	105	56,5%
Особине личности	36	19,4%
Динамичан, креативан посао	13	7,0%
Одговоран посао	12	6,4%
Интересовање за педагогију, психологију и друштвене науке	8	4,3%
Најбољи посао за жене	4	2,1%
Мање стресан посао од осталих	2	1,1%
Племенит позив	2	1,1%
Лакше је доћи до посла	2	1,1%
Лакше је радити с малом децом	1	0,5%
Добра припрема за родитељство	1	0,5%
Укупно	186	100,0

Као и у претходним истраживањима [Marušić 2014; Симић 2015; Thorpe et al. 2011] најчешћи разлог који се наводи односи се на љубав према деци (56,5%), а затим процена сопствених способности као адекватних за позив васпитача (19,4%).

Анализа добијених налаза упућује на сложеност мотива присутних при избору просветног позива, што је уочено и у другим релевантним истраживањима [Marušić 2014; Neugebauer 2013; Симић 2015]. При томе,

результати указују и на тешкоћу приликом покушаја груписања мотива на основу најчешће заступљене категоризације (алтруистични, интринзички и екстринзички). Наиме, тешко је разликовати да ли је мотив у нашем испитивању *љубав према деци* доминантно алтруистички или интринзички или се, с обзиром на врсту аргументације, може сврстати у обе категорије. У исказима којима су испитаници описивали своју мотивацију за позив попут „Одувек сам то желела”, „Деца су моја инспирација”, „Деца су неискварена и невина, рад с њима право је задовољство”, „Посао васпитача је скривено благо”, препознајемо класификацију „веома ангажовани и истрајни” коју су начинили Ватова и Ричардсон у описаном истраживању [Watt and Richardson 2008] као и идеалистички тип наставника који је приказала Марушићева [Marušić 2014].

Мотив који се односи на љубав према деци, студенти су одредили на следећи начин: *Мојиваџија ми је била љубав према деци и особине које њоседујем, сџирџење на џример, а које одговарају овом џозиву*. Такође, мотив љубави према деци прати и жеља за утицајем на децу, а тиме и ширу заједницу: *Изабрала сам овај џозив јер ми је одувек жеља била да радим са децом, да их учим новим сџварима и да им будем узор; Волим децу и желим више да сазнам о васџиџању и образовању да мођу боље да уџичем на њих да буду касније сџио бољи људи*.

Одговори одређеног броја студената обухваћених нашим испитивањем показали су прожимање интринзичке и екстринзичке мотивације: *Посао са децом је уживање, с њима никада није досадно. Такође, свиђа ми се сџио васџиџачи имају дуђе расџусџе и сџио се не ради за џразнике те бисмо их могли сврстати у групу „реалиста”* [Marušić 2014].

ЗАКЉУЧАК

Налази истраживања су показали да је за већину студената позив васпитача био прва жеља приликом избора студија и да не постоје статистички значајне разлике између опредељивања да васпитачки позив буде први избор и издвојених социодемографских карактеристика. За разлику од налаза појединих истраживања у свету која говоре да студенти наставничких факултета имају богато искуство у раду с децом (нпр. Аустралија), налази нашег истраживања показују да је мали број студената пре уписа студија стекао такво искуство. Студенти који су завршили медицинску школу и студенти који долазе из малих градова и градова средње величине у односу на остале студенте у узорку, имали су више искуства у раду с децом.

Анализом пет фактора који се односе на екстринзичку мотивацију за позив васпитача, показало се да постоји високо слагање испитаника са сваком од понуђених тврдњи које су се односиле на разлоге за избор професије, при чему је највећи број испитаника исказао сагласност за тврдњу која се односи на *радно време васџиџача* а најмање за перцепцију позива васпитача као „сигурног занимања у данашње време”.

Упоређивање фактора екстринзичке мотивације (*сиђурносѝи љосла*) и социодемографских карактеристика студената (*месѝо љорекла*) показало је да је код студената који потичу из мањих градова заступљенији став да је позив васпитача у садашњем тренутку сигуран посао. Сагласност да су *љриходи васѝиѝача сѝални и редовни*, у већој мери је присутан код студената које током студија издржавају родитељи у односу на запослене студенте или студенте који примају студентски кредит/стипендију. Када је реч о мотивацији која се односи на *висину љрихода*, већина испитаних студената се сложила са предложеном тврдњом да је она значајан мотивациони фактор у опредељењу за професију васпитача, при чему је уочена статистички значајна разлика у одговорима, односно већи степен слагања код студената чији очеви имају завршену средњу школу као и код студената чији су очеви занатлије, угоститељи, техничари и сл. Значајан мотивациони фактор за већину испитаника јесте *љођодно радно време*, али ова врсте мотивације, како показују резултати χ^2 *ѝесѝа*, израженија код студената чије мајке и очеви имају завршену средњу школу и код студената чије се мајке баве занатским, трговачким и услужним делатностима. Перцепција посла васпитача као занимања које је *љоѝѝовано у друѝѝѝву* изражена је код значајног броја испитаних студената, а налази су показали да су се студенти који су завршили различите средње школе (економску, пољопривредну, уметничку) чешће изјашњавали да је посао васпитача поштован у друштву у односу на студенте који су завршили медицинску школу или гимназију.

На питање отвореног типа, у којем је тражено да наведу још неке разлоге због којих су се определили за позив васпитача, највећи број студената, као и у другим сродним истраживањима, издвојио је љубав према деци као основни разлог, а на другом месту била је процена сопствених способности као адекватних за позив васпитача.

Закључци бројних истраживања спроведених у свету и једног броја истраживања на нашим просторима говоре да је проблем мотивације студената за наставнички позив сложен феномен који захтева дуготрајно разматрање из више перспектива. Стога, једна од теоријских импликација овог истраживања јесте потреба да се испита мотивација студената за професију васпитача, не само на почетку, већ и на крају иницијалног образовања, као и након неколико година радног искуства, чиме би се дошло до увида да ли је дошло до неких промена и каква је природа тих промена. Такође, било би драгоцено испитати како се мотивација студената за позив рефлектује на њихово касније професионално ангажовање, стручно усавршавање, посвећеност послу и квалитет рада. Када је реч о социодемографским карактеристикама, веза између мотивације студената за позив с породичним и друштвеним контекстом, може имати и одређене импликације на образовну праксу и послужити као добро полазиште за одговарајуће дизајнирање програма иницијалног образовања васпитача, које би поред мотивације за позив, узело у обзир и социодемографске карактеристике студената.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Авдуевская, Елена П. (1994). Подход В. Изамбер-Жамати и его роль для социологии образования во Франции, *Социология образования*, под ред. В. С. Собкина, Т. 2. Вып. 3. Москва: Центр социологии образования РАО.
- Симић, Наташа (2015). Мотивација за избор професије наставник – перспектива будућих наставника, приправника и искусних предметних наставника. *Зборник Института за педагошку испитивања*, 47(2): 199–221.
- Abercrombie, Nicholas; Stephen Hill and Bryan S. Turner (1994). *Dictionary of Sociology*, Penguin Books.
- Akar, Ebru Ozturk (2012). Motivations of Turkish pre-service teachers to choose teaching as a career. *Australian Journal of Teacher Education*, 37(10): 67–84.
- Fajgelj, Stanislav (2010). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fokkens-Bruinsma, Marjom and Esther Canrinus (2012). The Factors Influencing Teaching (FIT)-Choice scale in a Dutch teacher education program. *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 40(3): 249–269.
- Guarino, Cassandra; Lucrecia Santibañe, Glenn Daley and Dominic Brewer (2004). *A Review of the Research Literature on Teacher Recruitment and Retention*. RAND.
- Jovanović, Olja; Slaven Bogdanović i Nataša Simić (2013). Povezanost bazičnih crta ličnosti i motivacije studenta „nastavničkih” fakulteta za posao nastavnika. U: Aleksandar Kostić (ur/): *XIX naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji*. Beograd: Filozofski fakultet, 295–301.
- Kılınç, Ahmet; Helen Watt and Paul Richardson (2012). Factors Influencing Teaching Choice in Turkey. *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 40(3): 199–226.
- Liu, Shujie and Anthony Onwuegbuzie (2014). Teachers’ motivation for entering the teaching profession and their job satisfaction: A cross-cultural comparison of China and other countries. *Learning Environments Research*, 17(1): 75–94.
- Marušić, Milica (2014). Da li je intrinzička motivacija profesionalnog izbora značajna za kasniji profesionalni razvoj nastavnika. *Psihologija*, 47(4): 449–464.
- Müller, Karin; Roberta Alliaia and Fabienne Benninghoff (2009). Attracting and retaining teachers: A question of motivation. *Educational Management Administration Leadership*, 37(5): 574–599.
- Neugebauer, Martin (2013). Wer entscheidet sich für ein Lehramtsstudium – und warum? Eine empirische Überprüfung der These von der Negativselektion in den Lehrerberuf. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 16(1): 157–184.
- Neugebauer, Martin (2015). Who chooses teaching under different labor market conditions? Evidence from West Germany, 1980–2009. *Teaching and Teacher Education*, 45: 137–148.
- OECD (2005). *Teachers matter: attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris. OECD.
- OECD (2014). *TALIS 2013 Results: An International Perspective on Teaching and Learning*. OECD Publishing.
- Pallant, Julie (2011). SPSS: priručnik za preživljavanje: postupni vodič kroz analizu podataka pomoću SPSS-a (prevod 4. izdanja M. Šućur, O. Milanko). Beograd: Mikro knjiga.
- Richardson, Paul and Helen Watt (2006). Who chooses teaching and why? Profiling characteristics and motivations across three Australian universities. *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 34(1): 27–56.
- Su, Zhixin; John Hawkins, Tao Huang and Zhiyi Zhao (2001). Choices and commitment: a comparison of teacher’s candidate profiles and perspectives in China and in the United States. *International Review of Education*, 47(6): 611–635.
- Suryani, Anne; Helen Watt and Paul Richardson (2013). *Teaching as a career: Perspectives of Indonesian future teachers*. Paper presented at the Australian Association for Research in Education (AARE) Conference, Adelaide, 1–5 December.

- Thomson, Margareta Maria and Corey Palermo (2014). Preservice teachers' understanding of their professional goals. *Teaching and Teacher Education*, 44: 56–68.
- Thorpe, Karen; Wendy Anne Boyd, Jo Ailwood and Jo Brownlee (2011). Who wants to work in child care? Pre-service early childhood teachers' consideration of working the childcare sector. *Australasian Journal of Early Childhood*, 36(1): 85–94.
- Turner S. Bryan /general editor/ (2006). *The Cambridge Dictionary of Sociology*: Cambridge University Press.
- Watt, Helen; Paul Richardson and James Pietsch (2007). Choosing to Teach in the “STEM” Disciplines: Characteristics and Motivations of Science, ICT, and Mathematics Teachers. *Mathematics, Essential Practice*, 2: 796–805.
- Watt, Helen and Paul Richardson (2008). Motivations, perceptions, and aspirations concerning teaching as a career for different types of beginning teachers. *Learning and Instruction* 18(5): 408–428.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MOTIVATION FOR OCCUPATION AND SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF STUDENTS – FUTURE PRESCHOOL TEACHERS

by

SAŠA A. DUBLJANIN

University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
sasadub@gmail.com

ALEKSANDRA S. MAKSIMOVIĆ

Faculty of Applied Studies for Preschool Teachers
Dobropoljska 5, Šabac, Serbia
aleksandramaksimovic82@gmail.com

SUMMARY: Researching the motivation of students – future preschool teachers for their professional choice is important for several reasons. Relevant studies indicate that the motivation of students who have an interest for teaching is one of the most important determinants of the quality of their work and that is closely related to their later dedication to vocation and professionalism. The aim of this research was to examine the relationship between the motivation of students, future preschool teachers, for this occupation and their socio-demographic characteristics. We investigated the most important reasons that guided students in choosing a future occupation, whether they had previous experience in working with children and whether the selected studies were their first choice. Also, it was examined whether there are statistically significant differences among students in the motivation for a future call with respect to certain socio-demographic characteristics. The research involved 241 students of the first year, of which 130 students of the Faculty of Applied Studies for Preschool Teachers in Šabac and 111 students of the Faculty of Teacher Training in Belgrade, the study course for preschool teachers. The obtained results show that students who completed secondary medical school had more experience in working with children than respondents who attended another secondary school. It was also noticed that the largest number of students in the cause think that the working time of the educator is appropriate, while the smallest number of respondents

agree with the perception of preschool teacher occupation as “permanent”. The paper also concludes that a detailed introduction of socio-demographic and personal characteristics that influenced the choice of the vocation can be a significant support for the creation of programmes of initial education of preschool teachers.

KEYWORDS: motivation, socio-demographic characteristics, students – future preschool teachers

КВАЛИТЕТ ЖИВОТА У ОДРАСЛОМ ДОБУ: СОЦИОДЕМОГРАФСКИ КОРЕЛАТИ

ИВАНА ДАВИДОВИЋ

Бјанко центар
Бранислава Бороте 21, Нови Сад, Србија
iva.davidovic90@gmail.com

ЈЕЛИЦА ПЕТРОВИЋ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за психологију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
jelica.petrovic@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Основни циљ овог истраживања био је испитивање нивоа квалитета живота код одраслих у Србији. Ради добијања детаљније слике, испитиване су и разлике у квалитету живота између различитих социодемографских група. Узорак су чиниле 153 особе оба пола, старости од 30 до 50 година, различите стручне спреме. Истраживање обухвата објективну и субјективну процену квалитета живота у седам подручја: материјално благостање, здравље, продуктивност, интимност, сигурност, благостање унутар шире заједнице и емоционално благостање. У оквиру истраживања коришћена је прилагођена верзија инструмента ComQoI. Квалитет живота као највиши процењен је у области блиских односа, здравља, сигурности и продуктивности а као најмањи у областима материјалног поседовања и припадности широј друштвеној заједници. Резултати указују и на значајне разлике у квалитету живота појединих социодемографских група и то између млађих и старијих, испитаника различитог пола, степена образовања и брачног статуса. Добијени резултати дају смернице за даља истраживања квалитета живота у Србији те представљају практичне импликације важне за осмишљавање и имплементирање програма за унапређење слабих домена квалитета живота одраслих али и превентивних програма који би одржавали већ постигнуте више квалитете живота, на том нивоу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: одрасло доба, квалитет живота, социодемографске варијабле, брак

Комплексност концепта квалитета живота последица је бројних фактора који се односе не само на животне услове друштва или појединца, већ и на различите субјективне факторе који утичу на људски живот. Упркос постојању два приступа у изучавању квалитета живота – једнодимензионалног и мултидимензионалног, у савременом истраживачком друштву доминатно је схватање квалитета живота као сложене конструкције дискретних домена. Мултидимензионалност потиче из резултата истраживања која системски показују да постоје бројна различита подручја живота појединца важна за његов квалитетан живот. У складу с тим академски кругови се према квалитету живота односе као према вишедимензионалном концепту који укључује физичке, емоционалне, менталне, бихејвиоралне и социјалне компоненте. За његово схватање нужно је широко разумевање аспеката културалног и социјалног контекста, окружења и вредносног система.

Тешкоће у одређивању прецизног значења овог конструкта произлазе из чињенице да је он један од најнеконзистентније употребљаваних термина у хуманистичким и друштвеним наукама. Аутори из различитих области приступају концепту квалитета живота из перспективе својих интереса и циљева истраживања, а у складу с тим, дефиниција квалитета живота и начин на који се он користи такође варирају, па из ових разлога не постоји једна универзално прихваћена дефиниција. У светлу свега наведеног Винховен [Veenhoven 2000] говори о квалитету живота као „...кишобрану термина који обухватају све оно што је добро.”

Једна од најобухватнијих перспектива за психолошку истраживачку јавност јесте концепт Каминса, који се односи на то да је квалитет живота истовремено и објективан и субјективан, при чему је сваки домен састављен од седам подручја: материјалног благостања, здравља, продуктивности, интимности, сигурности, благостања заједнице и емоционалног благостања. Објективни домени садрже културолошки релевантне мере објективног благостања, а субјективни домени садрже задовољство комбиновано са важношћу коју има за сваку поједину индивидуу [Cummins, 1997]. Управо овде почиње следећа полемика везана за овај концепт, а односи се на субјективни наспрам објективног приступа мерењу квалитета живота.

Наиме, објективне мере као што су су здравље, физичка околина, приходи, становање и други фактори и индикатори, које је могуће опажати и измерити, нису довољни у објашњавању квалитета живота због тога што пропуштају да измере како људи доживљавају властити живот. Због тога што објективни услови сами по себи нису довољно добри индикатори субјективне добробити [Diener, Lucas & Oishi 2002], укључивање субјективних мера представља кључни потез ка употпуњавању испитивања квалитета живота. На овај начин добијају се драгоцене информације о разликама појединаца у опажању и доживљавању стварних услова живота. Калмен [Calman 1984, према: Вулетић и Иванковић 2011] наводи да се квалитет живота одражава у разлици између жеља и очекивања појединца и његовог стварног искуства. Према томе, он зависи од личног искуства, садашњег

стила живота као и нада и амбиција везаних за будућност. Слично мишљење деле и поједини домаћи аутори који наводе да субјективна димензија боље одражава квалитет живота, јер сумира процену свих објективних услова у светлу циљева, очекивања појединца и вредности које одређени услови имају за њега [Грбић и сар. 2011]. Међутим, и овом приступу су упућене замерке које се пре свега односе на пристрасност као што је нпр. утицај расположења и контекста, процеса памћења и присећања, као и стандарди поређења [Kanheman i Gruger 2006]. Потешкоће са субјективним приступом подразумевају и проблеме мерења као и стабилност субјективне добробити. То конкретно значи да се људи значајно разликују према важности коју придају одређеном подручју живота [Kaliterna-Lipovčan, Burušić i Tadić 2012].

Ако се вратимо на Каминсову дефиницију [Cummins 1997], можемо сагледати да данас, донекле, постоји сагласност о потреби комбиновања објективних и субјективних аспеката квалитета живота, на основу познавања предности и мана сваког од њих. За испитивање овако комплексног појма важно је разумети глобалну процену нечијег живота уместо задовољства појединим аспектима као што су посао, социјални односи, окружење или здравље [Pavot i Diener 1993]. Нужност повезивања одређених објективних показатеља са субјективним ради добијања праве слике задовољства животом и његовог квалитета заговарају многи научници који се уско баве истраживањем ове теме [Петров и сар. 2011; Felce and Perry 1995]. Овакви ставови обједињени су у савременој теорији која се назива *интегративна теорија квалитета живота* [Ventegodt et al. 2003]. Према ауторима ове теорије за разумевање суштине квалитета живота потребно је обухватити широк спектар који се креће од субјективног до објективног квалитета живота. При томе под субјективним индикаторима наводе задовољство животом, срећу, значајност живота и субјективно благостање док објективни индикатори представљају групу која се састоји из објективних фактора попут културалних норми, испуњења животних потреба, остварења животних потенцијала и биолошки условљених фактора [Ventegodt et al. 2003].

Истраживања квалитета живота у средњем одраслом добу је специфично, јер ово велико раздобље животног циклуса обухвата специфичне развојне и нормативне задатке, ставове и понашања, који могу интерферирати са задовољством животом и благостањем. Поједини аутори сматрају да је средње доба време претераног стреса у поређењу с другим животним раздобљима [Schaie and Willis 2001]. Овакви ставови подупреми су чињеницама да зрели одрасли људи брину о својој деци, остарелим родитељима, послу којим се баве и о добробити других у друштву у којем живе. Надаље, на овај развојни период се гледа као на најпродуктивнији период за стручни и стваралачки рад, долази до све већег броја проблема са здрављем, те опадања задовољства физичким здрављем. Вулетић и Иванковић [Vuletić i Ivanković 2010] у својим истраживањима дошли су до податка да испитаници средње одраслог доба наводе здравље, породицу, финансије и материјално стање и посао као главне одреднице властитог

квалитета живота. Иста група испитаника је највећу важност придала породици, затим здрављу, па љубави и духовном животу. Резултати истраживања у нашој земљи показују да је задовољење основних психолошких потреба значајно повезано са задовољством животом, као и да фактор запослености и брачног статуса доприноси осећају добробити и задовољства [Петров и сар. 2011]. Радна околина се, такође, јавља као важна детерминанта квалитета живота, не само због финансијске сигурности већ и због важности међуљудских односа на радном месту и условима рада [Vuletić и Ivanković 2010].

Истраживања генерално дају потврду да појединци који се осећају срећно и задовољни су својим животом остварују боље социјалне односе, имају квалитетније бракове, ефикасни су на послу и отпорнији на стрес [Deiner and Seligman 2004]. С друге стране, људи у земљама у којима је незадовољство животом велико, успевају да компензују незадовољство путем, на пример, породичних односа и личних прилагођавања чиме се и објашњава веће задовољство породичним животом у нашој земљи у односу на остале чланице Европске уније [Eurofound 2012].

Када је у питању повезаност социодемографских варијабли са квалитетом живота, добијена генерална слика није тако јасна, јер бројна истраживања указују на то да демографске варијабле (као што су пол, старост, етничка припадност и степен образовања) не објашњавају велики удео варијансе квалитета живота [Campbell et al. 1976; Lima and Novo 2006]. У случају утицаја старости, данас се још увек води дилема да ли се квалитет живота мења са узрастом или постоји релативна стабилност процене квалитета живота кроз време, које се тек умерено мења, углавном као реакција на животне промене [Skevington et al. 2004; Cummins et al. 2003]. Скевингтон и сар. [Skevington et al. 2004] у својим истраживањима наводе да квалитет живота опада с узрастом. Овакви резултати добијени су и на узорку хрватског становништва [Martinis 2005; Tadinac и Лућев 2010] као и код нас [Грбић и сар. 2011]. Још један доказ у прилог оваквих налаза су и поједине студије које су показале већи степен благостања код млађих људи, поготову у односу на старију групу старости 40–45 година [Lima and Novo 2006]. Степен образовања као социјално-економска одлика предмет је многих опречних ставова. Ипак, према већини налаза из литературе, ниво образовања је позитивно повезан са задовољством и срећом [Ryff et al. 1999; Wahl et al. 2004; Tadinac и Лућев 2010], с обзиром на то да виши степен образовања појединцу пружа већи распон могућности и доступних ресурса. Истраживања у Хрватској на узорку људи старосног доба 50–60 година показало је да људи вишег образовног статуса изражавају веће задовољство животом [Martinis 2005]. Слични резултати добијени су и у истраживањима у нашој земљи који показују да се оцена квалитета живота повећава пропорционално дужини школовања [Грбић и сар. 2011]. Винховен [1994, према Deiner et al. 1999] пак, наводи да је оваква повезаност добијена у друштвима с ограниченим економским ресурсима те да се за образовање може рећи да модерира везу између степена развијености друштва и субјективног квалитета живота [Tadinac и Лућев 2010].

Истраживања полних разлика у квалитету живота такође пружају неконзистентне резултате. Нека од њих показују да одрасле жене имају нижи квалитет живота од мушкараца [Бонсаксен 2012, према Јаредић и сар. 2014; Martinis 2005]. Међутим, разлика је често мала и није значајна када су демографски и други фактори под контролом [Dear et al. 2002]. Друга истраживања, пак истичу већи ниво квалитета живота код женског пола [Wahl et al. 2004; Lima and Novo 2006; Diener, Sandvik and Larsen 1985], као и веће задовољство животом [Петров и сар. 2011].

Економски статус, посебно у земљама нижег социо-економског нивоа, показан је као значајан предиктор нивоа задовољства и среће појединца [Lima and Novo, 2006]. Ипак, прелиминарни докази упућују да су корелације између зараде и других сличних материјалних добара са субјективном добробити индивидуе значајне, али да је та значајност релативно слаба [Biswas-Diener 2008]. Такође, треба нагласити да промене у заради током времена, и на индивидуалном и на националном нивоу, имају мали утицај на субјективну добробит [Diener and Suh 1997]. Брачни статус и задовољство браком је показано као добар предиктор свеукупног квалитета живота [Lee 1998], при чему постоји велики број истраживања која показују да су људи у браку срећнији и задовољнији животом од оних који нису у браку [Gove et al. 1990; Inglehart 1990, према: Kehnama et al. 1999; Wahl et al. 2004; Тадинац и Лучев 2010; Петров и сар. 2011; Јаредић и сар. 2014]. Виши ниво квалитета живота особа у браку у односу на оне који нису у браку, удоваца/ица или разведених добијен је у многим студијама [Campbell et al. 1976; Commission 1975, према: Veenhoven 1983], а нека од истраживања детаљније указују на закључак да су особе у браку бољег физичког и психичког здравља, као и да живе дуже [Stutzer and Frey 2006; Myers 1999]. Код одраслих особа у брачној заједници јавља се нижи проценат менталних болести као и већи ниво индикатора менталног здравља у односу на оне који нису у браку или су разведени [Shapiro and Keys 2008]. Такође, незадовољство браком и низак квалитет брачне заједнице могу учинити особе рањивим и склонијим здравственим проблемима, могу допринети општем незадовољству животом и смањити осећање добробити и благостања [Петров и сар. 2011]. Међутим, посматрано кроз призму савременог друштва последњих година, сматра се да брак као институција полако губи на значају те да живот самаца постаје све привлачнија алтернатива. Савремена породица сусреће се са све израженијим проблемом алтернативних форми брака попут кохабитације (живот у заједници без формалног склапања брака) и животног аранжмана у форми LAT – Living Apart Together [Михић и Петровић 2007; Трост 1986, према: Бобић 2003]. Померање старосне границе за ступање у брак, све већи проценат разведених особа као и назнаке мањег задовољства браком могу указивати на тренд пада брака као институције [Myers 1999]. Ипак подаци о трендовима самачког живота и броја развода не могу дати убедљиве аргументе за наведене претпоставке [Veenhoven 1983]. Такође, истраживања показују да, и поред констатованих опадања популарности законски склопљених

бракова, породица остаје кључна вредност за већину испитаника [Михић и Петровић 2007].

Наведени теоријски оквири и досадашња истраживања инспирисала су и ово истраживање, да одговори на питање: Који су то значајни социодемографски корелати квалитета живота у одраслом добу? Имајући то у виду, постављени су следећи истраживачки циљеви:

– Испитивање нивоа свих аспеката субјективног и објективног квалитета живота код одраслих испитаника;

– Испитивање аспеката квалитета живота у односу на социодемографске параметре обухваћене овим истраживањем (старост, пол, стручна спрема, брачно стање).

МЕТОД

Узорак

Истраживање је спроведено на узорку од 153 испитаника оба пола (46,4% испитаника мушког и 63,6% женског пола). Обухваћени узорак испитаника опште популације су чинили становници Републике Србије и то из следећих градова: Нови Сад, Београд, Суботица и Лозница. Узорак је обухватао групу испитаника која се према старости може сврстати у развојни период средњег одраслог доба чија се старост кретала у опсегу од 30 до 50 година. Како су испитаници за потребе истраживања подељени на млађе одрасло доба (до 39 година) и старије одрасло доба (од 40 до 50 година), узорак је уједначен по броју млађих (49,7%) и старијих (50,3%). Највећи број испитаника је, с обзиром на стручну спрему, високе стручне спреме (54,9%), затим са завршеном вишом школом (18,3%) и средњошколским образовањем (26,8%). Када је у питању брачни статус испитаника, нешто већи број испитаника је у браку (52,9%) док преостали број испитаника није у брачној заједници (47,1%). Важно је истаћи и да су сви испитаници запослени.

Инструмент

У истраживању је коришћена свеобухватна скала квалитета живота ComQol-A5 (Comprehensive Quality of Life Scale – Adult, fifth edition) [Cummins, 1997]. Инструмент је намењен мерењу квалитета живота код одраслих. Ова верзија инструмента састоји се из два дела: првог, у којем се процењује квалитет живота преко објективних критеријума, и другог дела, који се односи на субјективну процену. У оба дела испитују се следећих седам домена: материјално благостање, здравље, продуктивност, интимност (блиски односи с породицом и пријатељима), сигурност, благостање у оквиру заједнице (односи са људима у широј заједници) и емоционално благостање (осећање среће).

Део упитника који се односи на субјективну процену подразумева процену важности сваког подручја понаособ, као и степен задовољства тим подручјем. На пример, субјективна процена материјалног благостања

обухвата сопствену процену важности тог домена за сваког појединца („Колико су Вам важне ствари које поседујете?“) и његову процену задовољства тим доменом („Колико сте задовољни стварима које поседујете?“). Аутори наглашавају да важност и степен задовољства доменом углавном умерено позитивно корелирају. Ниво квалитета унутар субјективне процене добија се множењем скорова добијених на субскалама *Важносћ* и *Задовољсћ*во [Cummins 1997]. Мере сваког од домена објективног дела добијају се здруживањем скорова засниваним на мерама три објективна индикатора релевантна за одређени домен (нпр. материјално благостање се мери здруживањем скорова прихода, врсте смештаја и личних материјалних ствари) [Cummins 1997]. Током спровођења овог истраживања учињен је превод упитника за мерење квалитета живота на српски језик.

РЕЗУЛТАТИ

Дескриптивни статистички показатељи квалитета живота на мерама упитника ComQol-A5

На основу дескриптивних статистичких показатеља приказаних у Табели 1, може се уочити да испитаници постижу више скорове на димензијама објективних мера здравље (А.С. = 13,60), сигурност (А.С. = 11,57), интимност (А.С. = 11,26) и продуктивност (А.С. = 11,12) и субјективним мерама здравље (А.С. = 11,07) и интимност (А.С. = 11,97). Ниже скорове испитаници постижу на објективној мери Место у заједници (А.С. = 6,51) и субјективној мери материјално благостање (А.С. = 5,78).

Табела 1. Дескриптивни статистички показатељи за варијабле употребљене у истраживању

	Нестандардизовани скорови				
	Н	Мин	Макс	АС	СД
ОМ: Материјално благостање	153	5,00	14,00	10,08	1,94
ОМ: Здравље	152	4,00	15,00	13,60	2,19
ОМ: Продуктивност	153	6,67	14,00	11,12	1,47
ОМ: Интимност	153	4,00	15,00	11,26	2,28
ОМ: Сигурност	153	8,00	14,00	11,57	1,39
ОМ: Место у заједници	153	2,00	14,00	6,51	1,91
ОМ: Емоционално благостање	153	4,00	13,00	8,51	1,62
СМ: Материјално благостање	153	-12,00	12,00	5,78	4,45
СМ: Здравље	153	-12,00	20,00	11,07	6,34
СМ: Продуктивност	153	-12,00	20,00	7,49	5,16
СМ: Интимност	153	-12,00	20,00	11,97	5,46
СМ: Сигурност	153	-16,00	20,00	9,40	6,57
СМ: Место у заједници	153	-8,00	20,00	8,82	5,69
СМ: Емоционално благостање	153	-10,00	20,00	9,58	5,79

Испитивање квалитет живота различитих социодемографских група

Како би се испитала значајност разлика на субјективним и објективним мерама упитника ComQol-A5 у контексту социодемографских варијабли (пол, старост и степен стручне спреме), примењени су Т-тест за независне узорке и једносмерна анализа варијансе (one-way ANOVA).

Када су у питању полне разлике, резултати указују на закључак да испитаници женског пола постижу више скорове на објективној мери продуктивности ($t = -2,08$; $p < 0,05$), и субјективној мери здравље ($t = -2,06$; $p < 0,05$) (Табела 2).

Табела 2. Полне разлике на објективним и субјективним скалама упитника ComQol-A5

Скала	Т-тест	Степен слободе	Ниво значајности
ОМ: Материјално благостање	1,000	151,000	0,319
ОМ: Здравље	0,155	150,000	0,877
ОМ: Продуктивност	-2,085	151,000	0,039
ОМ: Интимност	-1,033	151,000	0,303
ОМ: Сигурност	-0,392	151,000	0,695
ОМ: Место у заједници	0,243	151,000	0,809
ОМ: Емоционално благостање	-0,718	151,000	0,474
СМ: Материјално благостање	0,411	151,000	0,682
СМ: Здравље	-2,059	151,000	0,041
СМ: Продуктивност	-1,724	123,434	0,087
СМ: Интимност	-1,329	151,000	0,186
СМ: Сигурност	-1,746	151,000	0,083
СМ: Место у заједници	-1,471	151,000	0,143
СМ: Емоционално благостање	-1,729	151,000	0,086

Статистички значајне разлике добијене су и између млађих и старијих испитаника при чему група млађих испитаника (30–39 година) постиже веће скорове на објективним мерама здравље ($t = 2,19$; $p < 0,05$), интимност ($t = 2,32$; $p < 0,05$), место у заједници ($t = 2,77$; $p < 0,05$), емоционално благостање ($t = 2,88$; $p < 0,05$), као и на субјективној мери интимност ($t = 2,11$; $p < 0,05$) док група старијих испитаника (40–50 година) постиже већи скор на објективној мери материјално благостање ($t = -2,41$; $p < 0,05$) (Табела 3).

Табела 3. Старосне разлике на објективним и субјективним скалама упитника ComQol-A5

Скала	T-тест	Степен слободe	Ниво значајности
ОМ: Материјално благостање	-2,409	151,000	0,017
ОМ: Здравље	2,195	126,835	0,030
ОМ: Продуктивност	-0,469	151,000	0,639
ОМ: Интимност	2,232	151,000	0,027
ОМ: Сигурност	-1,073	151,000	0,285
ОМ: Место у заједници	2,775	151,000	0,006
ОМ: Емоционално благостање	2,882	151,000	0,005
СМ: Материјално благостање	-0,602	151,000	0,548
СМ: Здравље	1,331	151,000	0,185
СМ: Продуктивност	0,211	151,000	0,833
СМ: Интимност	2,109	151,000	0,037
СМ: Сигурност	1,400	151,000	0,164
СМ: Место у заједници	0,720	151,000	0,472
СМ: Емоционално благостање	0,720	151,000	0,473

Резултати приказани у Табели 4 указују на разлике у односу на степен образовања испитаника, и то у случају објективних мера материјално благостање ($F = 3,69$; $p < 0,05$), место у заједници ($F = 10,17$; $p < 0,001$) и емоционално благостање ($F = 5,81$; $p < 0,01$). Како би се испитао тачан смер уочених разлика, добијених једносмерном анализом варијансе, примењен је ЛСД тест контрастирања. Када је у питању објективна мера материјалног благостања, резултати указују на закључак да група факултетски образованих испитаника постиже значајно више скорове и од групе испитаника са средњом школом ($p < 0,05$) и од групе испитаника са завршеном вишом школом ($p < 0,05$). Што се тиче разлике на објективној мери место у заједници, група испитаника са завршеном вишом школом ($p < 0,05$) као и група испитаника са завршеним факултетом ($p < 0,01$) постижу значајно више скорове од оних са средњом школом. На објективној мери емоционално благостање, група факултетски образованих испитаника ($p < 0,01$) и група испитаника с вишом школом ($p < 0,01$) постиже значајно више скорове од испитаника са средњошколским образовањем.

Табела 4. Разлике у односу на степен образовања испитаника на објективним и субјективним скалама упитника ComQol-A5

Скала	F-тест	df	Ниво знач.
ОМ: Материјално благостање	3,690	2	0,027
ОМ: Здравље	0,166	2	0,847
ОМ: Продуктивност	1,055	2	0,351
ОМ: Интимност	0,917	2	0,402
ОМ: Сигурност	0,905	2	0,407
ОМ: Место у заједници	10,175	2	0,000
ОМ: Емоционално благостање	5,815	2	0,004
СМ: Материјално благостање	0,353	2	0,703
СМ: Здравље	0,810	2	0,447
СМ: Продуктивност	0,593	2	0,554
СМ: Интимност	1,238	2	0,293
СМ: Сигурност	1,407	2	0,248
СМ: Место у заједници	1,968	2	0,143
СМ: Емоционално благостање	0,691	2	0,503

За испитивање значајности разлика на субјективним и објективним мерама упитника ComQol-A5 између групе испитаника која је у браку и групе испитаника која није у браку, примењен је Т-тест за независне узорке. Добијени резултати указују на закључак да група испитаника који нису у брачној заједници постижу значајно више скорове на објективној мери здравље ($T = -2,41$; $p < 0,05$) и место у заједници ($T = -2,46$; $p < 0,05$) као и на субјективним мерама материјално благостање ($T = -2,54$; $p < 0,05$) и здравље ($T = -2,25$; $p < 0,05$). С друге стране, група испитаника која је у браку постиже више скорове на објективној и субјективној мери продуктивност ($T = 3,32$; $p < 0,01$).

Табела 5. Разлике у односу на брачни статус испитаника на објективним и субјективним скалама упитника ComQol-A5

Скала	F-тест	Степен слободе	Ниво знач.
ОМ: Материјално благостање	-0,269	150,000	0,788
ОМ: Здравље	-2,409	150,000	0,017
ОМ: Продуктивност	3,323	131,864	0,001
ОМ: Интимност	-0,333	150,000	0,740
ОМ: Сигурност	1,830	151,000	0,069
ОМ: Место у заједници	-2,463	151,000	0,015
ОМ: Емоционално благостање	1,753	151,000	0,082
СМ: Материјално благостање	-2,543	151,000	0,012
СМ: Здравље	-2,255	151,000	0,026
СМ: Продуктивност	2,421	151,000	0,017
СМ: Интимност	-0,979	151,000	0,329
СМ: Сигурност	-1,059	151,000	0,291
СМ: Место у заједници	-0,188	151,000	0,851
ОМ: Емоционално благостање	-0,425	151,000	0,671

ДИСКУСИЈА

Циљ спроведеног истраживања био је испитивање различитих аспеката квалитета живота одраслих људи у Србији као и утврђивање могућих разлика по социодемографским обележјима (године живота, степен образовања, брачни статус и пол). Процена је обухватила седам подручја субјективног и објективног квалитета живота: материјално благостање, здравље, продуктивност, интимност (блиски односи са породицом и пријатељима), сигурност, благостање у оквиру заједнице (односи с људима у широј заједници, на пример у крају у којем живе испитаници) и емоционално благостање – осећање среће [Cummins 1997].

На нивоу целог узорка, према испитаницима овог истраживања, највишим је процењен квалитет живота у оквиру подручја *здравља, интимности, сигурности и продуктивности*. Детаљније гледано, резултати указују на виши степен објективног и субјективног квалитета живота када је у питању *домен здравља*, односно испитаници овог истраживања не само да показују већи степен задовољства и придавања важности здрављу, већ су и објективно здрави. Овакви налази су у складу с претходним истраживањима сличне теме у којима се здравље јавља као битан фактор [Vuletić i Ivanković 2010; Eurofound 2012; Martinis 2005; Аранђеловић и сар. 2010], као и оне које покажу да здравље остварује највеће корелације са субјективном добробити [DeNeve 1999] и задовољством животом [Palmore and Luikart 1972]. Објашњење за висок ниво субјективног квалитета живота у домену здравља можемо потражити у нашој егзистенцијалној несигурности која је једна од карактеристика стања у Србији, због чега на значају добијају домени који обезбеђују пуко преживљавање [Петровић и Зотовић 2014]. Објективно висок ниво здравља, упркос чињеници да је у питању одрасло средње доба када се могу јављати различити проблеми здравствене природе, може бити последица специфичности узорка. Тачније, узорак је сачињен искључиво од градског становништва, при чему можемо претпоставити већу доступност здравствене заштите као и већу свест о одржавању свог психофизичког стања тј. потенцијално већим утицајем здравствене превенције и профилаксе.

Такође, виши ниво квалитета живота, субјективног и објективног, добијен је и у домену *интимности*. Приказани налази поклапају се с досадашњим истраживањима у другим земљама [Vuletić i Ivanković 2010; Wahl et al. 2004; Kaliterna Lipovčan i Prizmić-Larsen 2005] и код нас [Аранђеловић и сар. 2010]. Важност социјалне околине и властитог функционисања у социјалним улогама, везе са блиским пријатељима, родбином и породицом несумњиво има позитиван утицај на благостање одраслих особа у нашој земљи. Објашњене за овакве налазе нуди Еурофонд [Eurofound 2012], указујући на то да људи, нарочито у земљама у којима је незадовољство животом велико, успевају да компензују незадовољство квалитетом свог живота путем одржавања породичних односа. Слично томе неки научници наводе да у слабије развијеним земљама социјабилност представља темељ благостања индивидуе [Lima and Novo 2006].

Сиђурносѝ као одредница квалитета живота добијена је и претходним студијама [Vuletić i Ivanković 2010; Аранђеловић и сар. 2010], али у овом конкретном истраживању висок степен објективне сигурности представља уједно и охрабрујући и изненађујући податак, јер је противан очекивањима заснованим на растућој стопи криминала и вандализма у нашој социјалној средини. Овакав налаз индикује да наши испитаници не само да се осећају сигурно у свом дому и заједници, већ и мирно спавају те имају нижи степен анксиозности. Међутим, још једном морамо узети у обзир да говоримо о одређеном слоју људи (запослених) за који се може претпоставити да имају повољније услове живота у односу на остатак популације те самим тим и потенцијално сигурније окружење за живот, рад и развој.

Узимајући у обзир развојне задатке и карактеристике одраслог доба, потпуно очекивани резултат представља висок квалитет живота у домену објективне мере *ѝпродукѝвносѝи*, која и представља примарни развојни задатак средњег доба [Schaie and Willis 2001]. Већ је поменуто да се на овај развојни период гледа као на најпродуктивнији период за стручни и стваралачки рад, период бриге о деци, остарелим родитељима, послу којим се баве и о добробити других у друштву у којем живе [Schaie and Willis 2001].

Објективно, најмањи ниво квалитета живота добијен је у области *месѝи у заједници*. Овакви подаци могли би се приписати економским питањима, услугама и информацијама које су онемогућене те осећају незаштићености унутар заједнице у којој живе [Martinis 2005]. Подаци говоре да је учешће у неплаћеним волонтерским активностима као и стопа редовних волонтера у Србији малог процента док је степен грађанског или политичког учешћа испод просека за људе млађе од 49 година [Eurofound 2012]. Претпоставка је и да све већа модернизација у којој компетиција, конкурентност и брз начин живота односе примат доводе до све веће отуђености и смањене жеље ка припадности широј друштвеној заједници. Уколико поредимо с некадашњим временом када је друштвени активизам био масовно заступљен можемо рећи да је исти сведен на минимум. Дејвид Мајерс [Myers 1999] сматра да социјална укљученост варира у зависности од индивидуалистичке или колективистичке оријентације. Можда се може рећи да јесмо индивидуалистичко друштво где социјална инволвираност не представља релевантну вредност.

Надаље, низак ниво квалитета показан је у области *субјекѝивног материјалног благостања*. Наведени налаз представља један од очекиваних, те се лако да објаснити ниским животним стандардом, транзицијом, глобалном несигурношћу и друштвеним турбуленцијама. Може се претпоставити да у овом случају материјално благостање подразумева осигуравање елементарних средстава за живот те задовољења основних животних потреба. Ово је управо разлог због кога је корелација између прихода и благостања већа у сиромашнијим земљама [Diener et al. 1999]. Најмање задовољство својим материјалним стањем добијено је и у другим земљама, углавном слабије развијеним које су у систему транзиције [Kaliterna Lipovčan i Prizmić-Larsen 2005; Lima and Novo 2006].

Разлика у нивоу појединих аспеката квалитета живота регистрована је у односу на све испитиване социодемографске варијабле (млађих и старијих испитаника, самаца и особа у брачној заједници, индивидуа различитог степена образовања као и различитог пола). Када су у питању старосне разлике, млађи испитаници имају квалитетнији живот у доменима објективног здравља, интимности, припадности заједници и емоционалног благостања као и субјективне интимности што је у складу с досадашњим научним открићима. Већина младих одраслих је телесно здрава и не оболева од тежих акутних и хроничних болести те нема телесних сметњи а потрђен је и тренд опадања задовољства здрављем с порастом броја година [Martinis 2005]. С друге стране група старијих особа подложна је већем ризику за оболевање од читавог низа различитих болести, поготову хроничних, и њихово здравље је објективно угроженије у односу на млађу популацију. Све наведено утиче на квалитет живота, задовољство здрављем и сопствену перцепцију општег здравственог стања код старије групе одраслог доба у негативном смеру.

Што се тиче процењеног високог квалитета интимности код млађих особа (и објективног и субјективног), најпре се морамо позвати на истраживања која указују на јачање осећаја присности у одраслом старосном добу [Withbourn 1946; Schaie and Willis 2001]. Односом с блиским пријатељима најзадовољније су млађе одрасле особе јер су се осамосталиле и формирале свој круг блиских особа, а и сексуална активност, према развојним гледиштима, је у том раздобљу живота на врхунцу [Martinis 2005]. Такође, поред присних односа с пријатељима, родбином и колегама од највеће важности за одрасле јесте љубавни однос. Фаза интимности у овом добу подразумева избор партнера и успостављање стабилније и дубље везе са особом супротног пола. Све наведене интимне везе могу да делују протективно и постају велики извор сигурности и подршке што може бити узрок високо изражене интимности код млађих испитаника.

Припадност заједници је у супротности са досадашњим наведеним студијама које су показале да је перцепција социјалне укључености значајно снажнија међу старијим становништвом [Eurofound 2012]. Резултати овог истраживања показују да млађи показују већи степен припадности заједници која обухвата различите активности и одговорност које се тичу ширег друштвеног окружења. Друштвени активизам, добри међуљудски односи и социјалне интеракције доприносе просперитету друштва а чињеница да је такав вид понашања заступљен код популације у средњем добу која је на врхунцу своје продуктивности може само резултирати позитивним исходима.

Емоционално благостање јесте последњи у низу домена где су млађи испитаници показали виши квалитет живота. У овом периоду се очекује да је појединац достигао емоционалну зрелост која се огледа кроз емоционалну контролу и стабилност. С обзиром да су млади одрасли у овом периоду већ достигли пуну независност, они нове улоге и задатке преузимају с високом мером оптимизма, одлучности и самопоуздања што може бити објашњење за њихово значајно боље емоционално благостање.

Тенденција ка бољем расположењу, већем самопоуздању и оптимистичнијем погледу на исходе догађаја, који се у оквиру емоционалног благостања јављају код млађих одраслих, можемо објаснити као последицу фазе великих промена и тежњи ка остварењу животних циљева.

Када је у питању група старијих испитаника, већи квалитет живота добијен је у домену објективног материјалног благостања. И ако је стручна компетентност и успешност у позиву битан аспект задовољства животом млађих, средња и позна зрелост спадају у најпродуктивнији период за стручни и стваралачки рад, како је већ поменуто. С тим у вези добијено је да они придају већу важност каријери у односу на млађе испитанике [Vuletić i Ivanković 2010]. Такође, постизање и одржавање успешности у свом занимању спада у један од развојних задатака овог доба [Schaie and Willis 2001]. Године искуства, стицање угледа и препорука, као и напредовање на хијерархијској лествици у компанијама доноси већу одговорност, напредак а самим тим и веће материјално благостање. С обзиром да је у питању група испитаника који су радно активни и на професионалном врхунцу, претпоставка је да се постизање максималне ефикасности и експертизе у домену одређеног занимања повећава с годинама, а самим тим расту и приходи који иду уз то што може представљати објашњење за објективно веће материјално благостање ове групе испитаника.

Особе различитог степена образовања значајно се разликују у погледу материјалног и емоционалног благостања и места у заједници. Као што је и очекивано на основу већине досадашњих истраживања [Ryff et al. 1999; Wahl et al. 2004; Tadinac i Lučev 2010; Martinis 2005; Грбић и сар. 2011], разлике углавном постоје између испитаника с најнижим нивоом образовања и преостале две групе (вишим и високим образовањем). Узевши у обзир већ поменуте претпоставке да виши степен образовања појединцу пружа већи распон могућности и доступних ресурса као и бољи социјални просперитет, разумљиво је што смо добили већи степен квалитета живота код високо образованих испитаника. Иако истраживања показују да већи приходи не утичу на емотивно стање појединца, овакви резултати важе за особе с високим примањима [Kahneman and Deaton 2010] и друштва која су економски стабилна. Код нас, пак, постоје ограничени економски ресурси и низак животни стандард услед чега особе с вишим приходима имају мање егзистенцијалних брига па им „пуко преживљавање” не представља главну преокупацију, што може значајно допринети целокупном емотивном благостању. Надаље, високо образоване особе, претпоставља се, заузимају битније позиције у друштву, више су политички и друштвено активне па самим тим и поштоване, јер виши степен образовања може бити извор друштвеног статуса и престижа.

Добијене полне разлике у овом истраживању иду у корист женског пола. Жене извештавају о објективно вишем квалитету живота у домену продуктивности те субјективно процењују себе као здравије у односу на мушкарце. Виши степен продуктивности је за очекивати, поготову у нашем друштву с традиционалним призвуком, где жена још увек има улогу слабијег пола те је њен задатак да води рачуна о породици и кући. Разлика

у доприносу кућних послова између мушкараца и жена у Србији је велика [Eurofound 2012]. Уколико је жена главни вршилац кућних послова, испуњава остале породичне обавезе, а уз то је и запослена с малим процентом слободног времена, може се разумети наведена висока продуктивност овог пола. Што се тиче здравља, женски пол у нашем истраживању, не само да вишим процењује важност здравственог статуса, већ је и задовољнија њиме, што резултира високим квалитетом живота у овом домену. И ако нека истраживања показују већу вероватноћу јављања физичких симптома и акутних болести код жена, мушкарци ипак поседују већи ризик ка хроничним и животно угрожавајућим болестима [Rieker and Bird 2005]. С тим у вези добијено је да особе које пате од хроничних болести имају мање задовољство животом уопште [Јаредић и сар. 2014]. Друго објашњење се односи на чињеницу да жене чешће посећују здравствене установе и више воде рачуна о свом здравственом стању [Macintyre et al. 1996]. На овај начин успевају да одрже своје здравствено стање и превенирају потенцијалне веће дуготрајне компликације. Све наведено може резултовати већим субјективним доживљајем квалитета живота у домену здравља код женског пола.

У испитивању разлике квалитета живота особа које нису у браку и оних које јесу, добијени су крајње неочекивани резултати. За објективне димензије здравља, места у заједници као и субјективних мера материјалног благостања и поново здравља, показан је виши квалитет живота код испитаника који нису у брачној заједници. Овакви резултати ни у ком случају не подударају се с досадашњим истраживањима које показују да су особе у браку бољег психичког и физичког здравља [Stutzer and Frey 2006; Shapiro and Keys 2008], срећнији су и задовољнији својим животом [Gove et al. 1990; Inglehart 1990, према: Kehneman et al. 1999; Wahl et al. 2004; Tadinac i Lučev 2010; Петров и сар. 2011] те поседују генерално већи ниво квалитета живота [Campbell et al. 1976]. Ипак, како је већ поменуто постоје истраживања која иду у корист самаца и показују њихову већу субјективну добробит [Lima and Novo 2006]. Једина димензија квалитета живота за коју је брачни статус регистрован као значајан у нашем истраживању јесте продуктивност. Мајерс [Myers 1999] констатује да брак појединца ставља у улогу партнера и родитеља. Посматрано из ове перспективе, ови појединци морају да брину о својој деци, послу који раде а уједно имају одређену одговорност према супружнику. Надаље, овај период живота назива још и „шкрипац средње генерације” јер поред деце и супружника, средовечни људи морају да брину и о својим старијим родитељима [Schaie and Willis 2001]. Ако узмемо у обзир све обавезе супружника, бригу о осталим члановима породице, професионалне преокупације и мало слободног времена, разумљив је већи степен продуктивности ове групе испитаника. С друге стране, изузетно су интересантни добијени подаци да самци оцењују виши ниво квалитета живота, не само у домену здравља већ и у доменима материјалног благостања и места у заједници. Ако се ослонимо на претпоставку да особе које нису у браку, немају додатних новчаних издатака осим за задовољење сопствених потреба, и томе придодамо

чињеницу да су сви испитаници овог истраживања запослени, онда овакви налази нису неочекивани. Што се места у заједници тиче, оно се може тумачити кроз призму слободног времена које самци имају и које могу посветити својем окружењу и друштвеном активизму. Наведено може бити последица компензације недостатка породичних и брачних обавеза. Такође, неки аутори наводе да самци поседују већи ниво социјалног доприноса у односу на појединце који су у браку [Lima and Novo 2006]. Претпоставка за све већи број самаца, поготову у популацији млађег средњег доба, јесте све масовније школовање појединаца, повећано инвестирање у професионалну каријеру, као жеља за очувањем отвореног пута за будућност и могућност чешће промене партнера за заједнички живот. И овде треба истаћи запосленост испитаника овог истраживања, због чега аспирација, амбиција, тенденција ка постизању професионалног успеха, значај материјалног благостања и инвестирање у своју каријеру могу однети примат у односу на остале домене живота млађих, те ставити ступање у брак, као развојни задатак, у други план. Како Мирјана Бобић [Бобић 2003] наводи, брачна спремност као и тежња да се формира породица убудуће ће зависити од индивидуалних одлука, а оне ће произићи из одмеравања индивидуалних ресурса и бројних ограничавајућих фактора. Млади све више постају ослобођени друштвених стега, очекивања и обичаја те су у позицији да сами бирају начин живота који воде што резултира порастом броја самаца и одлагањем ступања у брак.

Сprovedено истраживање може пружити користан увид у неке аспекте конструкта квалитета живота те дати смернице за даља истраживања. Наведени подаци имају практичне импликације важне за осмишљавање и имплементирање програма за унапређење слабих домена квалитета живота одраслих али и превентивних програма који би на том нивоу одржавали већ постигнуте више квалитете живота. Истраживања показују да особе које су срећне и задовољне својим животом имају боље односе с околином, боље испуњавају радне и породичне улоге, емоционално су стабилнији и боље подносе стрес на послу и ван њега [Kaliterna Lipovčan i Prizmić-Larsen, 2005]. Оваква и слична истраживања такође нам пружају конкретне податке о одређеним областима квалитета живота, на основу чега можемо утврдити наше тренутно стање и бити свесни на којим доменима морамо да порадимо као појединци али и као целокупно друштво. Праћење нивоа квалитета живота и поређење резултата с подацима из других земаља омогућили би откривање неповољних околности које би могле бити извор незадовољства ширег друштвеног круга, што би потенцијално могло угрозити психофизичко здравље појединца, али и укупну друштвену климу.

ЗАХВАЛНОСТ

Рукопис је настао у оквиру пројекта „Ефекти егзистенцијалне несигурности на појединца и породицу у Србији” (бр. 179022), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аранђеловић, Мирјана; Ивана Илић, Слађана Јовић (2010). Бурнаут и квалитет живота код радника у прехрамбеној индустрији – пилот студија. *Војносанинџетски џређлед*, 67(9): 705–711.
- Бобић, Мирјана (2003). Прекомпоновање брака, партнерства и породице у савременим друштвима. *Сџановнићџиво*, 41(1–4): 65–91.
- Грбић, Гордана; Драгољуб Ђокић, Сања Коцић, Дејан Митрашиновић, Љиљана Ракић, Раде Прелевић, Жарко Кривокапић, Снежана Миљковић (2011). Утицај демографских и социјално-економских одлика на квалитет живота људи. *Срџски архив за целокуйно лекарсџиво*, 139(5–6): 360–365.
- Јаредић, Биљана; Драгана Станојевић, Оливера Радовић (2014). Социо-демографске карактеристике као детерминанте квалитета живота и депресивности старих у Србији. *Зборник радова Филозофског факултета у Пришћини*, 44(2): 243–264.
- Михић, Ивана и Јелица Петровић (2007). Брак и породица као вредности код студената новосадског универзитета. *Педагошка сџварност*, 53(3–4): 288–301.
- Петров, Јелена; Марина Хаџи-Пешић, Љубиша Златановић, Миодраг Миленовић (2011). Задовољство животом, задовољење основних психолошких потреба и склоност ка психосоматици. *Годишњак за џсихологију*, 8(10): 105–124.
- Петровић, Јелица и Марија Зотовић (2014). Квалитет живота и задовољство животом током адолесценције. У: Иван Јерковић и Ивана Михић (ур.): *Вредностџи, сџавови и улоге – џрансгенерацијска џерсијекџива 2*. Нови Сад: Филозофски факултет, 11–32.
- Biswas-Diener, Robert (2008). Material wealth and subjective well-being. *The science of subjective well-being*, 307–322.
- Campbell, Anne; Philip Converse and Wiliam Rodgers (1976). *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations and Satisfaction*. New York: Russell Sage Foundation.
- Cummins, Robert; Richard Eckersley, Julie Pallant, Jackie Van Vugt, Roseanne Misajon (2003). Developing a National Index of Subjective Wellbeing: The Australian Unity Wellbeing Index. *Social Indicators Research*, 64: 159–190.
- Cummins, Robert (1997). *Comprehensive Quality of Life Scale for adults. Manual ComQol-A5*. Melbourne: Deakin University.
- Dear Keath; Scotand Henderson, Alisa Korten (2002). Well-beingin Australia: Findings from the National Survey of Mental Health and Well-being. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 37(11): 503–509.
- DeNeve, Kristina (1999). Happy as an Extraverted Clam? The role of Personality for Subjective well-being. *Current directions in Psychological science*, 8(5): 141–144.
- Diener Ed and Eunkook Suh (1997). Measuring Quality of Life: Economic, Social and Subjective Indicators. *Social Indicators Research*, 40(1–2): 189–216.
- Diener, Ed; Richard Lucas, Shigehiro Oishi (2002). Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In: Snyder and Shane Lopez (Eds.): *The handbook of positive psychology*. New York: Oxford University Press, 63–73.
- Diener, Ed; Ed Sandvik and Randy Larsen (1985). Age and Sex Effects for Emotional Intensity. *Developmental Psychology*, 21: 542–546.
- Diener, Ed; Eunkook M. Suh, Richard Lucas and Heidi Smith (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological bulletin*, 125(2): 276.
- Eurofound (2012). Quality of life in Europe: *Impacts of the crisis*. Kancelarija za службене публикације Европске уније, Луксембург.
- Felce, David and Jonathan Perry (1995). Quality of life: its definition and masurement. *Research of developmental disabilities* 16(1): 51–74.
- Gove, Walter; Carolyn Style and Martin Hughes (1990). The effect of marriage on the well-being of adults: A theoretical analysis. *Journal of Family Issues*, 11: 4–35.

- Kahneman, Daniel and Angus Deaton (2010). High income improves evaluation of life but not emotional well-being. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(38): 16489–16493.
- Kaliterna-Lipovčan, Ljiljana i Zvezdana Prizmić-Larsen (2005). Kvalitet življenja, životno zadovoljstvo i osjećaj sreće u Hrvatskoj i europskim zemljama. *Croatian accession to the European Union*. Vol. 4, The challenges of participation.
- Lee, Steve (1998). Marital status, gender, and subjective quality of life in Korea. *Development and Society*, 27: 35–49.
- Lima, Maria Luisa and Rosa Novo (2006). So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe. *Portuguese Journal of Social Science*, 5(1): 5–33.
- Macintyre, Sally; Kate Hunt and Helen Sweeting (1996). Gender differences in health: are things really as simple as they seem? *Social science & medicine*, 42(4): 617–624.
- Martinis, Tina (2005). *Percepcija kvalitete života u funkciji dobi* (diplomski rad). Zagreb: Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Myers, David (1999). Close relationships and quality of life. In: D. Kahneman, E. Diener and N. Schwarz (eds.): *Well-being: The foundations of hedonic psychology*. New York: Russell-Sage, 374–391.
- Palmore, Erdman and Clarke Luikart (1972). Health and social factors related to life satisfaction. *Journal of Health and Social Behavior*, 13(1): 68–80.
- Pavot, William and Ed Diener (1993). Review of the satisfaction with life scale. *Psychological assessment*, 5(2): 164.
- Rieker, Patricia and Chloe Bird (2005). Rethinking gender differences in health: why we need to integrate social and biological perspectives. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 60 (Special Issue 2): S40–S47.
- Ryff, Carol; William Magee, Kristen Kling and Edgar Wing (1999). Forging macro-micro linkages in the study of psychological well-being. In: Ryff Carol and Marshall Victor (Eds.). *The Self and Society in an Aging Process*. New York: Springer, 247–278.
- Schaie, Warner i Sherry Willis (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Shapiro, Adam and Corey Lee Keyes (2008). Marital status and social well-being: Are the married always better off? *Social Indicators Research*, 88(2): 329–346.
- Skevington, Suzanne; Maria Lofy and Kathleen O'Connell (2004). The World Health Organisation's WHOQOL-BREF quality of life assessment: Psychometric properties and results of the international field trial. A report from the WHOQOL Group. *Quality of Life Research*, 13: 299–310.
- Stutzer, Alois and Bruno Frey (2006). Does marriage make people happy, or do happy people get married? *Journal of Socio-Economics* 35(2): 326–347.
- Tadinac, Meri i Ivana Lučev (2010). Provjera dvaju modela subjektivne dobrobiti te povezanosti zadovoljstva životom, demografskih varijabli i osobina ličnosti. *Migracijske i etničke teme*, (3): 263–296.
- Veenhoven Ruut (2000). The four qualities of life: Ordering concepts and measures of the good life. *Journal of Happiness Studies*, 1: 1–39.
- Veenhoven, Ruut (1983). The Growing Impact of Marriage. *Social Indicators Research*, 12: 49–63.
- Ventegodt, Soren; Joav Merrick and Jorgen Andersen (2003). Quality of life theory. The IQOL theory: an integrative theory of the global quality of life concept. *The Scientific World Journal*, 3: 1030–1040.
- Vuletić, Gorka i Davor Ivanković (2010). Što čini osobnu kvalitetu života: studija na uzorku hrvatske gradske populacije. U: Gorka Vuletić (Ur.): *Kvaliteta života i zdravlje*. Osijek: Filozofski fakultet, 32–40.
- Wahl, Astrid Klopstadt; Tone Rustoen, Berit Rokne Hanestad, Anners Lerdal and Torbjorn Moum (2004). Quality of life in the general Norwegian population, measured by the Quality of Life scale (QOLS-N). *Quality of Life Research*, 13: 1001–1009.

CORRELATES OF QUALITY OF LIFE IN ADULTHOOD:
SOCIO-DEMOGRAPHIC CORRELATES

by

IVANA DAVIDOVIĆ

Bjanko Centre
Branislava Borote 21, Novi Sad, Srbija
iva.davidovic90@gmail.com

JELICA PETROVIĆ

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy, Department of Psychology
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
jelica.petrovic@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: The main purpose of this research was testing the quality of life in adults in Serbia. In order to obtain a more detailed picture, the sociodemographic correlates of quality of life were examined. The sample included 153 participants of both genders, aged 30-50 with different professional qualifications. The research involves both objective and subjective evaluation of quality of life in seven domains: material well-being, health, productivity, intimacy, safety, well-being inside a larger community and emotional well-being. For the purpose of the research an adapted version of the instrument ComQol (Comprehensive Quality of Life Scale, Adult, fifth edition, Cummins, 1997) was used. The highest level was estimated in areas such as intimacy, health, safety and productivity whereas the lowest level outcome for material well-being and content with a place in a community. Results also show significant differences in quality of life among certain socio-demographic groups, mainly between younger and older, examinees of different genders, educational degrees and marital statuses. Given results provide guidelines for future researches of quality of life in Serbia, therefore they are practical implications important for designing and implementing of programmes for advancement of weak domains in life quality for adults, beside the preventive programmes which would maintain higher quality levels of life already achieved.

KEYWORDS: adulthood, quality of life, socio-demographic variables, marriage

ИЗАЗОВИ ИЗБЕГЛИЧКЕ КРИЗЕ У СРБИЈИ

ЈЕЛЕНА МИНОВИЋ

jelena.minovic@ien.bg.ac.rs

СЛАВИЦА СТЕВАНОВИЋ

slavica.stevanovic@ien.bg.ac.rs

Институт економских наука
Змај Јовина 12, Београд, Србија

САЖЕТАК: У раду су разматрани економски и правни аспекти избегличке кризе настале због рата у Сирији. Циљ рада јесте да покаже комплексност проблема избегличке кризе на територији Републике Србије. Почетак истраживања обухвата анализу избегличке кризе у Србији која се односи на број избеглица који су изразили намеру да траже азил и структуру избеглица према земљи порекла. Након тога, процењен је део директних трошкова државе као и укупна потрошња избеглица при проласку кроз Србију у 2015. години. Идентификовани су трошкови који се налазе у оперативном плану Владе Републике Србије, трошкови прихватних и азилантских центара, као и извори финансирања директних трошкова. Додатно је анализиран Закон о азилу у свим земљама бивше Југославије и утврђене су тачке конвергенције и дивергенције у овим законима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Избегличка криза, трошкови, Закон о азилу, Србија
JEL КЛАСИФИКАЦИЈА: J15, K37

Македонија, Србија, Хрватска и Словенија биле су на транзитној рути ка земљама Западне Европе за избеглице¹ из Сирије, Авганистана и Ирака. У развијене земље ЕУ пристигло је више од једног милиона регистрованих избеглица у 2015. години. Због тога Џ. Хаген-Цанкер и Р. Малет наводе да се 2015. година може назвати и годином „европске мигрантске кризе” [Hagen-Zanker и Mallett 2016]. Трајање рата у Сирији довело је до

¹ Према наводима УНХЦР-а, избеглице су особе које напуштају ратом захваћене територије, док су мигранти особе које напуштају своју земљу ради бољег животног стандарда [UNHCR 2016].

највећег кретања избеглица и миграната у Европу од Другог светског рата, што је довело и до продубљивања избегличке кризе.

Циљ рада јесте да покаже комплексност проблема избегличке кризе и да покуша да осветли ово питање из економског и правног угла. Помоћу података за Србију израчунат је део укупних трошкова државе као и просечни дневни трошкови избеглица при проласку кроз Србију. Додатно, анализиран је Закон о азилу у свим земљама бивше Републике Југославије и утврђене су тачке конвергенције и дивергенције у овом Закону. Наше истраживање темељи се на следећим хипотезама:

- Дуже задржавање избеглица на територији Србије утиче на повећану потрошњу државе у којој се налазе.
- Избеглице, тражиоци азила и лица под субвенцијарном заштитом имају једнака права као и резиденти у Македонији, Србији и Хрватској за разлику од Словеније, Босне и Херцеговине и Црне Горе.

У 2015. години кроз Србију је прошло 579.518 избеглица [КИРС 2015б], што је више од 35 пута него у 2014. години. Према извештају ОЕЦД-а [OECD 2015a] азиланти из Сирије, Ирака и Авганистана углавном користе пут преко источног Медитерана и Западног Балкана. Овај пут такође користе азиланти из Пакистана, мигрантске групе из неких афричких земаља, као и људи који напуштају територију Западног Балкана.

Дел Карпио и Вагнер истражују утицај сиријских избеглица на тржиште рада Турске, истичући да је утицај хетероген [Del Carpio и Wagner 2015]. Истраживањем утицаја избегличке кризе на запосленост А. Констант пружа одговор на питање да ли мигранти преузимају радна места локалном становништву [Constant 2014]. На основу истраживања заснованих на подацима дошло се до закључка да мигранти, независно од нивоа образовања, на кратак рок не утичу значајно на домаћу запосленост, док је дугорочно резултат присуства миграната повећана запосленост [Constant 2014].

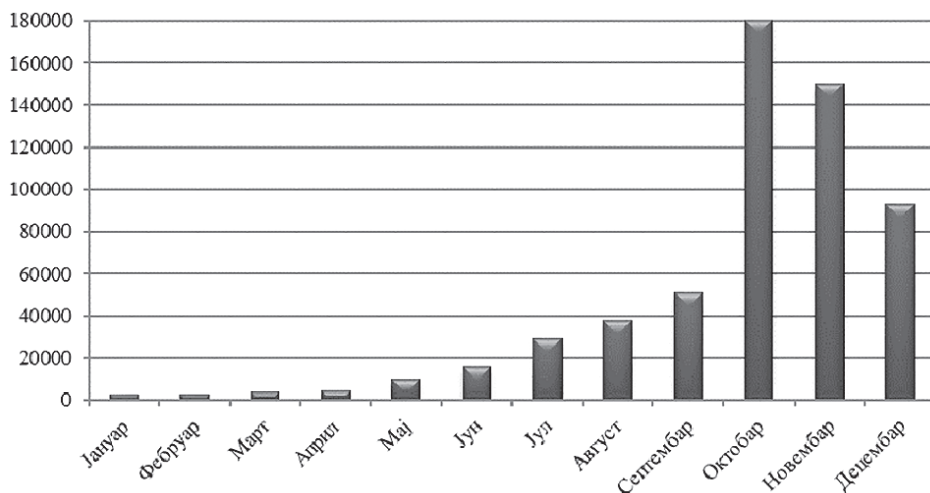
Утицај на миграције и мигранте у Европи, Колер и сар. анализирали су са аспекта тржишта рада и социјалне политике и у регионалном контексту [Koehler et al. 2010]. У оквиру ОЕЦД [2015б] анализе утицаја избегличког таласа на европске привреде, посебно се разматрају економски ефекти прилива избеглица на јавне финансије и тржиште рада. Ајар и сар. наводе да је скромно повећање раста бруто домаћег производа (БДП-а) макроекономски учинак избегличког таласа на кратак рок, али средњорочно и дугорочно посматрано, утицај избегличке кризе зависи од начина интеграције у тржиште рада [Aiyar et al. 2016].

А. Албасам истражује факторе који спречавају или успоравају успостављање заједничког решења земаља ЕУ за избегличку кризу, посебно наглашавајући демографске факторе и економске користи миграција у Европи [Albassam 2015]. Липовац и Ђурић [2015] анализирају главне разлоге и основне карактеристике актуелне избегличке кризе и указују на могуће импликације по безбедносну динамику између држава кроз које пролази мигрантска рута. Актуелну избегличку кризу са безбедносног аспекта проучавају и други аутори [Tadić i dr. 2016; Tatalović i Malnar 2015; Lalić i dr. 2015].

Рад се састоји од пет целина. У првом делу су дата уводна разматрања и преглед литературе. У другом делу дата је анализа података који су коришћени приликом прорачуна трошкова, изазваних избегличком кризом, у Републици Србији. У трећем делу размотрени су економски, а у четвртм правни аспекти избегличке кризе. Пети део рада садржи закључна разматрања.

АНАЛИЗА ПОДАТАКА ЗА ИЗБЕГЛИЧКУ КРИЗУ У СРБИЈИ

Анализа избегличке кризе у Србији односи се на број избеглица који су изразили намеру да затраже азил у Србији и структуру избеглица по земљи порекла. Подаци су преузети од Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије (КИРС), Министарства унутрашњих послова Републике Србије (МУП), Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Владе Републике Србије (МИНРЗС), Црвеног крста, Банке Поштанска штедионица (БПШ), Републичког завода за статистику (РЗС); релевантних међународних организација (УНХЦР, ИОМ (енгл. *International Organization for Migration-IOM*) и друге); процена експерата из невладиних организација које раде на терену (Група 484, Центар за заштиту и помоћ тражиоцима азила /ЦЗПТА/ и друге); и изјава државних званичника датих у медијима.

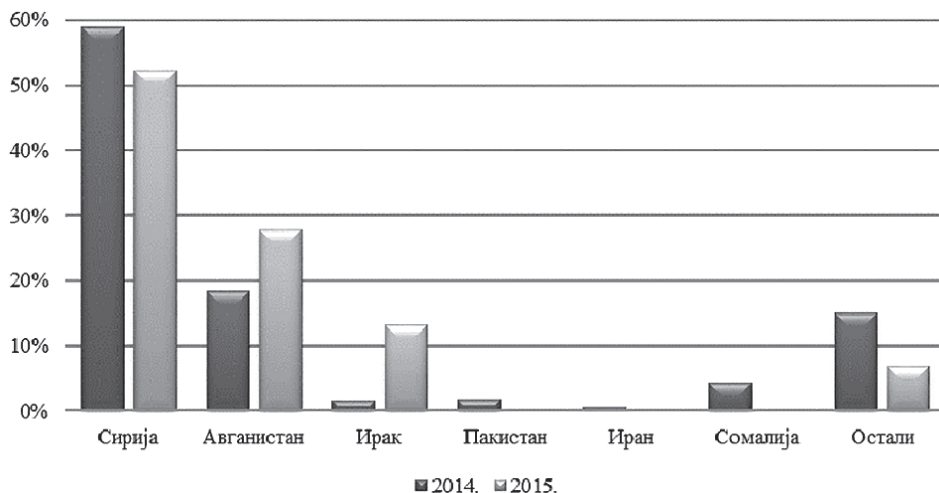

Графикон 1. Број избеглица који су изразили намеру да затраже азил у Србији у 2015. години

Извор података: [КИРС 2015б]

На Графикону 1 је приметно да се у Србији број избеглица значајније повећао од јула месеца 2015. године. Прилив избеглица се интензивирао

од почетка октобра и настављен је новембра и децембра 2015. године, као и јануара и фебруара 2016. године [КИРС 2015б]. Само у октобру 2015. године преко територије Републике Србије прошло је 180 хиљада тражилаца азила.

Графикон 2. Структура избеглица по земљи порекла 2015. vs. 2014. године (%)

Извор података: [UNHCR 2014; КИРС 2015б]

На Графикону 2 представљена је структура избеглица по земљи порекла у 2014. и 2015. години, а који су прошли територијом Републике Србије. У 2015. години мења се структура избеглица према земљи порекла у односу на 2014. годину. Доминантан део избегличке популације 2014. и 2015. године чине људи из Сирије и то 59% и 52%, респективно. У 2014. и 2015. години, из Авганистана је 18% и 28% избеглица, респективно. Из Сомалије 4,3%, Ирака и Пакистана 1,7% у 2014. години. Напоменимо да према УНХЦР-у² постоје само подаци закључно са 31. октобром 2015. године, тако да нема података до краја 2015. Стога су за 2015. годину коришћени подаци Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије [КИРС 2015б]. Дакле, у 2015. после избеглица из Сирије и Авганистана доминантну групацију чине избеглице из Ирака (13%), док на остале отпада око 7%.

² Напоменимо да УНХЦР има податке за целу 2014. годину. Међутим подаци за 2015. годину доступни су само до новембра 2015, када је реч о броју тражилаца азила у Србији, док су, када је у питању попуњеност прихватних центара, доступни подаци закључно са септембром 2015. године.

ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ ИЗБЕГЛИЧКЕ КРИЗЕ У СРБИЈИ

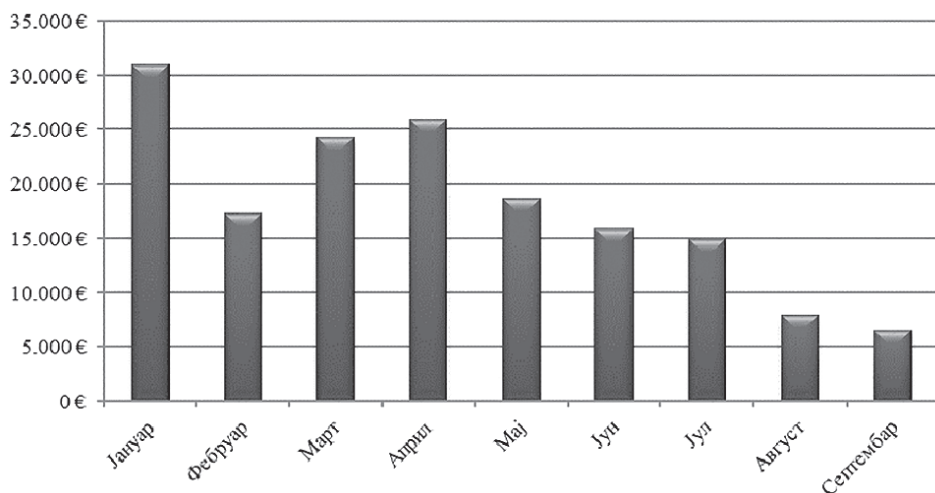
Укупни трошкови државе изазвани избегличком кризом подељени су на директне и индиректне, као на Слици 1. У директне трошкове које смо могли да идентификујемо спадају трошкови који се налазе у оперативном плану Владе Републике Србије [МИНРЗС 2015] и у њих спадају: трошкови државе Србије, трошкови Црвеног крста и остале донације влада и организација. У директне трошкове такође спадају и трошкови: прихватних и азилантских центара, храна, вода и хигијена, обућа и одећа, проширивање капацитета постојећих центара и адаптација нових центара. Извори финансирања директних процењених трошкова су: Влада Републике Србије, донације страних влада, Црвени крст, УНХЦР, Каритас и други. Необухваћени директни трошкови односе се на индивидуалне донације физичких и правних лица, волонтерски рад, активност појединих центара, трошкове градње прихватног центра код Бујановца, додатне донације хране, кабаница, шатора и слично, чишћење зоне где су боравиле избеглице на граници са Хрватском, трошкове изградње кампа код Суботице, трошкове центара код мађарске границе који су у функцији, трошкове инфопунктова, штампања флајера, радионице за децу, донације предузећа и појединаца. У индиректне (опортунитетне) трошкове спадају: штета од блокаде граница са Хрватском и Мађарском, трошкови комуналних служби, трошкови лекара, трошкови полицајаца, волонтерски рад и друго. Индиректне трошкове требало би идентификовати на терену и проценити, што би захтевало темељније истраживање, стога су наше процене трошкова у Србији конзервативне. Илустрације ради, причињена штета због застоја у робној размени и блокаде граница са Хрватском и Мађарском за Србију би могла да износи неколико десетина милиона евра, али ју је тешко проценити. На пример, на дневном нивоу робна размена са Хрватском је између 1 и 1,5 милиона евра [РЗС 2015].

Слика 1. Структура трошкова изазваних избегличком кризом у Србији

Извор: [Ауторски приказ]

Без теренског истраживања није било могуће детаљније проценити економске ефекте избегличке кризе у Србији, но ипак смо успели да проценимо један део директних трошкова за Србију, који се крећу око 30 милиона евра у 2015. години. Наиме, до средине лета (јул 2015. године) готово једини директан трошак на избеглице био је везан за азилантске центре (видети графикон 3), док су избеглице саме финансирале остале трошкове. Стога се наша процена директних трошкова превасходно односи на трошкове од јула 2015. године када се бележи највећи део трошкова на избеглице. Међутим, подсећамо да нису сви трошкови (необухваћени директни и индиректни) укључени у ову процену. Највећи трошак азилантских центара забележен је у јануару 2015. године (тада је и попуњеност центара била око 16%), и кретао се око 31 хиљаду евра, док је најмањи трошак био у септембру 2015. године (тада је попуњеност центара била 5%) и износио је 6,5 хиљада евра. Трошак азилантских центара смо прорачунали на основу података које смо добили од запослених у Центру за заштиту и помоћ тражиоцима азила и на основу УНХЦР података о попуњености пет сталних³ азилантских центара у Србији у 2015. години.

Графикон 3. Процењени месечни трошкови у азилантским центрима у Србији 2015. године, (у €)

Извор: [Ауторски прорачун на основу УНХЦР и ЦЗПТА података]

Напоменимо да је уочена следећа тенденција: што се више троши на избеглице, то ће њихова лична просечна дневна потрошња бити мања. Додатно, што се избеглице дуже задржавају у Србији, то ће појединачна

³ Бања Ковиљача, Боговађа, Сјеница, Тутин и Крњача

просечна дневна потрошња бити мања, а трошак (државе, донатора, појединаца) на њих бити већи. Наиме, ми смо успели да проценимо и укупну потрошњу избеглица које су прошле кроз територију Републике Србије у 2015. години. Стога, укупна потрошња није мања од 20 милиона евра за целу 2015. годину. Укупни трансфер новца преко Вестерн Унион (*Western Union*) је повећан за 21% у трећем кварталу 2015. године у односу на исти период претходне године [БПШ 2015]. Међутим, део овог повећања вероватно се може приписати трансферима резидената Републике Србије. Ипак, највећи део повећања укупног трансфера новца одлази на трансфере избеглица. Требало би имати на уму да су избеглице могле оволико да троше баш због тога што су били ограничени законом да остају максимално три дана у Србији. Такође, може се претпоставити да је део личне дневне потрошње избеглица реализован у оквиру „сиве” економије, но без теренског истраживања није могуће проценити тачан удео „сиве” економије.

Могуће је претпоставити да ће неке земље на Балканској рути заиста имати користи од проласка избеглица њиховом територијом, на кратак рок. Ш. Ајар и сар. успели су да процене фискалне трошкове тражилаца азила у Хрватској и Србији⁴, као и за остале европске земље. У периоду 2014–2016, фискални трошак (у процентима БДП-а) тражилаца азила у Хрватској је 0,002; 0,09 и 0,11, док је у Србији 0,00; 0,06 и 0,10 респективно [Aiyar et al. 2016]. Ова анализа показује да хипотеза о дужем задржавању избеглица на територији неке земље и повећаној потрошњи државе у којој се налазе избеглице, не може бити одбијена.

ПРАВНИ АСПЕКТИ ИЗБЕГЛИЧКЕ КРИЗЕ

Да бисмо до краја сагледали економске аспекте могућег останка неког дела избегличке популације на балканској територији, потребно је поћи од Закона о азилу у свакој земљи. Барберић наводи да је у Хрватској на снази Закон о азилу из 2007⁵. године [Barberić 2015]. Сличан Закон о азилу важи у Србији такође од 2007. године, у Црној Гори и Словенији од 2006, у Македонији од 2013.⁶ године и у Босни и Херцеговини од 2016. године. У табели 1 су сумиране конвергентне области из Закона о азилу за лица која траже азил, избеглице и лица под субвендијарном заштитом за сваку земљу бивше Југославије, и за основне животне ствари као што су: смештај, рад, здравствена заштита, образовање, социјална заштита, бесплатна правна помоћ, слобода вероисповести и верског васпитавања деце, спајање породице и одржавање јединства породице, помоћ при интеграцији у друштво.

⁴ Контактирали смо ауторе ММФ публикације 24. фебруара 2016. године, и речено нам је да су прорачун фискалног трошка на име тражилаца азила (у % БДП-а) направили само за земље за које су имали податке. Недостатак података је разлог зашто немамо прорачун за остале балканске земље.

⁵ Користили смо енглеску верзију Закона из 2010. године.

⁶ Користили смо енглеску верзију Закона из 2013. године.

Табела 1. Тачке слагања у Закону о азилу за земље бивше Југославије

Право на ...	Босна и Херцеговина	Хрватска	Македонија	Црна Гора	Србија	Словенија
Смештај	став Б: чл. 34; пар. VI: чл. 76, 78	став II, чл. 29, 38, 42	погл. VI: чл. 48; пар. II: чл. 52, 59	чл. 25, 29, 44, 55	пар. VI: чл. 39, 44	пар. III: чл. 43, 45; пар. IV: чл. 47
Рад	пар. VI: чл. 62, 76, 78	став II, чл. 29, 36, 43	погл. VI: чл. 48, пар. II: чл. 56	чл. 44, 46	пар. VI: чл. 43	пар. III: чл. 43, 46а; пар. IV: чл. 47
Здравствена нега	пар. VI: чл. 62, 76, 78	став II, чл. 29, 31, 44	погл. VI: чл. 48, пар. II: чл. 54	чл. 29, 44, 55	пар. VI: чл. 40	пар. III: чл. 43, 46; пар. IV: чл. 47
Основно и средње образовање	пар. VI: чл. 62, 76, 78	став II, чл. 29, 32, 45	погл. VI: чл. 64	чл. 29, 44, 55	пар. VI: чл. 41	пар. III: чл. 43 (само основно образовање); пар. IV: чл. 47
Социјална заштита	пар. VI: чл. 62, 76, 78	став II, чл. 40, 49	—	чл. 29, 45, 55	пар. VI: чл. 41	—
Финансијска подршка	—	став II, чл. 33	пар. II: чл. 53	чл. 29	пар. VI: чл. 39	пар. III: чл. 43
Бесплатна правна помоћ	пар. VI: чл. 62, 76, 78	став II, чл. 29, 34, 47	погл. I: чл. 14	чл. 29, 44, 55	пар. VI: чл. 42	пар. III: чл. 43; пар. IV: чл. 55
Слобода ве- роисповести и религијско васпитање деце	—	став II, чл. 29, 46	—	чл. 29, 44, 55	пар. VI: чл. 42	—
Спајање породице	пар. I: чл. 13; пар. VI, став Б: чл. 63; пар. VI: чл. 78	став II, чл. 40, 48	погл. I: чл. 8	чл. 44, 47, 55	став VII: чл. 48	—
Очување јединства породице	пар. I: чл. 14	став II, чл. 40, 51	—	чл. 9, 29	став VII: чл. 48	пар. I: чл. 3
Помоћ при интеграцији у друштво	пар. VI: став В: чл. 78	став II, чл. 40, 50	—	чл. 44, 48, 49	пар. VI: чл. 46	пар. IV: чл. 47
Једнака права као и резиденти ...	—	став II, чл. 30, 41	погл. II: чл. 50, 56, погл. III: чл. 58, 60; погл. VI: чл. 64	чл. 46, односи се само на права из радног односа	пар. VI: чл. 42 ⁷	пар. IV: чл. 55, односи се само на правну помоћ

Извор: Ауторски приказ на основу података: БиХ [ZoA 2016]; Хрватска [AA 2010]; Македонија [LATP 2003; ЗАПЗ 2013]; Црна Гора [ZoA 2006csg]; Србија [ZoA 2007]; Словенија [ZoA 2006s].

⁷ „Странац коме је одобрено стално насељавање изједначен је у правима и обавезама са држављанима Р. Србије...” [ZoC 2008: чл. 37, ст. 8].

Дакле, Закон о азилу у земљама бивше Југославије (с малим разликама унутар сваке земље) избеглицама, тражиоцима азила и лицима под субсидијарном заштитом гарантује право на претходно побројане основне животне ствари. Додатно, права избеглица су једнака правима држављана Републике Србије [ЗоА 2007: чл. 42, пар. 6], Републике Хрватске [АА 2010: чл. 30, 41, ст. 2] и Републике Македоније у поглављу II [ЗАПЗ 2013: чл. 50, 56]; поглављу III [ЗАПЗ 2013: чл. 58, 60]; поглављу VI [ЗАПЗ 2013: чл. 64]. Ова анализа говори о томе да хипотеза по којој избеглице, тражиоци азила и лица под субсидијарном заштитом имају једнака права као и резиденти једино у Македонији, Србији и Хрватској, не може бити одбијена.

Имајући у виду анализиране правне аспекте као и резултате до којих смо дошли, поставља се питање да ли је изабрана Балканска рута случајна и зашто избеглице нису одабрале пут да се из Турске пребаце преко Бугарске до западних земаља ЕУ. Ипак, уз велики ризик избеглице бирају транзитну руту преко Македоније, Србије и Хрватске, заобилазећи Бугарску. Могући разлог такве одлуке је нешто рестриктивнији Закон о азилу [ААВ 2002] који је на снази у Бугарској.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У раду су анализирани економски и правни аспекти избегличке кризе у Србији изазване ратом у Сирији. Процењено је да део директних трошкова за Србију износи око 30 милиона евра у 2015. години. Процена директних трошкова се превасходно односи на трошкове од јула 2015. године када се бележи највећи део трошкова на избеглице. До јула 2015. године скоро једини директан трошак на избеглице био је везан за азилантске центре. Највећи трошак азилантских центара забележен је јануара 2015. године, и кретао се око 31 хиљаду евра, док је најмањи трошак био септембра 2015. године и износио је 6,5 хиљада евра. Процењено је да укупна потрошња избеглица које су прошле кроз територију Републике Србије није мања од 20 милиона евра за целу 2015. годину. Проласком избеглица кроз Србију забележен је фискални трошак од 0,10% БДП-а у 2016. години [Aiyar et al. 2016]. Резултати анализе закона о азилу потврђују да само у Македонији, Србији и Хрватској важи да избеглице, тражиоци азила и лица под субсидијарном заштитом имају једнака права као и резиденти.

Државе бивше Југославије исцрпљене су ратним дешавањима 90-их година, годинама транзиције и избеглиштва и наследице су многе проблеме заједничке државе [Осић 1998], с којима се и данас боре. Дански савет за избеглице наводи да је Србија још увек домаћин највише расељених лица у Европи и проглашена је једном од пет земаља у свету које су погођене дуготрајном избегличком кризом [DRC 2016].

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Истраживање у овом раду финансирано је пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије под бројевима: 47009 и 179015. Аутори се захваљују колегиници Александри Бранковић, спољном сараднику Института економских наука за помоћ у прикупљању података за истраживање, на корисним саветима и веома вредним коментарима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Банка Поштанска штедионица а.д. (2015). Београд: БПШ (податак добијен на лични захтев 7. 10. 2015. године).
- Закон за азил и привремена заштита (ЗАПЗ). *Службен весник на Република Македонија*, бр. 54/13.
- Закон о азилу (ЗоА). *Службени гласник РС*, бр. 109/07.
- Закон о странцима (ЗоС). *Службени гласник РС*, бр. 97/08.
- Липовац, Милан и Слађана Ђурић (2015). Мигрантска криза у ЕУ и западнобалканска рута. *Годишњак Факултета безбедности/Faculty Of Security Studies Annual*, 67–89.
- Република Србија. Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије (2015а). Београд: КИРС (подаци добијени на лични захтев 28. 9. 2015).
- Република Србија. Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије (2015б). *Повећан њрилив миџраната у Републици Србији*. Београд: КИРС.
- Република Србија. Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Владе Републике Србије (2015). *План реаговања у случају њовећаноџ њрилива миџраната*. Београд: МИНРЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2015). Београд: РЗС (подаци добијени на захтев септембра-октобра 2015. године).
- Република Србија. Центар за заштиту и помоћ тражиоцима азила (2015). Београд: ЦЗПТА (подаци добијени на захтев септембра 2015. године).
- Albassam, Ali (2015). *Europe's Refugee Crisis: Assessing the Factors Preventing a Coordinated EU Response*. University of San Francisco, USF Scholarship Repository, Masters Theses.
- Asylum Act (AA). *Official Gazette*, Croatia, No. 79/07, 88/10.
- Asylum Act Bulgaria (AAB). *State Gazette*, No. 54/02, 31/05, 30/06, 52/07.
- Lalić, Velibor; Slađana Đurić i Milan Lipovac (2015). *Izbjeglička ili migrantska kriza u Evropi – bezbjednosne implikacije i izazovi*. Међународни научни skup Rizici i bezbjednosne prijetnje, Banja Luka, 10–11. decembar 2015. године, 53–64.
- Law on Asylum and Temporary Protection (LATP). *Official Gazette of the Republic of Macedonia*, No. 49/03.
- Očić, Časlav (1998). The Regional Problem and the Break-Up of the State: The Case of Yugoslavia. *Acta Slavica Iaponica*, br. 16: 74–110.
- Tadić, Jure; Filip Dragović i Tonči Tadić (2016). Migracijska i izbjeglička kriza – sigurnosni rizici za EU, *Polic. sigur.* (Zagreb), vol. 25, br. 1: 14–41.
- Tatalović, Siniša i Dario Malnar (2015). Sigurnosni aspekti izbjegličke krize. *Političke analize*, vol. 6, br. 23: 23–29.
- Zakon o azilu (ZoA). *Službeni glasnik BiH*, br. 11/16.
- Zakon o azilu (ZoA). *Službeni list RCG*, br. 36/06.
- Zakon o azilu (ZoA). *Uradni list Republike Slovenije*, br. 16/06.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Aiyar, Shekhar; Bergljot Barkbu, Nicoletta Batini, Helge Berger, Enrica Detragiache, Allan Dizioli, Christian Ebeke, Huidan Lin, Linda Kaltani, Sebastian Sosa, Antonio Spilimbergo and Petia Topalova (2016). *The Refugee Surge in Europe: Economic Challenges*. International Monetary Fund, Staff Discussion Note, SDN/16/02. Доступно на: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2016/sdn1602.pdf>. Приступљено: 2. 2. 2016.
- Barberić, Jasna (2015). *Asylum in the Republic of Croatia one year after accession to the European Union*. New Issues in Refugee Research. Switzerland, Geneva: UNHCR, Policy Development and Evaluation Service United Nations High Commissioner for Refugees, Research Paper No. 273: 1–12. Доступно на: <http://www.unhcr.org/54dca6ee9.html>. Приступљено: 3. 3. 2016.
- Constant, Amelie F. (2014). *Do migrants take the jobs of native workers?* IZA World of Labor 2014: 1–10. Доступно на: <http://wol.iza.org/articles/do-migrants-take-the-jobs-of-native-workers.pdf>. Приступљено: 16. 6. 2016.
- Danish Refugee Council (2016). Serbia: DRC. Доступно на: <https://drc.dk/where-we-work/europe-and-caucasus/serbia>. Приступљено: 13. 3. 2016.
- Del Carpio, Ximena and Wagner, Mathis (2015). *The Impact of Syrian Refugees on the Turkish Labor Market*. World Bank Group: Social Protection and Labor Global Practice Group, Policy Research Working Paper, No. 7402. Доступно на: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2016/02/09/090224b08415e3b5/3_0/Rendered/PDF/The0impact0of00Turkish0labor0market.pdf. Приступљено: 19. 6. 2016.
- Hagen-Zanker, Jessica and Richard Mallett (2016). *Journeys to Europe – The role of policy in migrant decision-making*. ODI Insights. Доступно на: <http://www.odi.org/publications/10317-journeys-europe-role-policy-migrant-decision-making>. Приступљено: 11. 3. 2016.
- International Organization for Migration (2015). *Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility*. World Migration Report 2015, IOM. Доступно на: <http://www.iom.int/world-migration-report-2015>. Приступљено: 15. 5. 2016.
- Koehler, Jobst; Frank Laczko, Christine Aghazarm and Julia Schad (2010). *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy*. Belgium, Brussels: IOM. Доступно на: http://publications.iom.int/system/files/pdf/migration_and_the_economic_crisis.pdf. Приступљено: 9. 3. 2016.
- OECD (2015a). *Is this humanitarian migration crisis different?* Migration Policy Debates No.7. Доступно на: <https://www.oecd.org/migration/Is-this-refugee-crisis-different.pdf>. Приступљено: 10. 3. 2016.
- OECD (2015b). *How will the refugee surge affect the European economy?* Migration Policy Debates No. 8. Доступно на: <https://www.oecd.org/migration/How-will-the-refugee-surge-affect-the-European-economy.pdf>. Приступљено: 12. 5. 2016.
- UNHCR (2014). Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu. Podaci o tražiocima azila u regionu – RRSE – MRB – 2014. godine. Доступно на: <http://www.unhcr.rs/dokumenti/statistike/azil.html>. Приступљено: 19. 5. 2016.
- UNHCR (2015). Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu. Podaci o tražiocima azila u regionu – RRSE – MRB – 2015. godine. Доступно на: <http://www.unhcr.rs/dokumenti/statistike/azil.html>. Приступљено: 19. 5. 2016.
- UNHCR (2016). *'Refugee' or 'migrant' – Which is right?* Доступно на: <http://www.unhcr.org/news/latest/2016/7/55df0e556/unhcr-viewpoint-refugee-migrant-right.html>. Приступљено: 7. 3. 2018.

REFUGEE CRISIS CHALLENGES IN SERBIA

by

JELENA MINOVIĆ
jelena.minovic@ien.bg.ac.rs

SLAVICA STEVANOVIĆ
slavica.stevanovic@ien.bg.ac.rs

Institute of Economic Sciences
Zmaj Jovina 12, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The paper analyses economic and legal aspects of the refugee crisis caused by the war in Syria. The aim of this paper is considering of the refugee crisis complexity in the Republic of Serbia. At first, our research includes the analysis of the refugee crisis in Serbia that refers to the number of refugees who expressed their intention to seek asylum in Serbia and the origin country of refugees. After that, the part of direct costs of the state are estimated as well as the total consumption of refugees during crossing Serbia in 2015. The costs in the operational plan of the Republic of Serbia Government, and the reception and asylum centres costs are identified, as well as sources of financing of direct costs. The estimated direct costs for Serbia are around 30 million Euros, and total consumption of refugees in 2015 is not less than 20 million euro. Additionally, we analysed the Asylum Act in the ex-YU countries, and determined convergence and divergence of their different acts. Our results of the Asylum Act analyses in each country confirm that refugees, asylum seekers and persons enjoying subsidiary protection have the same rights as residents in Macedonia, Serbia and Croatia. This is the major result of this paper. Anyone in Serbia or in the Balkan region did not find similar results. Consequently, the results of this paper are unique and exclusive. Therefore, these results are very important for the scientific and professional public.

KEYWORDS: refugee crisis, costs, asylum acts, Serbia

ОД КЛЕВЕТЕ ДО ЛОМАЧЕ: АСИМЕТРИЈА ОДГОВОРНОСТИ ИЛИ ЗАМЕНА ТЕЗА У ИНКРИМИНАЦИЈИ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ НАСЛЕЂА

(Поводом књиге Бориса Булатовића: *Оклеветана књижевност* –
Идеолошки аспекти у критичком сагледавању српске књижевности
и културе крајем 20. и почетком 21. века, Научно удружење за развој
српских студија, Нови Сад 2017; 452 стр.)

*„Мека моћ” (soft power) је највећа,
ако не једина логистичка разлика,
између садашње и претходних хијерархија.*

Студија *Оклеветана књижевност* Бориса Булатовића има не само релевантан научни значај, она представља истраживачки допринос са ширим, културним, политичким и нормативним импликацијама. Западна, у првом реду германска и англоамеричка, славистика, филологија, књижевна критика и историографија у ширем обиму, наменски су се бавиле последњих деценија и настављају да се баве српском књижевношћу под ознаком критике митске свести, све до елаборације једне паранаучне идеолошко-дидактичке теорије политичке неподобности у књижевном стваралаштву, чиме се одржава још један културоцидни погром и злоћудна хајка у чијем се фокусу налази српска књижевна историја, прошлост и савременост. Хибрис дисквалификације најзначајнијег дела ове књижевности, упркос њеној научној валоризацији и прворазредној рецепцији у Европи готово читавим трајањем 19. и 20. века, само по себи већ указује на радикалну ревизију готово два века вредновања српске књижевности у Западној Европи [Војовић 2012: 53–64]. Остаје још увек неизвесно да ли је овако нагли заокрет у рецепцији српске књижевности првенствено реактивне природе или би његови претходници могли указивати на старије идејне претпоставке. Као што се намеће питање може ли књижевност с тако значајним креа-

тивним наслеђем бити стигматизована, проскрибована, оклеветана, има ли преседана за тако далекосежни подухват? Шта подразумева или повлачи за собом тако искључива морална девалоризација и дисквалификација? Повлачење из школских програма, забрану наставе и нових издања, стављање на индекс забрањених дела или аутора, спаљивање ранијих издања инкриминисаних дела, или само цензурисање појединих страница, пасуса, реченица, тамо где је то могуће и целисходно...? По мерилима политичке коректности или морално-политичке подобности, по реду вредности естетског и моралног либерализма или либертинизма? Да ли је, и у којој мери, било шта слично тражено од немачке књижевности после пораза нацизма, макар и од неких од најугледнијих аутора који су својевремено давали отворену подршку националсоцијализму? Може ли се очекивати да преседан морално-политичког вредновања води даљим преиспитивањима подобности и захтевима моралног прочишћавања код можда још неких балканских писаца од којих би један од захвалних кандидата могао бити националромантизам једног Исмаила Кадареа, некада блиског албанском диктатору Енверу Хоџи, или као и према геостратешким мерилима где циљ опредељује сва средства, такође и у науци о књижевности има недодирљи-

вих имена, етничких заједница и њихових књижевности? Квалификација о „оклеветаној књижевности”, као и сâм садржај студије, намећу потребу за још обухватнијим истраживачким напорима и подухватима који би омогућили сазнања и одговоре за поменута, као и свакако још низ неизбежних питања каква се намећу у овако осетљивој морално-политичкој проблематици.

Морално-политичка естетика као новокомпонована пракса дидактичке идеолошке нивелације указује на потребу сагледавања њених антеседана и интерних противуречности. Тако је потребно подсетити да је Енгелс још 1853. године указивао на српску књижевност као примерени чинилац историјске самобитности¹, имајући у виду значај аутохтоне књижевности као мерила културног и историјског трајања у Европи средином 19. века.

Чињеница да Булатовићева научна анализа отвара даља питања и подстиче на покретање нових истраживања, сама по себи показује значај изабране тематике и релевантност његовог истраживачког подухвата у овој исцрпној студији из књижевне историје и критике.

Друштвено-историјски процеси, као и културно-политичко окружење, представљају ужи и шири контекст који је потребно имати у виду када је реч о ревалоризацији стигматизоване и оклеветане књижевности.

Расап или урушавање реалног социјализма подударе са с успоном неолибералног капитализма, његових деривата и пратећих друштвених појава. Једнопартијски системи

источног лагера и Балкана, који нису били у стању да се самостално реформишу, готово симултано доживљавају колапс и заокрет транзиције ка западном друштвено-политичком и економском моделу. Као пратећа појава раслојавања једнопартијског монолитизма, вишенационалне земље као СССР и Југославија распадају се на етно-националне државе уз предусретљиву и безусловну једнострану подршку западних савезника. Умногостружено доживљена као тријумф западног модела, етницизација федералних држава није остала без геостратешких инструментализација, у првом реду од стране преосталих хегемона, САД на глобалном и уједињене Немачке на европском нивоу. Притом обновљену Немачку нису мимоишли ресантимани везани за понижења поражене и прокажене стране у оба светска рата, као ни могућност да дуготрајну улогу кривца препусти или пренесе на једног од највећих губитника реструктурирације геостратешких односа у Европи. Основан као одбрамбени савез насупрот источног лагера и СССР-а, НАТО губи првобитну сврху и одбрамбену намену. Енормни војноиндустријски комплекс који зависи од његове стратегије, налази сврху свог опстанка у настанку и одржавању контролисаних жаришта и етнотериторијалних криза којима обилује Балкан. Привредни и структурни колапс Русије у првој деценији по распаду СССР-а и њена економска зависност од ЕУ и САД, уз стратешку пасивност и нуклеарни потенцијал, чине је неподесном за фронталну конфронтацију. Елаборација непријатеља, уз фокусирање на његову искључиву асиметричну кривицу притом остаје императив НАТО, САД и Немачке у првом реду, иако не из идентичних интереса.

Југославија и ЈНА, иако незаслужено извикана као четврта оружана сила региона или чак света, преостаје као јединствени спаринг партнер за демонстрацију силе и незаменљиви повод којим је потребно оправдати одрживост војног савеза формално наменски отуђеног првобитној сврси и намени. Арсенал аустроугарске пропаганде о великосрпском бауку није било тешко подгрејати уз помоћ сепаратистичких етноцентризама и коминтерновских стереотипа које су СКЈ и његове федералне и покрајинске филијале тако доследно фаворизовале. Фрустрације којима су српска јавност, а временом и партијско руководство, били изложени током бирократске

¹ „Полуострво које се назива европском Турским природна је баштина јужнословенске расе. Од дванаест милиона, седам милиона становника припада тој раси. Дванаест векова она је у поседу тог простора (...) њихови конкуренти су турски и арнаутски варвари, који су се показали као тврдокорни противници сваког напретка. Насупрот томе, Јужни Словени у унутрашњости земље искључиви су носиоци цивилизације. Они додуше још нису једна нација, али имају у Србији једно већ снажно и сразмерно просвећено језгро. Срби имају своју посебну историју, сопствену књижевност. Њихова унутрашња аутономија настаје из храбре борбе против вишеструко надмоћног непријатеља. Током последњих двадесетак година брзо су напредовали у културном и цивилизацијском погледу уопште. Хришћани Бугарске, Тракије, Македоније и Босне виде у Србији стожер окупљања за предстојећу борбу за њихову независност.” [Engels 1960: 33].

етницизације југословенског простора, увек на штету српског друштвеног корпуса, његове мајоризације и маргинализације на локалном и федералном плану, стварају конфликтни потенцијал који се спремно активира током распада државне заједнице. Без артикулисане стратегије и спољне подршке, без прегледа наглих промена у свету нових међународних односа и измењених услова када нестаје хладноратовска равнотежа страха, српске политичке и интелектуалне елите увелико касне пред изазовима драматичних реструктурирација настајућег једнополарног света. Истрајавање у политичком анахронизму и наслеђе бирократског провинцијализма, с једне стране, као и манихејизам западног савеза, доводе до крајње једностране ингеренције током деценије распарчавања државне територије по шавовима авнојевских граница и коминформовског етноинжењеринга. Док се српски национални корпус, као у првом реду државни простор, своди на простор пре балканских ратова, с тенденцијом на даљу редукцију, све до Србије после или пре Берлинског конгреса, асиметрична и једностране одговорност остаје темељ алибија за војне агресије, једностране диктате и цинична условљавања.

Територијална регресија до маргинализације српског државног простора одвија се упоредо с достизањем климакса монопола моћи западног савеза којем је Србија послужила као полигон једностране поларизације у Европи. На прелому миленијума долази до настајања поступне осеке диктата и опадања глобалне неравнотеже моћи, уз трајне последице по Србију и српски народ који се најоше у погрешно време на погрешном месту, после најтежих жртава у 20. веку, чијом несрећом поднесе и остају да снесу несразмерне последице.

Напоредо с негативном селекцијом, несналажењем и непомирљивом распоућеношћу српских елита, западни манихејизам и цинична инструментализација последица једнопартијског тоталитаризма, који је све до пропасти источног лагера имао готово неограничену подршку Запада, доводе до дугорочне дестабилизације најосетљивијег дела европског простора с неминовношћу поновног отварања Источног питања. Заслепљен ароганцијом и циничном пристрасношћу западни савез лакомислено открива меки трбух Европе спољним утицајима и притисцима које ће све мање моћи да контролише. Деценијским

непријатељским разорним дејствима ствара непријатеља од пожртвованог савезника у светском ратовима, покреће погубне преседане који неће остати без последица широм континента, потенцијално угрожава сопствену стабилност и подрива основе своје безбедности. Циничном злоупотребом меке моћи, доводи до још далекосежнијих последица по сопствени кредибилитет и трајно дискредитује и обесмишљава редослед вредности од кога зависи равнотежа и смисленост сваког друштвеног обрасца. Масмедијско спиновање и идеолошка инструментализација имају повратно дејство, управо као и историјски ревизионизам, враћају се као бумеранг науштрб себичног нихилистичког опортунизма. Манихејистички фалсификати и политички мотивисано међународно ад хок правосуђе могу се правдати све док неминовност будуће међународне регулативе не буде одужило дуг одговорница за милионске жртве ратних агресија новог светског безакоња и беспоретка. У противном би људски род све више тонуо у рецидиве најмрачнијих странаца своје кошмарне прошлости, чему га хибрис лажне савести и сумрака савременог опскурантизма све погубније опредељује.

Историјски ревизионизам не може заувек укинути право на сећање геноцида који је последица не мање безумног прозелитизма кога је и с њим папа недавно осудио, иако још увек недоследно према конкретної одговорности и непосредним последицама.²

Етничко чишћење стотина хиљада Срба из Хрватске³, Сарајева, Мостара и других

² [Бојовић 2017: поглавље „Римски папа у процепу Срба и Хрвата”].

³ Не само некажњеност „Олује” и осталих етничких чишћења, чије кривичне квалификације не застаревају, него и више од тога, послератно законодавство етничке хомогенизације у Хрватској, сведочи о етноциду и геноцидној мотивацији самопризнатој наследници „леgitимне аспирације” НДХ, као и увек под окриљем туђинске освајачке доминације. Научни рад одбрањен на Факултету политичких наука у Паризу [Ledan 2010], објављује експлицитну документацију о геноцидној стратегији антиманинског законодавства последње чланице ЕУ. Ако је судити по последицама овог законодавства, оно је погромски делотворније од усташког. Притом је расрбљавана Црна Гора виђена као наредна чланица ЕУ, једина земља у којој већински језик нема ни мањинска права, уз подршку НАТО и ЕУ, као и у случају Хрватске, имплицитно сагласност еуцентричне Србије.

делова Босне и Херцеговине, с Косова и Метохије, не може се маскирати комесарским симулакрумом циничног парасудства, као што амнестирање злочинаца за масовне злочиначке подухвате према Србима само по себи разобличава геостратешке мотивације његових спонзора и политичких ментора.

Инкриминација најважнијих и најпризнајих дела српске књижевности само указује на правило по којем функција ствара орган, као инструмент квазинаучне провенијенције у служби културног етноцида у овом случају. Квазинаучне злокобне контаминације утиру траг метафори злочина према цивилном становништву, злочина који не застарева и чије последице остају вековима после масовних бомбардовања осиромашеним уранијумом.

У функцији експоненцијалних профита све ужег круга интереса, монопол „меке моћи“ подржава трансмисије међународног беспоретка кроз банализацију оркестрираног и некажњеног насиља све ширих размера. Универзитетске и интелектуалне елите пружају свој допринос у аргументацији за селективну викимизацију предаторских штићеника и једнострану делегитимизацију људских права стварних жртава, расељених и обесправљених бескућника и трајних губитника ново-старог безакоња. Инквизиторски потенцијал тоталитарног наслеђа промовише етноцидну инкриминацију културног и књижевног наслеђа по опробаном моделу меркантилног и стратешког профита који оправдава сва средства.

Кидањем друштвених спона и расапом реда вредности ствара се расута маса потрошачког ткива, без друштвене солидарности и здраворазумске артикулације, губећи моћ отпора и сврху вредносне критике. Резидуалне средине стигматизоване митске свести, непоуздани елементи позне транзиције, остају на удару монопола моћи и све ужег круга интереса.

Стога студија Бориса Булатовића *Оклеветана књижевност*⁴ представља јединствен допринос ка деконтаминацији од хибриса лажног хуманизма, первертиране научне форме и сужене људске свести. Нестанак равнотеже моћи доводи до монопола западног месијанизма и самовоље себичних меркантилних интереса којима подређује сваки универзални етички, тако и сопствени систем вредности. Препознавање и систематизација квазинаучних манипулација, идеолошког

пузећег условљавања у служби ненаучних, пристрасних и нечасних мотивација, заслуга је ове студије с дометом дезамортизације злоћудне манихејстичке стигматизације српске књижевности.

Скривено од очију већег дела културне или хуманистичке јавности, усмерено ка посредној, ако не непосредној легитимизацији механизма монопола моћи и насиља која је одговорна за милитаризацију међународних односа, инкриминација књижевног наслеђа подразумева субверзивну намену какву у дневнополитичкој равни спроводе такозване НВО које финансирају стране финансијске и обавештајне полуге картела моћи и доминације. Скрупулозна систематизација бешчашћа и сумрака западног хуманизма равна је њеној научној демистификацији и дугорочној дезамортизацији њеног малигног утицаја. Стога би било упутно и више него пожељно да се ова студија о „оклеветаној књижевности“ учини доступном ширем читалачком кругу, на само на српском језику, можда и у некој врсти научнопопуларне синтезе.

Писање западних аутора о српској књижевности и колективној митској свести неупоредиво више говори о њима него о предмету њихове стигматизације исконском нетолеранцијом говора мржње и сужене свести.⁴ Сатанизација српског књижевног стваралаштва подсећа на забрањивање ћирилице и непријатељство према свему српском које је упражњавала Аустроугарска наслућујући свој сумрак и победу својег пресудитеља. Попут савремене „К унд К“ уније која губи самопоуздање све више свесна свог сумрака. Демонтирање Југославије антиципира исходиште миленијумске вавилонске утопије за чији сумрак је неопходан алиби у форми дежурног кривца и патентираног починиоца. Срби су незаменљиви жртвени јарац – *victime émi-*

⁴ Шта би тек требало очекивати кад би којим случајем Енгелс писао о српској епској поезији, коју иначе велича као лепу и племениту, као што пише о бугарским народним песмама: „Бугари су се описали у својим народним песмама, које је недавно прикупио Француз и објавио у Паризу. Овде пожар игра велику улогу. Кућа гори, млада жена гори јер њен супруг, уместо ње, спашава врану кобилу. На другом месту, млада жена спашава свој накит радије него своје дете од пожара. Ако се, некад, деси племенито, храбро дело, увек се то догађа Турцима. Где у свету још можете наћи такву врсту сељака?“ [Engels 1967: 282].

saire како визионарски систематизује мистификаторске механизме репродукције зла или „миметизам насиља” станфордски антрополог и француски академик Рене Жирар⁵.

⁵ Видети у: [Бојовић 2015: 258 и даље – поглавље „Једнострана субјективизација”; о Зундхаузену, стр. 294–295, фн. 12]; цитат Ф. Енгелса: [Бојовић 2017: 113, фн. 89]; уз напомену да је Енгелсово писање о Србима [*New-York Daily Tribune*, Nr. 3748, 21. April 1853], објављено у Сабраним делима Маркса и Енгелса, крајње афирмативно и у супротности с оним које Скерлић цитира из писма Берштајну 22–25. фебруара 1882; у писму Берштајну тон је другачији али не мање занимљив када: „Деле Србе у три религије (подаци су из Шафарик, *Словански Народопис* и важи за 1849): Грчки 2,880,000, католички, укључујући такозване Хрвате, који говоре српски, 2,664,000, без Хрвата 1,884,000 муслимана... или 550,000 укупно у овим људима је вера преца од националности, а свака деноминација жели владати. Док овде нема образовања, или напретка који сачињава најмање могућа толеранција, то се може назвати само грађански рат (...) земља има 3 политичка центра: Београд, Црна Гора, Аграм (...) како су ови људи као појаве високи као познати по Валтеру Скоту Горњи Шкоти, који су такође били најгори лопови стоке, али можемо осудити више него начин на који их представљају у друштву и третирају. Ако бисмо били на власти, морали бисмо да ставимо тачку на старом и наслеђеном (...). И то би било за Велико-српску владу. Дакле, овде је случај за Србију обнављање борбе која се води од стране Херцеговаца сада, као грађански рат на овим висоравнима Црне Горе. Велика Србија изгледа тако да посматрати је у том подручју, ни приближно није тако лако и природно како панслависти и либерали Русије желе да сами себе обмањују. Иначе, ако имате толико симпатија са овим народима – како желите, они у сваком случају имају одређени поетски шарм, они такође имају народне песме у стилу старог Србина (и веома су лепе), чак и имам 'стандардни' чланак о томе за вас. Али они су и остаће подређени царству (Русији – прим. прев.), а политичким симпатијама нису допуштене поетске симпатије, а ако побуна ових људи прети избијањем светског рата који квари читаву револуционарну ситуацију, они и њихова права морају бити жртвовани без милости интересима европског пролетаријата. Велика Србија би, међутим, уколико би до ње дошло, била само проширење Кнежевине Србије. А шта би то учинило? подешавање узору Запада, посебно узора Бечу, где студирају Београђани и остали грађани, свеукупна бирократија формирана аустријским образцем који не знају ништа о заједничком власништву пољопривредника, који доносе законе са аустријским образцем који указују на његове околности, тако да су пољопривредници масовно осиромашили и потом следује експропријација,

Марсељеца сва кири од крви: „... Нека нечиста крв напоји наше бразде” (рефрен у првој строфи)... „Крвави барјак је подигнут”, Куран постаје приручник за крвопролиће и истребљење неверника, Библија (Стари Завет) не преза од масовних убијања и истребљивања на које се позива Фрањо Туђман у својој апологији злодела, колико и негацији геноцида у НДХ [Tudman 1989].⁶ Све оно што је занемарљиво и релативизовано кад се маркира „изабрана жртва”, целат-жртва и обрнуто, модел насиља чијим се жигосањем разрешује свако наслеђе зла и ресетује сваки злочиначки подухват да би се некажњено могао репродуковати унедоглед...

Народ који не поштује сопствене невинне жртве поштоваће туђе, а од жртвованог постаје починилац, од жртве постаје целат, уз сопствени прећутни или изричит пристанак на додељену му улогу. Кад се прећуткује, лакomisлено и неодговорно поима и банализује сопствена трагедија и геноцидни рецидиви у светским ратовима, када се одржава скандалозна симетрија између првог покрета отпора у поробљеној Европи и најбестијалнијег нацистичко-клерикалног режима, није могуће очекивати кредибилитет, посебно у односу на монопол холокауста као нове личико-месијанистичке религије о којој пише Режи Дебре [Debra 2010]. Симетрија између континуитета српског догматизма једнопартијске идеологијске историографије и публицистике идеално кореспондира с историјским ревизионизмом који преовладава упоредо с германском доминацијом над ЕУ, као и терором глобалног хегемона над остатком светског шара.

а они су имали пуну самоуправу у турско доба, били су богати и са далеко мањом пореском контролом” [Engels 1967: 281–282].

⁶ Туђманова *Beciyha...* су објављена на енглеском језику у темељно цензурираном преводу из кога је избачено све оно што „врџа” јеврејски сензибилитет и што представља историјски ревизионизам, чиме иначе обилује оригинално издање. Притом вређање српског права на сећање никоме не смета. Немачки превод је напротив сасвим веран оригиналу, што значи да се поређењем ова два издања лако може осведочити ова крајње симптоматична манипулација с несумњивом тенденциозношћу. Ни помена о осуди негационизма као кривичног дела у већини западних законодавастава. Туђман је од ревизионисте уз помоћ западних релевантних чинилаца постао готово узор политичке коректности, што је крајње поучан пример за размишљање.

Као што конформизам и кукавичлук, идеја искључивост и незнање, саучесника пузеће моћи *softpower* доминације, јесте у резонанци с негативном селекцијом и старијим обрасцима олош-елите полуобразованог провинцијализма пре него аутистичког национал-романтизма. Како и бива у земљама посттоталитарних демократура које, ако нису националне а најмање грађанске, мањак цивилног друштва надокнађују НВО агентурама, немање друштвеног пројекта, стратегије и солидарности, приземном и анахорном демагогијом свеједно којег предзнака.

Западна академска инструментализација прошлости, притом показује изразиту селективност у свом неспутаном негационизму кад је реч о српским жртвама. Вахтелова перцепција о томе да не може бити говора о било каквом организованом пројекту масовних ликвидација Срба у НДХ, него се ради о „појединачним трагичним догађајима”⁷, односно „инцидентима који су се догодили услед ратног непријатељства Срба и Хрвата”, потиче из исте матрице из које је и кључна поставка Александра Корба (Alexander Korb)⁸, по којој **нема предумишљаја**, иако се „може говорити о геноциду”, што је нонсенс, јер без предумишљаја нема места квалификацији геноцида.

Највећа заслуга студије Бориса Булатовића је стручна евиденција митоманијачких профидемистификатора и деконтаминатора, од епске поезије због које је и Гете учио српски (а не црногорски или босански), преко Вука који никад неће бити амнестиран за оно злокобно хегемонистичко „Срби сви и свуда”, Његоша због „митске истраге потурица” (шта би тек било да није митска), Андрића биће због тога што није писао на бошњачком, Милорада Павића што је давао интервјуе за време ратова 90-их у којима се дрзнуо да навија за своју земљу и народ. За овако инкриминисане радње мало ће бити стављање на индекс, него ће морати да се користе знатно радикалнија средства НВО деконтаминације.

Аболирање одговорности за највећу кризу на европском простору, још од Другог светског рата, намеће потребу за жигосањем

кривца, жртвеног јарца, којем је најлакше приписати све оно за шта због мира у глобалној и ЕУ кући треба поштедети остале починиоце и саучеснике, посебно оне најмоћније од којих зависи нарушена равнотежа ЕУ, као и глобалног села. Југо-експеримент с подршком Запада и НАТО савеза, извикани „посебни пут у социјализам”, није допустио појаву дисиденције као у источном лагеру, него је фаворизовао уравниловку и наменску стигматизацију у циљу маскирања једнопартијског тоталитаризма, на принципу сви против јединог виновника и дежурног кривца.

Од „најпривилегованије нације” током Хладног рата Југославија постаје полигон „новог светског поретка”, прва и највећи губитник преокрета у архитектури новог односа снага у свету и у Европи. За овако нагли и пресудан заокрет потребна је и нова конфигурација морално-политичког вредновања. Једна од најзаслужнијих земаља у борби против нацизма и фашизма постаје простор њихових рецидива уз подршку либералних демократија. Народ који је поднео највеће жртве у тој борби постаје вољом новокомпонованог идеолошког инжењеринга једини виновник распада државе која је настала на његовим несразмерним жртвама. То што су Срби увек хтели Југославију, док су остали њени народи тражили своје сепаратне државице, никоме не смета при пројекцији јединог кривца – жигосаног од стране комунизма за њен настајак – осуђеног од стране новог поретка за њен нестанак, без права на одбрану и одговор, у најдемократскијем и најлибералнијем од свих досадашњих светова.

In fine Србија постаје инструмент заокрета којим НАТО од ненаменског и све више спорног војног савеза, стиче нову улогу и сврху постојања као оружани инструмент за регулацију исфабрикованих или тобоже контролисаних кризних жаришта.

Као интелектуална и идеолошка логистика овог саморегулишућег механизма глобалне доминације, универзитетске и медијске спин-елите дају свој предусретљиви и немерљиви допринос злехудом подухвату против мира и стабилности читавих региона, све под геслом „истина је лаж – лаж је истина”. Тешко да може бити случајно што у том подухвату предњаче германски и англосаксонски аутори копирајта, покрића за легитимизацију асиметрије ратних „хуманитарних” интервенција, утемељених „правом на судску ингеренцију”.

⁷ [Булатовић 2017: 370; Vahtel 2001: 272].

⁸ Докторант Хумболт универзитета из Берлина који је због историјског ревизионизма и негационизма геноцида у НДХ био дисквалификован на конкурс за престижну награду Аушвиц фондације из Брисела.

Под окриљем псеудонаучне аргументације и моралне хипокризије, инквизиторска острашћеност и опсесивни императив доминације над преосталим деловима планете, њене војне и пропагандне логистике, легитимизују не-сразмерна овлашћења која себи приписује. Мегаломански подухват без преседана коме је насушан алиби какав је могуће наћи само у несрећном југословенском експерименту, где је један народ подређен интересима свих осталих етнопартијских ентитета и мањина заједничке државе. Зашто би се мењао механизам који деценијама успешно функционише? Лутка за иживљавање броз-кардељевске идеологије постаје легитимни дежурни кривац на чији рачун се ствара и одржава најмањи заједнички именитељ такозваног Новог светског поретка и ЕУ неповратно дестабилизоване нарушеном равнотежом моћи почев од обнове велике Немачке. Лажни алиби који се може одржати само као ауторегулаторски механизам двоструког врзиног кола мистификације и узajаmног условљавања. Континуитет системског тоталитаризма у форми демократуре квазипарламентаризма, могуће је одржати само уз генерисање или постојање спољних непријатеља. За предодређеног виновника то су остале републике СФРЈ, као и међународна заједница чија једностраност и цинично лицемерје изнуђује консензус одбрамбеног рефлекса којим се амнестира ауторитарни рецидив наслеђеног криптокомунизма. За такозвану међународну заједницу то је све оно што се, с разлогом или без основа, приписује српско-црногорском ауторитарном југоанахронизму.

Жигосање српског и амнестирање хрватског или албанског национализма заједнички су титоистичком и глобалистичком селективном приступу националном питању. Што значи да је титоистичка стратегија „сви против једног“ узор њеном западном рецидиву после имплозије комунизма, као да је Броз био визионарска авангарда западног универзализма који нема пречих решења за рецидиве националних конфликта. Осим ако оба приступа, имајући у виду разлику између једнопартијског тоталитаризма и либералног капитализма, која се показује као резултанта исте идеолошке матрице и геостратешког опредељења, потичу из заједничке стратегије непомирљиво супротстављене „морално-политички неподобним“, или „политички некоректним“, недисциплинованим почини-

тељима. Довољно је сетити се последица броз-кардељевског преседана као узора који се све лакше може применити и на ЕУ утопију, као глобализовани рецидив југокомунистичког мултикултурног братства и јединства. Као што Хегел у *Феноменологији духа* сматра да ништа не можемо мрзети као оно поседовано и потиснуто, тако и фиксација на то што Иво Банац назива: „уходани и никад опозвани образац великосрпске идеологије, који не захтијева формалне меморандуме, прогласе или посебне најаве. Он се подразумева. . .”⁹, остаје ништа друго него жигосање пројекције сопственог порива доминације и инквизиторског насиља који се препознаје као алтер его или конкурентска симетрија. А то означава стигматизацију супротности чија дехуманизација треба да легитимизује хегемонијски универзализам¹⁰, коме Јешуа Леибовиц приписује исконско тоталитарни карактер.

Паклена симетрија двоструког врзиног кола мистификација и аутомистификација има све изгледе за саморепродукцију и трајање, све док постоје основни мотиви његовог самоодржања. Као остварења незајажљивог и опсесивног порива за доминацијом модела експоненцијалног меркантилног профита над остатком земљиног шара, неспутаног све док

⁹ „...Прекинути га може само онај државник који одустане од Косова, одустане од Црне Горе, одустане од РС-а, одустане од РСК-а. Тај државник се још није појавио. Зато се, нажалост, не може рећи да је Олуја означила крај тог крвавог феномена”. Видети интервју *E-novina* с Банцем. Цитат према: [Булатовић 2017: 328, фн. 1222 и 1223].

¹⁰ Чињеница да су у првом реду немачки и амерички слависти и филолози своје знање ставили у службу ненаучних мотивација, указује на поменути пројекцију хегемонских порива у срединама препознатљивим по најизраженијим етноцентричним, доминаторским и нарцисоидним рецидивима. Нимало случајно, у француској славистици је ова острашћеност мање присутна, иако је лингвиста и милитантни римокатолички спинмајстор Пол Гард (Paul Gard) међу првима објавио наменски тенденциозну историју Југославије, мејстрим медији предвођени „новим филозофима“, мање нови и још мање филозофи, него маркетиншки и ратнохушкачки памфлетисти. *Монд* и остали социјалдемократски медији су притом истинили великосрпске аспирације чак и једног Симе Ђирковића иако се он међу првима оградио и осудио Меморандум САНУ, као и Андреја Митровића, још мање примереног за овај националистички стереотип.

неминовни успон нових економских и војних суперсила не обузда и оконча доминацију лажне савести и њене пузеће логистике. Мање је извесна промена симетрије лажног алибија којим се оправдава неједнакост права, монопол моћи, цинизам двоструких мерила, мистификација једностраних интереса и самопрокламованих права. Монопол кривце који се приписује искључиво једном народу, у симетрији је с монополом права да се та кривца фокусира и сингуларизује као наменска десубјективизација [Wiewiorka 2005].

Задирањем у субјективитет колективне свести настаје културоцидни преседан који је могуће репродуковати у недоглед – све док глобално село не постане безлични збир потрошача, као објекат митске „невидљиве руке” тржишне ауторегулативе.

Укидањем оспореног права на субјективитет задира се у претпоставке самопоштовања и колективног сећања као једног од услова одржања друштвене заједнице и њог препознатљивог трајања.¹¹ Деструктурација ових претпоставки условљена је дуготрајним самооспоравањем којим су српски марксистички више од једног века мимо осталих левицарских покрета подређивали и жртвовали сопствене вредности класним и осталим интересима других етничких и државних заједница. Све док рецидиви овог политичког и идеолошког, културног и економског саможртвовања трагом саморепродукујуће системске и квазиелитне номенклатуре буду омогућени и без алтернативе, ерозија друштвеног, културног и духовног бића српског корпуса остаће неминовна. Остаће све док целати и жртве и даље буду у функцији наметнуте мистификаторске скандалозне и самоодржаване симетрије.

Двојако дејство унутрашњег и спољног штит-алибија постиже конвергентне последице. Од српског корпуса очекује се неупоредиво више него од Немаца после изгубљених светских ратова – негација препознатљивог културног и уметничког, књижевног и историјског наслеђа, као услова континуитета и

¹¹ Као наручена морално-политички подобра, посебно у време харанге против анархолиберала и промоције савезног устава 1974, „демистификација” косовског епа или „мита” М. Поповића [Поповић 1976], током 90-их преведена на француски и још неке језике, поново као наручена, значајно је допринео, овог пута фалангама политичке коректности.

самосвојности у току бројних векова историјске самосвести. Самоодречни салтомортале је могућ као претпоставка за променуумље – метаноју и духовни узраст есхатолошког хоризонта. Као што је готово подједнако подесан за расап и самоеутаназацију којима су подлегали и већи и дуговечнији државотворни народи и цивилизације. Осим ако би Срби били само претходница и модел неупоредиво шире регресије или глобалне еутаназиске варваризације. Ако не и јединствено упозорење које може допринети томе да до таквог исхода не дође – као што је судбина Југославије све препознатљивије упозорење ЕУ у перспективи догледне јој будућности.

Од готово еуфоричне похвале напретка Србије и српског доприноса европеизацији Балкана као најбољој ако не јединој алтернативи, али и препреци ширењу утицаја Русије, Фридрих Енгелс у размаку од готово три деценије, после Берлинског конгреса прави својеврсни радикалан заокрет кад је реч о улози Србије и пројекцији њене улоге у будућности Европе и њене револуционарне трансформације каква једино може од ње отклонити ратни конфликт глобалних размера [Engels 1967: 281–282]. Од једине алтернативе утицају Русије, Србија тако постаје инструмент аутократске Русије и потенцијално пресудна подршка ширењу њеног утицаја као највеће опасности за опстанак западне цивилизације.¹² Мегаломански прецењена улога, незаслужена „почаст” или визионарска антиципација предугог трајања опсесивног западног страха од Русије, бива ревитализована након почетка њеног опоравка од пандемијске енцефалопатије дијалектичког материјализма.¹³ Утисак

¹² „Дуго времена покорени Турцима, Срби су добили од времена руског рата 1806. године могућност независног постојања, иако под турском влашћу. Од тада, Србија је увек остала под непосредним руским протекторатом. Али, као у Молдавији и Влашкој, ова политичка независност је произвела нове потребе и Србији наметнула већу размену са западном Европом. Цивилизација је почела да узима корен, трговина напредује, развиле се и нове идеје, а налазимо се у средини упоришта руске сфере утицаја, словенске, православне Србије, као и анти-руске напредне партије (наравно веома скромне у својим реформским аспирацијама)” [Marx 1960: 11–12].

¹³ Бољшевички експеримент био је патогена екстраполација западног утопијског социјалног материјализма. Као алтернативни пројект на супрот капиталистичком моделу, бирократски

већ виђеног био би убедљивији да се и Србија отрезnila од по њу још погубније идеолошке и политичке патологије. Приписивање малој земљи тако значајне и пресудно субверзивне улоге, говори свакако више о мотивацијама оних који су од средине претпрошлог века, па све до почетка новог миленијума, као катализатори западног месијанизма, кројили идеолошке пројекције и стереотипске представе генерација, утирући пут најпогубнијим катаклизмама, заблудама и цивилизацијским регресијама новије историје. Најдоследније сведочанство тих друштвено-историјских процеса управо је парадокс Русије и Србије које су од препрека прогресу и револуционарним реструктурирацијама постале њихови најфанатичнији, коликогод недоследни и – првенствено по себи – кобни промотери. Осећај кривице којим је идеологија „научног материјализма”, с њеним неизбежним аватарима и сурогатима, тако фатално чиповала свест лаковерних и искомпликсираних руских и српских елита, од прозападног Бјељинског и евролатично великог Скерлића, све до Сахарова и титопоклоничког Константиновића (симболична и шематска паралела је овде притом увелико неправедна на штету руских европеиста, нарочито Сахарова, великана науке и људских права и борца против једнопартијског тоталитаризма, тираније коју је Константиновић петпарачко-лакејски глорификовао),¹⁴ који не може бити туђ овом колективно самоосуђујућем менталном склопу,

марксизам-лењинизам *in fine* одлучујуће доприноси његовој ревитализацији.

¹⁴ Митологизованом писцу ’Библије’ Друге Србије (*Философија њаланке*), који би анатемисао и *Илијад*у и *Одисеју* да су којим случајем српски епови, према чијем идеолошком искључивом и затуцаном провинцијализму испада како би Грци, Французи, Кинези и Американци, поред осталих, неминовно од патриота постали нацисти /све до Енгелса кога, поред осталих, социјалдемократе Фридрих Еберт (Friedrich Ebert) и Филип Хајнрих Шайдман (Philipp Heinrich Scheidemann) сматрају немачким патриотом [Trotsky 1935; Dalipagic-Czimazia 1993]/, чије оде Брозу одају пароксизам удворичког кича, јесу најбоље илустрације Хегелове тврдње да се најстрасније мрзи управо оно што је потиснуто у нама. О Скерлићу, као и о Константиновићу види: [Ković 2011: 85–98; Антонић 2008]; Б. Булатовић, Јован Скерлић и актуелизујућа рецепција његових политичких идеја у антрополошком и историографском дискурсу ’Друге Србије’, у: [Булатовић 2017: 425–437].

као и амбијенталном дефициту културног обрасца.¹⁵

Шта преостаје после анатеме проскрибоване књижевности? Нешто као када би се Немцима оспоравао Гете због романтизма или Французима Виктор Иго због антиклерикализма или патриотизма, Енглезима Валтер Скот и Италијанима Томазо због романтизма, Русима Пушкин због русофилства или Достојевски због панславизма. Пузећој педагогији потрошачких маса преостаје стављање на индекс забране школске и академске наставе, што је уосталом већ у току у неким земљама, потом забрана штампања као у комунизму или спаљивање књига као у нацизму, на шта се не би морало предуго чекати. Французи кажу: „кад хоћеш да убијеш пса кажи да је добио беснило”. Ако постоји препрека или је потребан импулс ЕУ синтези, кичми и осовини све спорније Европе, за оправдање неопходности западног савеза, све је дозвољено када циљ оправдава средство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић, Бошко (2015). *Византија – Балкан – Европа. Припадност и оноцијаност*. Београд: Службени гласник.
- Бојовић, Бошко (2017). *Доминација лажне свесности*, Београд: ЕСПД (у штампи).
- Булатовић, Борис (2017). *Оклеветана књижевност. Идеолошки аспекти у кријичком сагледавању српске књижевности и културе крајем 20. и почетком 21. века*. Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија.
- Јовановић, Слободан (2005). *Културни образац*. Београд: Стубови културе.
- Поповић, Миодраг (1976). *Видовдан и часни крст*. Београд: Слово љубве.

¹⁵ [Јовановић 2005]. „Културни човек није једностран” – читамо у одељку „О културном образу”: „Да би нашао мерило вредности, човек мора узети све ствари као делове једне целине. Тек кад их доведе у везу и покуша ускладити, он је у стању сваку ствар поставити на своје место и одредити јој релативну вредност. Тежећи за складношћу, он одбацује све што је једнострано и претерано. Само кроз овако укупно и усклађено разумевање света и живота човек долази до унутрашњег мира и равнотеже”, цитат према: [Хамовић 2015].

- Хамовић, Драган. Српски културни образац и књижевни оријентери у 20. веку. *Печаћ*, 352, 16. јануар 2015.
- Dalipagic-Czimazia, Catherine (1993). *Dostoevsky and Europe*. Strasbourg: ed. Council of Europe.
- Debray, Régis. *A un ami israélien: Avec une réponse d'Elie Barnavi*, Paris: Flammarion, 2010.
- Engels, Friedrich. Was soll aus der europäischen Türkei werden?, *New-York Daily Tribune*, 3748, 21 April 1853 (енглеском); на немачком у: Marx–Engels, *Werke*, Bd. 9, Berlin 1960.
- Engels, Friedrich. Engels an Eduard Bernstein, 22–25 Februar 1882, in: K. Marx, F. Engels, *Werke*, Bd. 35, Berlin 1967.
- Ković, Miloš (2011). Prilog za istoriju srpske levice: romantizam i patriotizam Jovana Skerlića. *Pravo i društvo*, III, 3–4: 85–98.
- Ledan, Baptiste (2010). *La politique d'homogénéisation ethnique en Croatie à l'égard de la minorité serbe depuis 1995*, Mémoire de Master 2, Paris: Ecole de Sciences politiques.
- Marx, Karl. Britische Politik – Disraeli – Die Flüchtlinge – Mazzini in London – Türkei, *New-York Daily Tribune* 3736, 7 April 1853 (енглески), in K. Marx, F. Engels, *Werke*, Band 9, Berlin 1960.
- Tudman, Franjo (1989). *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vahtel, Endru Baruh (2001). *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Beograd: Stubovi kulture.
- Wieviorka, Michel (préface) (2005). In: Bosko I. Bojovic. *Archéologie d'une pensée*, Belgrade–Paris: Paideia.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Антонић, Слободан. Родно место и тајна Друге Србије. Приказ књиге Радомир Константиновић, Филозофија паланке (1969–2006). Доступно на: http://starisajt.nspm.rs/Prikazi/2008_ant_palanka1.htm.
- Bojović, Boško (2012). La reception de la poésie populaire serbe dans l'Europe de la première moitié du XIXe siècle, in La littérature serbe dans le contexte européen: texte, contexte et intertextualité, Bordeaux (MSHA). Dostupno na: http://serbica.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=487&Itemid=185.
- Trotsky, Leon. Les lettres d'Engels à Kautsky, Oslo 1935. Dostupno na: <https://www.matierevolution.fr/spip.php?article3132>.

Проф. др Бошко Бојовић
Париз, Француска

ОСТАВШТИНА ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ У МУЗЕЈСКИМ И ДРУГИМ ЗБИРКАМА

[*Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, св. I (2013; 363 стр.); св. II (2014; 355 стр.); *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе*, св. III (2015; 370 стр.); св. IV (2016; 366 стр.), уредници Александар Марушић и Ана Боловић, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац]

Да је могуће да мали и млади музеј из невеликог града начини музејски подухват ширих размера, показује пример Музеја рудничко-таковског краја из Горњег Милановца, који је у претходне четири године објавио јединствени каталог оставштине династије Обреновић у четири обимне свеске, о којима ће овде бити речи. То је заслуга уредника каталога, Александра Марушића и Ане Боловић, и њихових многобројних сарадника из других музеја, архива и других установа, као и приватних колекција, те Министарства културе и информисања Републике Србије које је финансирало цео пројекат сабирања

разасуте оставштине Обреновића. Но, рецимо најпре реч-две о самом музеју.

Музеј рудничко-таковског краја је музеј комплексног типа, који је под називом Завичајни музеј у Горњем Милановцу отворен 1987. године, дакле пре само 30 година. Овај музеј је од априла 1994. до фебруара 1995. имао назив Музеј Горњег Милановца, а од тада делује под садашњим именом. Централна зграда Музеја Брковића кућа налази се у Горњем Милановцу (Синђелићева улица бр. 7). У њој је смештен Легат браће Настасијевић, стална поставка „Поклони и откупи династије Обреновић”, као и излагачки простор за повремене тематске изложбе. Музеј под својом надлежношћу има и Музеј у Такову с репрезентативном поставком „Други српски устанак и српска револуција 1804–1839.”, као и Спомен простор Знаменито место „Таковски грм”, те кућу кнеза Милоша у Горњој Црнући с поставком „Српска кућа у првој половини 19. века”. Додајмо томе и етнолошку поставку у Продановића магази у Коштунићима.

Целокупан музејски фонд подељен је на археолошку, уметничку, етнографску, историјску, нумизматичку и фото збирку. Музеј је до сада реализовао неколико значајних тематских изложби, а издавачка делатност се огледа у издавању часописа под називом *Зборник Музеја рудничко-таковског краја* (објављено је шест бројева), водича *Водич кроз Брковића кућу* (2014), каталога *Момчило Настасијевић* (2003), монографске публикације *Момчило Настасијевић човек и уметник* (2012), моно-

графичке *Надимци у Доњој Врбави као културно и традиционално наслеђе* (2012), и коначно вишестолног каталога *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, свеска I (2013) и II (2014), односно *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе*, свеска III (2015) и IV (2017).

Најзначајније музеалије су Типар кнеза Лазара, новац краља Драгутина, предмети из таковског дворца Обреновића, завеса и тепих из старог Двора Обреновића и слика Љубице Цуце Сокић – *Сјо са више боца*. О свему томе брине 17 запослених од којих девет културних радника.

Како, и због чега је настало ово четворокњижје, односно четири свеске јединственог каталога под насловом *Обреновићи у музејским и другим збиркама*? Одговор на други део питања садржан је у тежњи да се о најмлађој српској династији, Обреновићима, на једном месту „превасходно сабере, а затим на једном месту, према унапред утврђеним принципима, прикаже, веома богата и разноврсна заоставштина наше најмлађе владарске куће”, чему су Александар Марушић и Ана Боловић приступили са страшћу и истрајношћу. Одговор на први део питања садржан је у већ поменутих „унапред утврђених принципима”, које су осмислиле колеге Марушић и Боловић. Циљ целог подухвата је да се на једном месту, на стручан историографски и музеолошки начин, представи све од заоставштине Обреновића, које је смештено у јавним и приватним колекцијама, у музејима, архивима, библиотекама, манастирима и црквама, како у Србији тако и ван ње.

Аутори пројекта „Обреновићи у музејским и другим збиркама”, односно приређивачи свезака јединственог каталога о заоставштини Обреновића потрудили су се да сви њихови сарадници, аутори појединих прилога, о колекцијама и збиркама најпре представе установу или колекцију у којој се заоставштина Обреновића налази. Затим следе подаци о историјату, величини и структури самих колекција уз приказ доступних сазнања о природи односа Обреновића и појединих крајева у Србији или градова и крајева у иностранству с којима су Обреновићи имали непосредне или посредне везе. У пописима каталошких јединица, у сваком од стручних прилога, наведени су хронолошким редом сви артефакти који се у дотичној колекцији налазе, с именима аутора, радионица, атељеа

или фабрика, временом и местом настанка наведених предмета. Ту су и информације о материјалу и техникама израде, димензије, предмети, инвентарни бројеви, као и подаци о времену и начину пристизања у колекцију. Све прилоге прате прво научни апарати и списак пробране релевантне литературе, а затим илустративни материјал, цртежи и многобројне, веома квалитетне фотографије.

Веома богат и разноврстан материјал класификован је двоструко. Прво, музеалије, архивалије и друге реалије, меморабилије итд. имају првенство уколико су везане за владаре, почев од Милоша па надаље, до Александра Обреновића, а затим долазе оне које се тичу шире породице, полубраће, супруга и наследника.

Друго, музеалије се ређају сходно својој врсти и намени: делови одеће, лични предмети, посуђе, оружје, комади намештаја, архивска грађа, преписка, личне забелешке, књиге, фотографије, дела ликовних уметника (уља на платну, бисте, цртежи, олеографије...), разгледнице, дописнице, новине, плакати и други штампани материјал. Потом следе објекти везани за династију Обреновића, а на крају попис одликовања, повеља и диплома издатих за време њихове владавине, те ковани новац Обреновића.

Овако систематизована грађа у сваком прилогу, иако сви прилози не садрже све побројане врсте артефаката, чини каталог прегледним, погодним за стручну употребу и јединственим. Овде је све на свом месту.

Прва свеска каталога, поред уводне речи уредника, садржи десет прилога. Најобимнији је уводни текст Слађане Бојковић која је обрадила заоставштину Обреновића у Историјском музеју Србије. Рецимо да се у Историјском музеју Србије у Београду налази највећи број музеалија везаних за династију Обреновића, те да је значајан део ових фондова већ излаган на тематским изложбама. Овај прилог, као и други, може да функциониса и као посебан каталог. Држ је у томе да се он уклапа у једну ширу слику о заоставштини Обреновића, коју не може да дочара ниједна установа сама за себе, па ни Историјски музеј Србије. Стандард у историографском приказу династије и музеолошкој обради артефаката, који је уочљив у прилогу Слађане Бојковић, следили су и други аутори, чији је задатак био мањи с обзиром на количину грађе за обраду.

Јованка Веселиновић и Олга Латинчић приказале су династију Обреновић на основу архивалија у фондовима и збиркама Историјског архива Београда, а Милена Врбашки је у Галерији Матице српске у Новом Саду презентovala дела која се односе на породицу Обреновић. О оставштини Обреновића у Смедереву, летњем двору и артефактима у градском музеју писала је мр Снежана Цветковић, а о оставштини која се чува у збиркама Завичајног музеја у Јагодини прилог су дали Јасмина Трајков и Душко Грбовић. Драган Драшковић и Мирјана Савић донели су податке о предметима Обреновића, који се налазе у Народном музеју у Краљеву, а Сузана Миловановић представила је збирку фотографија чланова династије Обреновић која се чува у Музеју Војводине у Новом Саду.

Мр Драгојла Живанов, кустос Галерије Матице српске, приказала је оставштину династије Обреновић у Манастиру Крушедол у Срему, док је Марина Влаисављевић дала прилог о албуму фотографија Ниша, Прокупља и Куршумлије, који је поклоњен кнезу Милану Обреновићу, а чува се у Народном музеју у Нишу. Свеска I завршава се прилогом Видака Вуковића о збирци оружја барона Николића, зета династије Обреновић, која се чува у Народном музеју Зрењанин у Банату, као и веома лепим и похвалним словом рецензента прве свеске мр Милоша Тимотијевића, коме ће се у следећим свескама као рецензент придружити др Игор Борозан.

Поред прилога из матичног музеја – Музеја рудничко-таковског краја, у каталогу су прилози који се тичу збирки Војног музеја, Музеја града Београда, Народног музеја у Крагујевцу, Народног музеја у Београду, Музеја примењене уметности у Београду, Народног музеја Чачак, Манастира Враћевшница, Дома Јеврема Грујића у Београду и Музеја у Белој Цркви, а садржани су у свесци број II, која је објављена 2014. године. Аутори прилога су Александар Марушић, Душанка Маричић, Данијела Ванушић, Бојана Топаловић, Мирослав Бановић, Петар Петровић, Евгенија Блануша, Марија Бујић, Мила Гајић, Драгиња Маскарели, Биљана Црвенковић, Јелена Пераћ, Боровије Бојовић, Ана Боловић, Ивана Весковић и Игор Вокоун.

Од свеске III иницијатори и уредници серије проширили су наслов каталога, с обзиром да и ван Србије постоје колекције и збирке које чувају оставштину династије Обренови-

ћа. Стога је наслов наредне две свеске *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе*. Иницијатори и уредници су успели да ангажују сараднике који ће и то културно благо у Европи пописати и музеолошки обрадити. Не треба им замерити, мада је првобитни концепт пројекта подразумевао две–три свеске јединственог каталога о заоставштини Обреновића. То је и доказ да се пројекти само започињу с одређеном намером, а да завршетак пројекта никад није изванредан, јер се у међувремену појављују нова сазнања и нови изазови.

У свесци III налазе се прилози Татјане Брзуловић Станисављевић, Горана Милосављевића, Ненада Карамиджковића и Славка Степановића, Марије Марић Јеринић, Vere Б. Грујић, Биљане Цинцар Костић, Јелене Васић Делимановић, Љубице Ђоровић, Николе Плавшића, Весне Стаменковић и Слађане Милошевић, Јевђа А. Јевђевића, Гордане Крстић-Фај и Сиголена Франш д'Епере-Вујић, а они се односе на колекције у Архивској збирци Јоце Вујића у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду, Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу, Музеју Српске православне цркве у Београду, Збирци за новац и медаље Музеја града Београда, збиркама Библиотеке града Београда, Музеја Крајине у Неготину, приватној колекцији Јевђевић и приватној колекцији Сиголена Франш д'Епере-Вујић у Француској. Свеска III објављена је 2015. године.

Свеска IV каталога *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе*, која је објављена 2016. године, заслужује посебан приказ. Пре свега, приређивачи су своју уводну реч превели на три језика: енглески, француски и немачки, чиме су сугерисали и инострану употребу каталога. Но, то неће бити довољно, јер садржај није преведен, а прилози не садрже макар сажетке на страним језицима. Стога сугеришемо други приступ: довршетак пројекта на српском језику, што приређивачи наговештавају могућношћу објављивања и V свеске овог каталога, а потом превођење, у деловима и/или целини, на одабране стране језике.

Свеска IV почиње прилогом Зорице Јанковић о артефактима из Фонда Бранка Станковића који се односе на краљицу Наталију Обреновић, а који су поклоном доспели у Историјски музеј Србије. Овај изванредни фонд употпуњује први прилог у овој серији,

прилог Слађане Бојковић, тако да Историјски музеј Србије може да се означи као установа културе која чува и презентује највећи број и најзначајније музеалије из укупне оставштине Обреновића. Потом следи прилог Горана Милосављевића о документима у личним фондovima Историјског архива Шумадије у Крагујевцу, где можемо наћи и најраније документе династије Обреновић.

У прилогу Данијеле Ванушић доносе се визуелне представе Обреновића из фонда Анастаса Јовановића, фотографа, из Музеја града Београда. Реч је о веома квалитетним фотографијама и литографијама. Неколико репрезентативних портрета владара династије Обреновић, који се чувају у Народном музеју у Нишу, представила је Мара Макарић, чиме је употпуњен ранији прилог Марине Влаисављевић.

Династичка ктиторија и лична побожност Обреновића приказана је у прилогу Вука Даутовића преко приказа даривања цркава богослужбеним предметима и утварима у више места у Србији, као и у прилогу Делфине Рајић из Народног музеја у Чачку о даровима кнегиње Љубице и господара Јеврема миоковачкој и брусничкој цркви.

Затим следи прилог Леле Павловић о архивалијама у фондovima Међуопштинског архива за Град Чачак и општинама Горњи Милановац и Лучани, који се односе на династију Обреновић.

О томе да су артефакти везани за Обреновиће доспели у разне наше културне установе, сведочи и прилог Дејана Вукелића и Јелене Пераћ о дворском ентеријеру и другим предметима који су фотографијама заступљени у неким збиркама Музеја примењене уметности у Београду.

Посебан прилог у свесци IV овог каталога представља приказ Зорице Стопић Петровић о Аранђеловцу као „граду Обреновића”.

Коначно, стручни радови Златана Стојадиновића („Династија Обреновић у јавним збиркама Беча”), мр Снежане Цветковић („Меморабилеје Обреновића у изгнанству: Иванка и Бијариц”) и др Ане Костић („Портрет кнеза Милоша Обреновића у збирци Националне галерије у Љубљани”), доказују оправданост проширења наслова целог подухвата са српског на европски ниво.

Оно што карактерише све четири свеске каталога о заоставштини династије Обреновић јесу предговори Александра Марушића и Ане Боловић који на инструктиван начин уводе у читање поједине свеске, чинећи увек везу с претходно објављеном и најављујући следећи издавачки подухват, као и рецензије др Игора Борозана и др Милоша Тимотијевића, који су тако савесно обавили свој посао да их треба истаћи као пример.

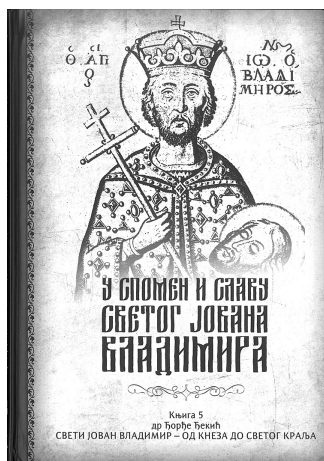
Рецимо на крају да је свака свеска одштампана у 1.000 примерака на квалитетном папиру, уз изванредно ликовно-графичко решење Вељка Тројанчевића. Подухат је омогућило Министарство културе и информисања показујући да има слуха за праве пројекте, без обзира да ли их предлажу мали или велики музеји, да ли су из престонице или унутрашњости.

Чинило ми је велико задовољство док сам читао и гледао овај каталог, а чини ми част што сам био у прилици да га представим пред публиком и под кровом Матице српске, најстарије културне и научне установе Срба у новом веку. Подсетимо се да су и Обреновићи били међу првим и највећим Матичиним приложницима и добротворима.

Др Драго Њеђован
музејски и научни саветник
Музеј Војводине, Нови Сад

ЗЕМАЉСКИ КНЕЗ И НЕБЕСКИ КРАЉ

(Ђорђе Ђекић, *У спомен и славу Светиоџ Јована Владимира. Књ. 5, Свети Јован Владимир – од кнеза до светиоџ краља*, Митрополија црногорско-приморска: Светигора, Цетиње 2017; 190 стр.)

Свети Јован Владимир, кнез српске средњовековне државе Дукље први је српски владар – светитељ. Минуле 2016. године навршило се тачно хиљаду година од оног дана када је цар Јован Владислав наредио целатима да му одрубе главу, пошто га је претходно позвао у свој двор у Преспи, лажно му гарантујући безбедност. Тако је извршен, како би се савременим речником изразило, први политички атентат на једног српског владара који је забележен у писаним изворима. Тим убиством кнез Јован Владимир заузео је чедно место у дугој поставци српских владара-светитеља и постао један од првих народних светитеља уопште. Ово је прва српска хиљадугодишњица која се обележава, и сама по себи представља велики и ретки јубилеј у историји једног народа, јер мали број народа има ту привилегију да прославаља миленијумска сећања. При томе, од посебног је значаја што се ради о хиљадугодишњици догађаја из српске кришћан-

ске историје. Овај велики српски јубилеј добио је и своју монографску публикацију.

С малим закашњењем монографија која носи наслов *Свети Јован Владимир – од кнеза до светиоџ краља* изашла је из штампе 2017. године и објављена је ради симболике на простору данашње Републике Црне Горе у издању издавачке куће „Светигора” с благословом архиепископа цетињског, митрополита црногорско-приморског и егзарха пећког трона господина др Амфилохија. Тако се савремено српско поколење у научном смислу показало достојно својих светих предака. Књига је објављена као пета по реду у оквиру едиције „У спомен и славу светог Јована Владимира”, коју издавач планира да заокружи с десет књига.

Ова књига је прва научна монографија у српској историографији посвећена Светом Јовану Владимиру, владару Дукље. Дело представља, слободно се може рећи, прекретницу у домаћој науци. Оно показује да је српска критичка историографија коначно смогла снаге да посвети целу књигу једном свом владару из периода раног средњег века (а да то није зборник радова), с обзиром да је овај период познат по оскудности историјских извора и последично томе сиромаштву нашег научног знања. То представља још једну њену додатну вредност. Аутор ове важне монографије је др Ђорђе Ђекић, дугогодишњи предавач националне историје раног средњег века на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Књига је подељена на четири тематске целине. Након Увода, у првој целини су поглавља која се баве историјским питањима везаним за личност и владавину дукљанског кнеза Јована Владимира. Друга целина садржи књижевну анализу јединог извора о Јовану Владимиру, а то је *Лейопис ѱоја Дукљанина*.

Трећа тематска целина садржи поглавља у којима аутор обрађује питања везана за култ светог краља, а у четвртој и последњој целини, која носи наслов „Оставштина за будућност”, аутор је указао на оно што је од земаљског кнеза и светог краља остало његовим потомцима, његовој оставштини за будућност која досеже до наше садашњости.

У првој тематској целини под насловом: „Историја” обрађује се историја дукљанске државе до периода владавине кнеза Јована Владимира. Аутор се бави оним што је у историјској науци превасходно, а то је питање и проблем извора. Уз то, читаоца упознаје с историјским прегледом кнежеве владавине.

Друга целина носи наслов „Од гесте до житија”. У њој аутор анализира најважнији извор о Јовану Владимиру, *Лейојис йоја Дукљанина*, тражећи и налазећи одговор на питање о коме се дуго расправљало у науци: да ли је повест о Јовану Владимиру сачувана у *Лейојису* геста, житије или нека трећа врста извора? Аутор недвосмислено закључује да је постојало *Житије Јована Владимира* које је инкорпорирано у *Лейојис*. У оквиру ове целине обрађени су и библијски мотиви који су присутни у причи о Јовану Владимиру и показано је да постоји велики број, како старозаветних, тако и новозаветних мотива, на шта ранији истраживачи нису указивали.

Трећа целина бави се анализом култа Св. краља Јована Владимира. Ђекић показује да је светитељски култ првог српског светог владара веома важан. Спајањем светости с владањем настао је појам светородности који се касније везује за потоње српске династије, како оне у средњем веку – Немањиће, Лазаревиће, Бранковиће, тако и оне нововековне – Петровиће, али и светитељски пар деспота Стефана и Јелену Штиљановић. Аутор је у својим истраживањима дошао до закључка да се култ Светог Јована Владимира поштовао на широкој територији која се простирала на југу од Елбасана и његовог манастира, на северу до Бара и Румије, на истоку до манастира Светог Јована Бигорског и Светог Наума. Касније од краја 17. века његов култ се проширио на грчке земље и на територију Карловачке митрополије... Аутор је у посебном одељку показао како је цар Соломон с краљицом од Сабе послужио као образац за грађење светитељског лика Светог Јована Владимира и његове жене Косаре Теодорите, чија се светост према аутору може сматрати

недовршеном; њен светитељски култ из политичких, а не верских разлога није изграђен самостално него је остао везан за култ њеног мужа. Разлога за то по Ђекићу има више: за Дукљу је имало много већу политичку вредност изграђивање култа светог кнеза него њеног, Византија, која је почетком 11. века владала Дукљом, а касније имала значајан утицај на њу, није благонаклоно гледала на стварање култа Самуилове ћерке.

Последња целина носи наслов „Оставштина за будућност”. У првим поглављима, аутор расправља о значају светородности Јована Владимира за јачање државног суверенитета у Дукљи. Серioзном упоредном анализом житија која су посвећена Јовану Владимиру и Стефану Немањи указује на чињеницу да је при грађењу светитељског лика Светог Симеона Мироточивог као узор служио светитељски лик првог српског владара-светитеља, те да се тако ради о појави коју је назвао *преузетља свейосиј*. Такође, аутор сматра да је настанак светитељског пара Симеон – Ана али и свих потоњих светитељских парова у српском средњем веку имао првобитни узор у Св. краљу Јовану Владимиру и његовој сусрузи Косари Теодорити.

За нашу спознају, али и за будућа поколења, важна је чињеница да се Свети краљ Јован Владимир јавља кроз време као чест мотив у књижевности. Његово житије је прво српско оригинално књижевно дело и оно је према ауторовом мишљењу морало настати рано, још у првој половини 11. века. Такође, он је први Србин који се јавља као књижевни мотив у западноевропској књижевности како у средњем веку (*Еј о Роланду, Флоримон, Флоар и Бланшефлера*) тако и касније, у 17. веку – тој појави посвећена су друга два поглавља последње тематске целине. Додајмо и то да Ђекић прихвата тезу по којој је Свети краљ био инспирација Виљему Шекспиру за његову *Буру*. Такође, Свети краљ Јован Владимир био је неретко и мотив у савременој српској књижевности.

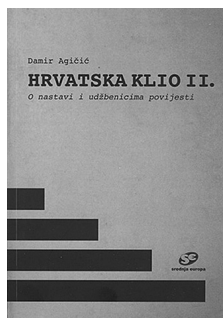
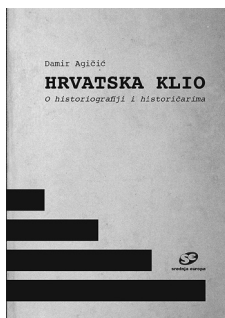
За крај вреди поменути да је издавач урадио посао квалитетно и у складу с вредношћу ове монографије. Књига је шампана у тврдом повезу на квалитетном папиру, а као мера заштите од оштећења обавијена је целофаном, што није чест случај у издаваштву.

Милош Павловић
ОШ „Јован Јовановић Змај”
Алексиначки Рудник

РАЗБОРИТОСТ КАО ИДЕАЛ: ИСТОРИОГРАФСКИ ОГЛЕДИ ДАМИРА АГИЧИЋА

(Damir Agičić, *Hrvatska Klio. O historiografiji i historičarima*,
Srednja Europa, Zagreb 2015; 192 str.)

(Damir Agičić, *Hrvatska Klio II. O nastavi i udžbenicima povijesti*,
Srednja Europa, Zagreb 2015; 143 str.)

Хрватски историчар Дамир Агичић (1963) редовни је професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, на којем предаје општу (европску и светску) историју 19. века. Његова истраживачка интересовања усмерена су ка неколицини тема које сежу од историје Хрватске и Србије у 19. веку, затим, историје чешко-хрватских односа током истог раздобља, те историје Пољске у новом веку, преко историје историографије до наставе историје и, уопште, онога што се последњих година назива „политиком историје“. Поменутих питањима Агичић је посветио неколицину својих монографија као и бројне чланке и студије у научним часописима и зборницима. Он је један од покретача и први главни уредник (2003–2007) часописа *Повијест у настави*, као и главни уредник (од 2008) средишњег гласила хрватске историографије, часописа *Хисторијски зборник*. Агичић је и аутор неколицине уџбеника историје за основну и средње школе. Истовремено, као оснивач и први уредник портала хрватске историогра-

фије (Historiografija.hr), те као један од покретача Клиофеста (<http://www.kliofest.org/>), својеврсног фестивала посвећеног историји и сајма историографских књига, он је протеклих година дао значајан допринос популаризацији историјске науке и, уопште, знања о прошлости. Коначно, Агичић је и власник и уредник издавачке куће Средња Европа (<http://www.srednja-europa.hr/>) која, осим историографских, објављује и пажљиво биране радове из осталих хуманистичких дисциплина.

Радови сабрани унутар корица двеју Агичићевих књига истоветног наслова *Хрватска Клио* настајали су током више од две деценије (1992–2014) и посвећени су појединим аспектима савремене хрватске историографије и наставе историје пружајући, истовремено, увид у део Агичићевих научних интересовања током поменутог периода. У првој књизи (*О историографији и историчарима*), груписани су радови унутар четири тематске целине (историја историографије, историчари, прикази књига те интервјуи). У радовима о историји хрватске историографије Агичић је анализирао неколицину питања која су до сада измицала истраживачким интересовањима историчара. Осим прилога о почецима научног рада Јарослава Шидака, водећег хрватског историчара у другој половини 20. века, те о погледима Јосипа Матасовића на улогу универзитетске наставе и студија историје (иначе, својевремено усамљеног представника широко засноване културне историје), пажњу читалаца, свакако заслужује Агичићев аналитичан рад о конгресима историчара у социјалистичкој Југославији као и лапидаран

преглед главних токова хрватске историографије на прелому 20. и 21. века. Друга целина садржи биографске скице појединих истакнутих хрватских историчара који су били Агичићеви професори и с којима је сарађивао у појединим фазама своје научне каријере (Мира Колар, Маријан Матицка, Иван Очак, Јосип Адамчек, Игор Караман, Љубиша Доклестић, Иван Кампуш, Рене Ловренчић, Мирјана Грос те Љубо Бобан). Имајући у виду чињеницу да су поменути историчари највећим делом деловали током времена социјалистичке Југославије, Агичићеви садржајни историографски портрети (међу којима се својим обимом нарочито издвајају они посвећени Мирјани Грос и Љуби Бобану) представљају значајан прилог још увек ненаписаној историји југословенске историографије у којој би компаративни приступ између појединих југословенских историографија (првенствено српске и хрватске) заузимао важно место.

Пажњу свакако заслужују и Агичићеви прикази неколицине књига хрватских и иностраних историчара међу којима скрећемо пажњу на три. У приказима књига *Реџије евројске ѿвијесѿи*, која доноси чувене есеје чији су аутори Иштван Бибо (István Bibó) („Беда малих источноевропских држава”) и Јене Сич (Jenő Szűcs) („Скица о трима европских историјским регионима”), те *Срби међу евројским народима* Симе Ћирковића, Агичић је истакао њихову важност за разумевање историје читавог региона с којим је хрватски народ вековима („мање или више сретно”) повезан. Насупрот томе, просуђујући о прегледу хрватске историје у новом веку, колективном делу групе аутора под уредништвом Мирка Валентића, Ловорке Чоралић и Франка Мирошевића, Агичић је истакао њене многобројне недостатке, у првом реду, одсуство ширег регионалног и европског контекста хрватске историје, методолошку неразвијеност (будући да поједини прилози „као да су ’искочили’ с краја 19. столећа”) и затвореност за усмерења која одликују савремено историјско мишљење. Коначно, од значаја је поменути и Агичићеве интервјуе, укупно четири, у којима је он износио своје виђење темељних проблема с којима се суочава савремена хрватска историографија. Просуђујући о главним обележјима хрватске историографије на прелому 20. и 21. века, поред већ истакнутих оцена, Агичић је, као њене слабости, издвојио

претерану усредсређеност ка проучавању искључиво националне историје, замену марксистичке идеологије у тумачењу историјских догађаја и процеса некритичким прихватањем националистичке интерпретативне матрице без проблематизовања њене идеолошке основе те, коначно, једну врсту аутаркичности и одсуство полемичког духа који не би био подстакнут политичко-идеолошким разлозима.

Друга књига (*О настави и уџбеницима ѿвијесѿи*) компактнија је од прве будући да доноси избор Агичићевих радова (укупно 13) који су у целини посвећени проблемима савремене наставе историје и уџбеницима историје, односно, „политици историје”. При томе, у средишту Агичићеве анализе налазе се питања структуре наставног програма и његовог осавремењивања у складу с глобалним европским токовима те, у склопу, овог питања, и циљеви наставе историје те квалитет савремених уџбеника историје. Друго питање којем Агичић посвећује пажњу јесу интерпретације појединих политички осетљивих тема, усмеравајући се у својим анализама на бројне стереотипе (првенствено националне и професионалне) који су присутни у уџбеницима историје како у Хрватској, тако и у земљама региона (Србија, Босна и Херцеговина). Анализирајући промене у настави историје које су у хрватском образовању наступиле након распада југословенске државе, Агичић истиче да су програм наставе историје у Републици Хрватској (који је ступио на снагу 1995) одликовали прескриптивност која не оставља готово никакву слободу ауторима уџбеника нити наставницима, доминација политичке историје, истицање војних сукоба са суседним народима те избацивање југословенског државног оквира и марксистичке идеологије. При томе, од значаја је његов суд да су се и настава историје као и уџбеници историје током 1990-их година налазили под непосредним утицајем владајуће недемократске и ауторитарне политике у Хрватској док су историчари неретко заузимали „слугански приступ” средиштима политичке моћи прихватајући и неретко преносећи у уџбенике историјске оцене Фрање Туђмана и његових „комесара” у подручју историографије. У том контексту, уџбеници историје, писани под надзором државних власти, у интерпретацији догађаја и појава, нарочито оних из савремене историје, тежиште су стављали на „производњу мита о жртви и страдањима властитог

народа". Тек након политичких промена које су у Хрватској наступиле 2000. успостављен је знатно повољнији друштвени амбијент за критичко просуђивање о прошлости, што је омогућило и значајно унапређење наставе историје као и постепено подизање квалитета уџбеника историје који су се приближили европским стандардима. Упркос томе, Агичић је мишљења да настава историје и даље не задовољава потребе савремених ученика. Ово посебно будући да је тежиште наставе историје и даље на усвајању превеликог броја историјских чињеница а не на разумевању карактеристичних феномена из прошлости и развоју критичког мишљења ученика и њихове изградње као „критички мислећих грађана” што би, на концу, морао бити циљ историјског образовања. Поменути Агичићев суд би свакако требало имати у виду приликом евентуалне реформе програма наставе историје и у Србији. Ово посебно имајући у виду да Агичић своје закључке заснива на темељном познавању савремених приступа настави историје у широком европском контексту.

Осим несумњиве ерудиције, оно што одликује Агичећеве радове заступљене у књигама

које смо настојали приказати јесте критичност, објективност и опрезност у изрицању судова. Свакако заслужује пажњу и његова спремност да „употребу и (зло)употребу историје” (Марк Феро, Marc Ferro) у савременом друштву критички рашчлани те да укаже на различите митоманске, стереотипне и идеолошке елементе у тумачењу и представљању прошлости. Коначно, његова констатација да историјска наука не служи томе да она опише мартирологију властите нације а да се, при томе, „занемари чињеница да су страдавали и други, нити за то да се приказују искључиво негативне стране ако су – а јесу – постојале и позитивне”, заслужује свако поштовање. Ово посебно с обзиром на изражену острашћеност у опхођењу са прошлошћу на просторима бивше Југославије које, неретко, није поштеђена ни академска историографија. У том смислу, Агичић у својим радовима иступа, пре свега, као разборити интелектуалац који, разумевајући историјску науку првенствено као облик дијалога, њен смисао проналази у деконструкцији историјских митова, стереотипа и заблуда сваке врсте.

Проф. др Михаел Анђоловић
Педагошки факултет, Сомбор

ХРИШЋАНСТВО У САВРЕМЕНОМ КОНТЕКСТУ

(Сергеј С. Аверинцев: *Хришћанство у XX веку* [поводом осамдесетогодишњице рођења С. С. Аверинцева]; приредио Благоје Пантелић; Отачник и Бернар, Београд и Стари Бановци 2017; 163 стр.);
(Сергеј С. Аверинцев: *Ad Fontes. Огледи из историје византијске љаџрисџичке филозофије*; приредио Благоје Пантелић; Отачник, Бернар и Православни богословски факултет Св. Василија Острошког, Београд, Стари Бановци и Фоча 2017; 162 стр.)

Сергеј Аверинцев представљао је несвакидашњу фигуру научника у Совјетском Савезу и Русији. По вокацији класични филолог, бавио се историјом, филозофијом, културологијом, богословљем, песништвом, превођењем... Шездесетих година 20. века совјетска академска и шира јавност била је затечена када је на Филолошком факултету у Москви држао предавања о византијској естетици, заснованим на највишој и најстручнијој могућој филолошкој анализи, сматрајући да средњи век није био мрачан, нити је о религији и нарочито хришћанству говорио – као о декадентној појави која кочи прогрес, због чега је временом удаљен с универзитета, да би се потом у потпуности посветио научном раду. Премда је био посвећени православни хришћанин у исто време је ценио и познавао западно хришћанство, због чега је и примио почасни докторат Папског оријенталног института и био члан Папске академије наука.

У години у којој се прославља осамдесет година од рођења овог научника велике ерудиције, а који је нашој научној јавности познат по преводима књига – *Поетика рановизантијске књижевности* (Београд: СКЗ, 1982), и *Византијска филозофија* (Београд: Д. Цамбић, 2008), Уредништво издавачке куће „Отачник” одлучило се за превод његових студија које се баве развојем хришћанске мисли и византијске филозофије, и хришћанском филозофијом. Друга књига бави се развојем филозофије и теологије у Византији, покушавајући да нам на концизан и систематичан начин појасни однос између теологије и филозофије, и шта би то могло да представља религиозну филозофију и могући однос између хришћанства и културе. У питању су сажети и бриљантни увиди о хришћанској мисли а посебно о византијском богословљу и филозофији – нешто што може послужити као прегледни водич за модерну историју хришћанске мисли или као приручник који можемо окарактерисати за филозофију у хришћанском контексту. Ово и јесте нешто што је преко потребно нашој научној јавности пошто су радови Аверинцева, иако усконаучна стручна литература, били и неизоставно штиво искреног боготражитеља у Совјетском Савезу осамдесетих година 20. века. Ретко виђену научну ерудицију Аверинцев је могао приближити, не само научнику који је хтео да се информисе о хришћанству, него и обичном вернику који би проширио своја знања о вери не сматрајући притом да такав научни приступ ремети његову веру.

Прва књига радова Сергеја Аверинцева посвећена је хришћанству у 20. веку, али и изабраним Аверинцевљевим беседама које је он изговорио као чтец у цркви и духовним песмама. Рекли бисмо да озбиљно научно штиво представља првих 98 страница ове књиге, који представљају текстове за енциклопедије, а који се баве самим хришћанством и хришћанством у 20. веку. Кључни аспект развоја хришћанске мисли је представљала критика философске дискусије која је самој себи циљ, докле у исто време на историјској форми хришћанства заувек остаје печат грчко-римске културе, а посебно на важној улози античког философског идеализма у формирању појмовног апарата хришћанске догматике. Личносно поимање апсолута својствено библијској традицији у хришћанству је доведено на нови стадијум, што изражавају два средишња догмата по којима се оно битно разликује од јудаизма и ислама – то су догмати Божијег тројединства и Божијег оваплоћења. По догмату о тројединству, унутарњи живот Бога јесте личностни однос трију ипостаси, али потенцира јасно разликовање планова суштине и ипостаси специфично је за тројединство у хришћанству, за разлику од тријада у другим религијама и митологијама. Оваплоћење Бога у хришћанству супроставља се доктрини вечног враћања и преоваплоћења у духу паганске, источне или гностичке мистике. Апсолутна бесконачност Бога бива оваплоћена, али не у низу појединачних оваплоћења, већ у јединственом очовечењу, тако да се Божија свудаприсутност смешта у оквиру једног људског тела. Мењајући се према околностима времена и културе, политичко-идеолошки контекст је одредио логику низа црквених подела услед којих је дошло до раздора између Цркава и вероисповести (конфесија). Од јединствене Цркве у 5. веку одвојили су се хришћани Истока који су живели изван грчко-латинске језичке зоне, затим је настала подела на Православну и Римокатоличку цркву иза које је стајао конфликт византијске идеологије сакралне државе и латинске идеологије универзалног папства да би световне власти као и црквени реформни покрети (лоларди, хусити и сл.) изазвали протест против папства крајем средњег века да би реформација изнедрила мноштво протестантских конфесија и деноминација. Међутим, секуларизационе тенденције новог века оспориле су уобичајени појам хришћан-

ске (православне, католичке, протестантске итд.) нације. Ово за последицу има то да савремено хришћанство није ствар верског самоопредељења хомогеног социјума нити наслеђе предака које потомци усвајају већ хришћанство пре свега сада јесте вера мисионара и обраћеника. Због тога Аверинцев изводи закључак да хришћанству није потребна политичка заштита, управо зато што се не одржава захваљујући снази спољашње инерције, већ захваљујући снази унутрашње динамике (стр. 46). Аверинцев налази пример у Женеви, која је Калвинов град у чијем се историјском центру ни данас не уздиже ниједан римокатолички храм, премда у целом граду католичких храмова има ништа мање него калвинистичких, а посећенији су много више, као и на ширењу ислама у Европи. По Аверинцеву, за савремену омладину важне су аскетске и мистагошке компоненте хришћанске традиције; само оне могу бити права алтернатива све распрострањенијем бављењу нехришћанском мистиком и окултизмом. Младог хришћанина 20. па и 21. века не интересује механичко испуњавање правила, одлазак на недељно богослужење своје конфесије и сл., већ екстатички доживљај који надилази оквиру свугде присутног секуларизма (стр. 50). С друге стране, он указује да се мора озбиљно размислити о ревизији основних европских метафизике, од самих њених почетака у Старој Грчкој. Из овога следи нешто што Аверинцев назива религијском философијом новог века и савременог доба која долази након свих просветитељстава, атеизама, Кантове критике – што је истовремено поглед мисли на религију као на свој предмет и поглед религије на свет и на мисао. Аверинцев се залагао за практиковање аутентичног хришћанског живота док је у исто време био доста критичан према пропагирању млаке културолошке припадности хришћанству. Другим речима, имамо редукцију вере на вредност *de facto* иманентне културе. Језик религијског философовања одговара његовој сасвим легитимној локализацији управо између вере, иноверја и неверовања. Иако је такав језик вештачки и унеколико дистанциран од изворног религијског и неверујућег искуства, не постоји други језик који би омогућио трајни разговор преко баријера.

Како се то пројектује у хришћанским црквама? Православно богословље се преко неопатристичке синтезе протојереја Георгија

Флоровског преоријентисало на дубоке богословско-философске идеје Св. Максима Исповедника, православну мистику Св. Симеона Новог Богослова, византијски исихазам као и на естетску и културну вредност православне иконе, које су извршиле утицај у римокатоличким и англиканским црквама. Постоји потреба због освешћених верника међу парохијанима да се да целовит одговор на изазове савремене секуларне цивилизације. Тако се у Руској цркви јавља нови тип православног свештеника, веома далек од ултраконзервативне семинарије и обичајних традиција духовног staleжа старе Русије (стр. 60). Римокатоличка црква у 20. веку доживљава промену од конзервативне установе до преусмерења у постконцилском католицизму који се руководи начелом ађорнаменто-усклађивање с данашњицом. То се посебно рефлектује у појачаној улози лаика, дијалогу с другим хришћанским конфесијама, религијама па и атеизмом, као и компликованим односима с веровањем у чуда, виђења и знаке, које је нераздвојно својствено католичкој традицији. С друге стране, програм католичких реформи има унутрашње границе: свештенство је резервисано само за мушкарца, пропагира се нераскидивост брака, забрана контрацептивних средстава, нарочито абортуса, одбијање да се хомосексуалним везама придаје једнак статус као и хришћанском браку, на безбрачности свештенства... Протестантизам је такође имао трансформацију у 20. веку. Имамо старе конфесије, које је изнедрила епоха реформације (лутеранство, калвинизам, англиканство) и оно што се обично класификује као неопротестантизам (баптисти, адвентисти, пентакосталци итд). Панорама протестантизма 20. века обилује снажним контрастима, крајностима какве нису својствене другим конфесионалним типовима хришћанства – с једне стране, то је либерално-критичка позиција (обично у традиционалним конфесијама), с друге, фундаментализам, наивно поучавање или бурно есхатолошко очекивање (обично у неопротестантизму).

Друга књига *Ad fontes* понајвише даје одговор на питање о философији хришћанског надахнућа. Идеја откривења оштро раздваја патристику од слободног философског истраживања. Црква је канонизујући текстове Новог завета као средиште открочења, била принуђена да потребом философског оформљења свога учења подстакне спекулацију која

се далеко удаљавала од слова Писма. Онтолошке проблеме разрађивала је првенствено грчка патристика. Основне идеје патристичке теологије су: монотеизам (насупротив паганском политеизму и гностичком дуализму), супранатурализам и креационизам – натприродна природа и трансценденталност Бога, његова апсолутна слобода и апсолутна власт над светом који је он створио ни из чега (насупротив митолошким ликовима грчко-римских традиционалних богова и гностичким ликовима несавршених демијурга). На Западу су разрађивани моралистичко-психолошки проблеми (Бог и човек не као онтолошки објекти, него као субјекти воље). Акценат је на непотпуности људске воље која не може наћи себе нити стећи целовитост без уплитања благодати – зарад чега се образлагала неопходност Цркве зарад спасења.

Византијска философија је директни настављач касноантичке философије. Византијска философија је преузела антички појмовни апарат, проблематику и вештине умног рада. Од разноврсности античких философских школа и праваца, византијска философија задржава само платонизам и аристотелизам, тежећи да их доведе у синтезу. За њу је карактеристичан намерни традиционализам, у томе што се ново често излагало у виду коментара на старо: на неки антички текст, касније на текстове патристике (нпр. креативни коментари Максима Исповедника на Григорија Богослова и Псеудо-Дионисија). Задатак такве синтезе поставио је још неоплатонизам, и она остаје актуелна до краја доба византијске философије. Међутим, сви покушаји синтезе били су предузимани под знаком Платона, било под знаком Аристотела: на панорами византијске философије видимо конфронтацију платонизма допуњеног Аристотеловом логиком и, као алтернативе, аристотелизма допуњеног Платоновом симболиком. Насупрот томе, теологија византијског православља не може се називати платоничарском нити аристотеловском, него је користила по потреби платоничарске и аристотеловске токове мисли, али је одлучно настојала на томе да се црквено учење не може свести ни на једну философску доктрину. Традиција хришћанског платоновства ишла је од Оригена и од његових следбеника да би у другој половини 4. века, она задобила ортодоксни карактер: усваја се Оригенова начелна оријентација на прихватање наслеђа античког

идеализма, али се с гледишта строге црквености чисти од одиозних пратећих момената. Међутим, постојале су разлике између новоплатоничара, тј. паганских и хришћанских мислилаца: новоплатоничари су ишли од философије као своје полазне тачке ка религији; хришћани су, напротив, ишли од религије ка философији. Први су прерађивали материјал идеалистичке философије традиције у неку религију за узак круг људи, проналазећи у самом том материјалу унутрашње могућности све већег збивања медитативне, аскетске и магијско-теургијске атмосфере; други су имали црквену веронауку и саму реалност цркве као нечег исконског, што није подређено суду философске релаксије, мада је и њима требала философија, понекад као средство да самима себи разјасне већ постојећу веру, интелектуално-емоционално усвајање те вере, понекад као помоћно средство за решавање догматских питања која су се компликовала. Василије Кесаријски је тако показивао интересовање за философију имену као симболичког инструмента познања, посебно философија божанских имена, тј. епитета и језичких ознака које се у Библији приписују Богу. Василије налази ортодоксну формулу која је одиграла важну улогу у богословским споровима Византинаца до 14. века око теза Григорије Паламе: неприступачна суштина се саопштава својим енергијама (претумачени аристотеловски термин), обавља то излажење из себе које посебно чини онтолошким могућим божанска имена. Потом се виде и многобројне реминисценције платиновске теорије познања, које се природно уклапају у текст његове расправе *О Духу Светијоме*. Потом имамо утицај платиновског учења о души која је на суштински начин једина душа света, на оригиналну мисао Григорија из Нисе према којој је човечанство у читавом свом првобитно задатом, структурно одређеном обиму нека надлична личност, духовно целина особеног реда, садржана већ у Адаму. Псеудо-Дионисијевски списи су повезали онтологију новоплатоновства и учење о симболу, које је произвела та онтологија, с проблематиком људске заједнице, схваћене као црква. Тема ареопагитског корпуса јесте свет као поредак, као структура, као законолико саподређење чулног и натчулног. Црква је хијерархија анђела и непосредно се наставља хијерархијом људи. Коначни ауторитет Максим Исповедник се

надовезао на Григорија из Нисе о плуриноми душе која се раскрива у читавом мноштву људских душа свих времена, које заједно чине органску целину. Христос је дошао да спасе сву ту целину, тако да се осуда грешника не мисли као коначна због чега се од човека очекује да надвлада самоотуђеност условљену грехопадом, када савлада расцепљеност на духовно и телесно у самом себи – тада ће сав Космос бити спасен и творевина ће се сјединити с Творцем. Но, свакако је богословље личности, започето од Кападокијаца и задобивши врхунац код Максима Исповедника, одиграло велику улогу на концепт личности која игра средишњу улогу у европском аксиолошком систему (стр. 11). Међутим, средњовековље доноси кодификаторе научне традиције, која започиње од Леонтија Византијског који је обрађивао аристотеловски инструментаријум логичких рашчлађавања за потребе богословске полемике. Теолошки рационализам Јована Дамаскина у суштини негира размак између природно-научног и богословског знања. Али иако у његовим делима налазимо спајање специфично теолошке и енциклопедијског философске тематике, њему је у ствари била потребна дијалектика – логика, инструмент теолошких диспута који су испуњавали епоху иконоборства. Од Фотија Цариградског би се могло рећи да Аристотел постаје поузданији од Платона, зато што не нуди властито религиозно стваралаштво које би се налазило у нејасним односима према библијском откровењу и учењу Цркве. Од Симеона Новог Богослова се у духовним стварима даје акценат на непосредном лично искушаном мистичном опиту даје право да се говори о божанским стварима, а не толико на рационалном богословљу, што се продужило и на паламизам. Сада се давао акценат на хијерархији духовног учитељства и учеништва. Међутим пораст секуларизовања византијске философске мисли од 11–13. века карактерисало је веће занимање за платоновство, докле је Црква усвојила аристотеловски правац.

По Аверинцеву хришћанска философија је методолошки сумњив појам. Хришћанска теологија је својим ауторитетом потврђивала неке философске тезе (на пример, тезу о хијерархији бића, крунисаној истиносушним) док би одбацивала неке друге тезе, попут вечности физикалног космоса. Подстрекивала би постављање неких философских проблема,

попут проблема личности, философије имена, теорије знака, естетике симбола, но то су претпоставке за философски рад, али није сама философија. Но, рановизантијска философија се стварала у нехотичној сарадњи хришћана и пагана. Аверинцев сматра да можемо лексиколошки говорити о философији хришћанског надахнућа. Он сматра да таква философија јесте део питања хришћанског односа према аутономним културним вредностима уопште. Посебно се то доводи у питање када имамо хришћанина који се обавезује да ће ценити своју веру док послушност неком другом ауторитету представља повреду савести. Међутим, по њему нама је дато да бирамо између квалитетније и мање квалитетније културе. Субјекат такве философије јесте љубитељ религије али сагласно Августину, њена тема над темама јесте стицање вере. Но, савремене књиге хришћанских филозофа и песника су по Аверинцеву данас само компензација за губитке у сфери хришћанства као животне реалности. Опште гледано и даље се у религијској философији даје акценат на рационалној расправи о религији неголи ка сагледавању Витгенштајнове дефиниције религије као облика живота коју Аверинцев у свом третирању није уопште узео у обзир, а која би му помогла у бољем сагледавању целог проблема! Слично је и с теологијом: она данас има проблем да се не пре-

твори у пуку културу и да теолози не постану самодовољни стручњаци који се могу обраћати стручњацима сличним себи а не и верницима. Аверинцев у овоме следи поклич Симеона Новог Богослова ка опитном искуству и Кјеркегоровог апела на егзистенцијални лични избор по питању вере. То се посебно осећа у његовом апострофирању дубоке противречности идеје теологије који се одражава у ставу да задобијање статуса истинског ауторитета није довољна професионална ерудираност и интелектуална надареност, већ и лична светост која указује на проникнуће у тајну Бога (стр. 20). Ово је веома битна ставка због чега можемо разумети зашто су се уредници „Отачника” одлучили да у првој књизи *Хришћанство у XX веку* споје Аверинцевљеве научне радове с његовим духовним беседама и песмама. Реч је о вернику који своја осећања није пројектовао у свом научном приступу, особина која је доста страна данашњем свету.

Засигурно да књига *Ad fontes* може да стане раме уз раме с *Византијским богословљем* – Џона Мајендорфа, Татакисовом Византијском философијом које могу да послуже као водиле сваком интелектуалцу у вези с односом теологије и философије у Византији и уопште да га упуту у срж православног хришћанства.

Славица Косић
Гимназија „Патријарх Павле”, Београд

БУЋЕЊЕ ДУХОВНЕ И НАУЧНЕ СВЕСТИ СРПСКОГА НАРОДА

(Василије Ђ. Крстић, Ивана Б. Спасовић, *Друштво свога доба*,
Службени гласник и Српска академија наука и уметности,
Београд 2016; 183 стр.)

Из ове перспективе, са овдашњих простора и у садашњем времену, занимљиво је читати о томе како је српска реч тек кретала да се пробија у европске научне редове, и како се свест о култури, просвети, науци, али и свест о њиховом константном напретку, јављала по први пут у нашем народу.

Академик Василије Крстић и др Ивана Спасовић, аутори књиге *Друштво свога доба*, аутори су једне веома значајне збирке различитих података која је свакако завређивала напоран и предан истраживачки рад. Посебно наглашавам – збирке података – јер књига *Друштво свога доба* управо личи на једну збирку маркица, тачније музеј једног времена. Опремљена фотографијама личности о којима говори, фотографијама писама, печата, нотних свезака, споменара, ова књига нам не говори само текстом, него и самим изгле-

дом. Опремљена је страницама које су у потпуности испуњене витражима – она нас визуелно привлачи, а витражи јој дају дух сакралности и нешто од свечаности. За дизајн је био задужен Милош Мајсторовић и наравно, уредник академик Горан Петровић. Витраж је техника које се користи за застакљивање прозора и такви прозори се најчешће налазе на црквама. Оно што је занимљиво код витража је управо то што се сунчева светлост различито прелама кроз комаде обојеног стакла те тако светлост под различитим угловима пада у цркву. Тако бивају осветљени делови цркве који можда не би били у првом плану. Тако се и сâм олтар истиче. Као илустрације у овој књизи изабрани су витражи, јер ова књига, бавећи се једним историјским периодом, ставља на страну политичке, династијске и остале сукобе тог типа, а осветљава, попут прозора на цркви, рад друштва окупљених око идеје просвећивања, око науке и уметности. Осветљава олтар. Има у томе нечега свечаног.

Академик Василије Ђ. Крстић даје јасан и педантан преглед датума и догађаја од првих назнака појаве Друштва српске словесности, преко преображаја у Српско учено друштво и напослетку до настанка Српске академије наука и уметности. Аутор нас најпре упознаје с низом покушаја Срба у Угарској да створе једно учено друштво, док се коначно нису окупили под именом Друштво српске словесности (7/19. новембра 1841). Молбу попечитељу просвете потписали су Јован Стерија Поповић, Атанасије Николић и с њима Димитрије Исаиловић, тадашњи виши надзиратељ школе. Основни задатак Друштва, пише академик Крстић: „био је да писање књижевног

језика и правописа, у којима није било никаквог реда, узму у своје руке школовани људи, стручњаци и књижевници, а дужност административне власти била би да их у свему подржава и следи” (стр. 14). Бирани су редовни и дописни чланови, а затим и почасни. Прве редовне чланове бирао је кнез, а ови су потом бирали остале чланове. Друштво је од самог почетка тежило независности. Како је ипак морало да функционише под покровитељством и кнеза Михаила и кнеза Александра, независност Друштва редовно је била под знаком питања. Друштво је основало и свој часопис *Гласник* који су добијале по целој Србији школе или библиотеке са читаоницом, али и сва учена друштва широм Европе. По свом истраживачком раду, како академик Крестић тврди, Друштво је: „својим радом на сакупљању докумената поставило темеље данашњем Архиву САНУ” (стр. 29). Такође, важно је и запажање академика Крестића да је у своје редове Друштво уврстило представнике: „истинске интелектуалне елите српског народа, при чему није водило рачуна о њиховој регионалној припадности, већ о стваралачким способностима” (стр. 30). Све ово нам говори о преданом раду Друштва и истинској жељи да се створи једно културно и научно језгро српског народа, а пре свега, говори о њиховом истинском родољубљу. Међутим, Друштво српске словесности је суспендовано јануара 1894. године због унутрашњих размирица, али и размирица с кнезом и владом. Већ у јулу исте године, под покровитељством кнеза Михаила, образовано је Српско учено друштво. „Оно што су за Друштво српске словесности били Јован Стерија Поповић и Ђура Даничић, то су за српско учено друштво били Јован Гавриловић и Стојан Новаковић” (стр. 121), написао је др Ивана Спасовић. Пре тога је Друштво издало више популарних књига, радило се на сакупљању старина српских, не би ли се образовао и музеј, а године 1863. покренуто је и питање израде *Енциклопедије наука*, неке врсте опште енциклопедије. Српско учено друштво наставило је с радом онако како је то замишљено у Друштву српске словесности. Друштво је наставило и разгранало полове – окупило је у своје редове значајније истраживаче и створило научни кадар који је, по речима академика Крестића: „у Србији заорао дубоку бразду у многим научним дисциплинама” (стр. 61).

Академик Василије Ђ. Крестић урадио је изванредан посао. Презентован је огroman број занимљивих података, историјских чињеница које су се збиле услед династијских сукоба и сукоба самих председника и чланова Друштва, али и догађаја који нису имали непосредне везе са самим Друштвом. Све се налази у књизи, прегледно и детаљно написано. То је јасно чим се погледају све фусноте које је академик Крестић оставио радозналим читаоцима. Тако је његов рад и те како важна литература за све оне које интересује овај период српске историје, не само што се тиче стварања учених друштава, него генерално историје српског народа 19. века.

У другом делу књиге, под називом „Друштво српске словесности, Српско учено друштво и српски народ” Ивана Спасовић бави се више приватним животима чланова друштава и приближава нам живот српског народа, занатлија, трговаца и сељака, у назначеном периоду. Њен рад је такође исцрпан и изнедрио је мноштво занимљивих података. Написан је с надахнућем и емпатијом, те нас др Спасовић подсећа на људе који су свакако вредни пажње и данас. Она исписује имена до тада потпуно анонимних особа, трговаца и занатлија који су својим учешћем били припадници пројеката друштава. Доносећи бакарни и сребрни стари новац, прикупљајући стару народну ношњу, испитујући реке и земљиште у свом крају, они су допринесли (ако не и саме темеље стварали), наукама као што су етнологија и географија. Једна од важних личности о којој се може читати у књизи је др Аћим Медовић, доктор медицине. Пољског порекла, он је својим преданим и посвећеним радом значајно задужио српски народ који се тада већином водио саветима надрилекара. Др Аћим Медовић је био прави *homo universale*. Путовао је по Србији, интересовала су га средњовековна утврђења, порушени манастири, места битака и обичаји. Бавио се и изразом географских карата, помагао је сељацима приликом лечења стоке и написао је студију „О ситној голубачкој мушици”. Од голубачке мушице је тада страдало и на хиљаде грла стоке. Он је подстакao многе колеге широм Србије на преданији рад. Подстакao их је да се осим основног позива баве и просвећивањем народа и то у сарадњи са Друштвом српске словесности и касније са Српским ученим друштвом. Тако су убрзо др Константин Пејчић и др Љубомир Нена-

довић покренули часопис *Домаћи лекар*. Доктори Ђорђе Мушицки, Андрија П. Јовановић и Стеван Мачај такође су својим радовима допринели развоју медицине и, што је веома битно, допринели су подизању свести о медицини као науци у народу, који се тада лечио махом пуштањем крви код берберина или код већ поменутих надрилекара. Свако од њих писао је радове о свом округу у оквиру којег је радио, а поред тога и чланке о томе како сачувати здравље, вакцинацији, обичајима приликом порођаја и сл. Посебно поглавље посвећено је железници Србије и инжењеру Антонију Алексићу. Ауторка напомиње да је: „Алексић заслужио да његова биографија, чији су најважнији делови објављени у Матичином *Српском биографском речнику*, буде овде испричана” (стр. 170). Сликару Димитрију Аврамовићу, као првом сликару међу члановима Друштва српске словесности, посвећено је поглавље под насловом: „Димитрије Аврамовић – живописац и истраживач Свете Горе”. Затим читамо о Анастасу Јовановићу који је своје литографске радове слао Друштву, а поред литографских радова Јовановића, ауторка из обила вредности које су пристизале у Друштво средином 50-их 19. века, издваја и *Песме* Милице Стојадиновић Српкиње. Милица је своје *Песме* предала Друштву. Заинтересованост учитеља, професора и богослова широм Србије била је од велике помоћи Друштву. О марљивом раду и о јасној свести о мисији просвећивања народа, српских учитеља и професора, читамо у поглављу „Из учионице у историју” и у поглављу „Златни песак”. Посебно поглавље посвећено је манастирима који су били културне ризнице, а свештенство је радо сарађивало с Друштвом. Наћи ћемо податке и о првим хемичарима и физичарима, затим о зачецима археологије као науке. Сви су они на неки начин били део Друштва српске словесности, а онда и Српског ученог друштва, да ли као њихови чланови, да ли као добротвори, или просто читаоци и сарадници *Гласника*. Од

велике помоћи, финансијске и сарађивачке, од велике моралне подршке били су страни великани као што је Леополд фон Ранке, Јакоб Грим, али и наш народ који је живео ван граница Србије: „У исто време, Срби који су живели ван Србије, у свим суседним државама, такође су молили за књиге Друштва српске словесности, или су нудили вредности које су наследили, или на које су наишли” (стр. 111).

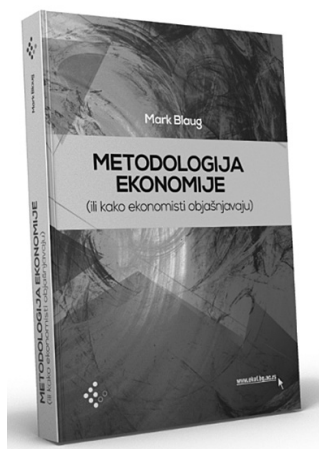
Др Ивана Спасовић пише да је народ био свестан важности постојања ДСС-а и СУД-а. У књизи се, поред већ наведених бакарних и сребрних новчића, могу наћи и Доситејева писма, пасош Вељка Петровића, војводе и витеза, биографија Лазе Лазаревића, рад и фотографија Вука Врчевића, споменар Мине Караџић, нотеси Јосифа Панчића, ноте Корнелија Станковића. Др Ивана Спасовић посвећује неколико страна и првој жени почасној чланици СУД-а, Катарини Ивановић. Ауторка овај период наше историје назива „лепа времена (*belle époque*)” и говори да је то била „ренесанса једног народа у доба романтизма и реализма, којима је и сам допринео, пролеће Србије у време пролећа европских народа” (стр. 169).

Др Ивана Б. Спасовић даје завршну реч овој књизи, онако како доликује и ономе о чему се у књизи писало и изванредном истраживачком раду који је спровела с академиком Крестићем. Тако су они попут светлости која се прелама кроз витраж, осветлили један период наше историје, када је, чини нам се, целокупан народ радио на једној идеји, зарад истог бољитка, а који је до сада можда био скрајнут у проучавању. Тако и ауторка завршава књигу, њена мисао поентира текст који претходи: „Зло је испад историје. Она увек изнова доказује реткост, племенитост и постојаност правих вредности” (стр. 183). Надамо се да ћемо с том мишљу и данас успети да сагледамо вредности, без обзира на то какав нам се чини историјски период у којем смо се, игром судбине, нашли.

Јелена Зеленовић
ОШ „Ђура Јакшић”, Каћ

КЛАСИК У МЕТОДОЛОГИЈИ ЕКОНОМИЈЕ

(Mark Blaug, *Metodologija ekonomije /ili kako ekonomisti objašnjavaju/*,
Ekonomski fakultet, Beograd 2017; 328 str.)

Дело које је давно завредило статус класика у методологији економије садржи ауторове ставове о промишљањима у филозофији науке и њеним утицајима на филозофију економије. Потенцирајући да је мека економија сâм научни метод, Блаугов лични печат, који се провлачи кроз цео рукопис, огледа се у разјашњавању природе економских објашњења, те пружању увида у не увек најзначајнија, али свакако најконтроверзнија питања економске методологије.

Осим предговора српском издању, као и предговора првом и другом издању, монографија садржи четири дела, те поговор редактора, проф. др Синише Зарића и проф. др Славице Манић. У том ланцу уважених универзитетских професора и еминентног издавача, читаоцима је испоручена огромна вредност у виду увек актуелне и врло инспиративне грађе за даља, дубља истраживања методолошких недоумица.

Први део „Оно што сте одувек желели да знате о филозофији науке а нисте се усудили да питате” (стр. 3–50) врло је провокативан и састоји се од два поглавља која анализирају еволуирање филозофије науке, за коју аутор тврди да се до појаве Карла Попера састојала од искључиво логичке анализе формалне структуре научних теорија. Дотадашња карактеризација филозофије науке је помало застарела, те се у радовима Попера, Поланија, Хансона, Тулмина, Куна, Лакатоша и Фајерабенда (само неколико водећих имена) иницира комплекснији, продубљењни приступ, при чему се Поперова концепција третира као прекретница између старих и нових гледишта о филозофији науке.

Други део, „Историја економске методологије” (стр. 51–142) садржи три поглавља: (1) Верификационисти, прича највећим делом из деветнаестог века, (2) Фалсификационисти, прича целог двадесетог века, и (3) Разлика између позитивне и нормативне економије. Уместо дефанзивне (верификационистичке) методологије „уобличене тако да се млада наука заштити од свих могућих напада”, Блауг сматра да је економији далеко примеренија офанзивна (фалсификационистичка) методологија. Економске теорије би требало оцењивати на основу њихових импликација за појаве за које су смишљене да их објасне, а емпиријска провера може да покаже не толико да ли је одређени модел тачан или погрешан, колико да ли је или није применљив у датој ситуацији. До напретка у науци долази тек кад се боримо да максимално увећамо улогу чињеница и максимално умањимо значај вредности. Стога ако економија хоће да напредује, економисти морају дати апсолутно првенство задатку развијања и тестирања објективних економских теорија.

Трећи део монографије (стр. 143–248), „Методолошка оцена неокласичног програма истраживања” на укупно 105 страна представља централни део истраживања, и обрађује кључна питања (понашање потрошача и предузећа, општу равнотежу, граничну продуктивност, међународну трговину, контроверзу о капиталу, постулат рационалности) која најбоље одсликавају методолошки приступ неокласике. Осим детаљних приказа ових теоријских поставки, аутор у овом делу обрађује и следећа тематска подручја: анализу људског капитала, нову економику породице, те чувену „јалову” полемику између кејнзијанаца и монетариста (као оличење пропуста начињених у макроекономским поставкама неокласичне микроекономије).

Четврти део монографије (стр. 249–263), „Шта смо сад научили о економији” односи се на извођење закључака о бројним дилемама које се односе на анализиране теорије, емпиријска истраживања и објашњења макро- и микроекономских приступа али и профила економиста. Криза савремене економије, односно криза савремене економске мисли односи се, по Блауговом виђењу, на кризу методологије економије. Стога он у поглављу под називом „Мерење лишено теоријске основе” оправдано поставља питање (које се иначе, мало мање видљиво, провлачи кроз целу књигу): *Да ли се економисти баве емпиријским истраживањима?* Он потенцира да часописи обилују чланцима који примењују регресиону анализу на сваки разумљиви економски проблем, али није тајна да се успех у таквим настојањима често ослања на „економетријску рецептуру”: прикажи хипотезу у виду једначине, процени разноврсност форми за ту једнакост, изабери ону која се најбоље уклапа, одбаци остале, а онда прилагоди теоријске аргументе да би се рационализовала хипотеза која се тестира. Блауг заузима и врло критичан став о емпиријским истраживањима, јер сматра да иста нису увек ваљано методолошки поткована: „Емпиријска истраживања која не успевају да у потпуности направе разлику између конкурентских објашњења дегенеришу се у неку врсту непромишљеног инструментализма и не претерујемо ако кажемо да је највећи део емпиријских истраживања у савременој економији крив по основу”.

Аналитичка елеганција, теоријска оруђа и најшире могуће подручје анализе, захваљу-

јући још храбријим поједностављењима, пречесто су више вредновани у односу на решавање замршених питања економске политике. Оперативна филозофија савремене економске науке заиста би могла да се окарактерише као „невидљиви фалсификационизам” – она фалсификационизам пропагира, али га у суштини не примењује. С друге стране, будући да је главни циљ економске науке да предвиђа а не само разуме, Блауг вешто избегава замку површности понирањем у неслушене дубине које нуди „осебујност” и свеобухватност ортодоксног приступа, те правилно примењује да је исти (упркос свему) повећао способност економиста да предвиђају. Дело које је пред нама инспирише и афирмише дубока промишљања сваког економисте. Оно је провокативно и за оне који би да пониру у методологију научног истраживања, али и за оне који се баве практичним аспектима економије. Будући да посредно или непосредно поред доминантне (ортодоксне) парадигме, уважава доприносе многобројних хетеродоксних гледишта, Блауг се држи става да би различита мишљења у науци требало да представљају природну појаву у цивилизованом свету из разлога што је то једини и основни комуникацијски канал на путу развоја научне мисли.

Проблеми развоја и улоге науке у привреди и друштву јесу последица дугог застоја у домену критичке беспопштености, застоја у развоју аутентичне теоријске мисли и идејне огрезлости у рутинерству и прагматизму. У економској науци нашироко је присутан отклон од анализе друштвене и социјалне стварности, али и немогућност економиста да се ухвате у коштац с изазовима времена. Интелектуална пометња међу академским економистима довела је до праве збрке у погледу тумачења узрока инфлације, кризе, раста незапослености, бледуњавог економског раста, итд. А када нема сагласности међу економистима, официјелни креатори економске политике обично не знају шта да предузму у отклањању узрока и санирању последица.

Економска теорија је веома значајна из два једноставна разлога: (1) зато што објашњава функционисање привреде и (2) зато што представља окосницу формулисања економске политике. Економска теорија не би била толико „тешка и компликована” да не збуњује јавност истовременим постојањем различитих и међусобно супротстављених теорија

о једном те истом феномену или једне једине (монистичке) теорије која (упркос свему) садржи извесне недостатке. Разграничење оног што је трајно и пролазно, разлучивање истине и реторике, утврђивање емпиријског и хипотетичког, идентификовање позитивне хеуристике рађања нових хипотеза јесте неопходност филозофије економске науке с тзв. тврдим језгрима у микроекономији (индивидуализам, рационалност, приватна својина, тржишна привреда) и макроекономији (државна интервенција, монетарна и фискална политика, политика доходака, структурна и технолошка стратегија).

Чињеница је, међутим, да је економија „мека“ наука с нижим степеном ригорозности у односу на природне науке. То пак намеће потребу објективне и емпиријски утемељене методолошке процедуре помоћу које је могућа евалуација различитих економских теорија. Немогућност давања дефинитивних одговора мора се, ипак, приписати њиховој непотпуности, те би теорије ваљало анализирати са становишта њихове унутрашње кохерентности и спољашње конкурентности. Улога методологије је да обезбеди критеријуме за прихватање и одбацивање истраживачких програма, утврђујући стандарде који ће нам помоћи да разликујемо жито од ку-

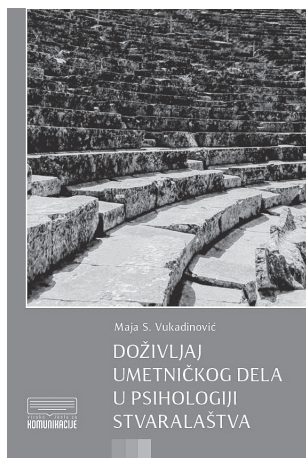
коља. Ови стандарди су хијерархијски, релативни, динамични и нипошто недвосмислени у погледу практичних савета које нуде економистима.

Успон новијих модела филозофије економских наука везује се за ограниченост и превазиђеност индуктивног мишљења где је скок од емпиријски верификованог посебног случаја ка теоријски изведеној општој хипотези или теорији априорно постављен. Најважнији недостатак је ипак агрегирање емпиријски потврђених појединачних исказа у општи модел. Лабавост индуктивистичко-инструменталистичког мишљења испровоцирала је рађање тзв. Поперовог начела фалсификовања по којем се одбацује идеја „да је теорија тачна ако је доказана“ и прихвата принцип „да теорија није нетачна док није оспорена.“ Отуда опстајање ортодоксног гледишта можемо (ако смо правилно разумели Блауга) перципирати и као предуслов какве-такве стабилности економске науке. На тај начин, извесно је, нисмо затворили врата за алтернативне увиде у научним истраживањима, будући да „Методологија економије“ захтева суочавање с бројним претпоставкама и хипотезама и примену највиших стандарда за стицање научног знања.

Проф. др Кристијан Ристић
Универзитет „Унион – Никола Тесла“
Пословни и правни факултет
Београд

ДОЖИВЉАЈ УМЕТНИЧКОГ ДЕЛА

(Maja S. Vukadinović, *Doživljaj umetničkog dela u psihologiji stvaralaštva*, Visoka škola za komunikacije, Novi Beograd 2017; 135 str.)

Иза насловних корица књиге *Доживљај уметничког дела у психологији стваралаштва*, ауторке Маје С. Вукадиновић, на којима стоји прикладна фотографија трибина старогрчког позоришта којом се лицитира уметничко дело, публика и њен доживљај уметности, стоји интригантан текст посвећен истраживању психолошког доживљаја уметности и уметничког дела. Већ у првим пасусима књиге ауторка изазива читаоца да је проучи до краја, и да, при томе, активно истражује сопствени доживљај сусрета с уметничким делом. Њена порука је: „успоставите дијалог и са делом и са собом. Тиме уметничко дело интегришете у свој живот и изграђујете сопствено значење”.

Ауторка износи становиште да сложени психолошки доживљај уметности садржи више димензија – естетску, емотивну, сазнајну, мотивациону, па чак и телесну. Уз ове, рекло би се субјективне и мешовите ефекте, садржане у когнитивним и афективним про-

цесима, комплексности доживљаја уметничког дела доприноси и датост друштвеног, културног и ситуационог контекста. Они модулирају ове димензије, олакшавају или спречавају препознавање и идентификацију објекта уметничког доживљаја.

Представљена публикација, која по свим критеријумима спада у монографско штиво, садржи осам поглавља у којима су дефинисани основни појмови везани за стваралаштво у ужем и ширем смислу, описани елементи естетског доживљаја уметничког дела, естетска и неестетска осећања, те соматски осећај и телесне сензације у контакту с уметничким делом. Уз све то, у анализи уметничког искуства, ауторка је указала на значај когнитивних процеса, апостофирајући улогу маште и активне имажинације.

У првом поглављу монографије („Појам, облици и перспективе стваралаштва”), ауторка опрезно прилази дефинисању појма стваралаштва као сложеног социо-културно-психолошког процеса, више га описујући кроз његове компоненте, него се приклањајући стриктном одређењу овог појма. Као главне компоненте стваралаштва наводи креативност, новину, оригиналност, корисност, вредност. У том смислу, задатак психологије стваралаштва је изучавање стваралачке личности, стваралачког процеса, дела, стваралачког окружења, као и публике, а све у интеракцији ових елемената. Ауторка указује на различите облике стваралаштва и њихове класификације, те наводи класификацију на основу домен-специфичних способности, затим општих способности, „4К модел стваралаштва”, који се односи на висину и облике креативности и др. Ради се, заправо, о различитим перспективама у истраживању феномена стваралаштва, од оних који се фокусирају на ствараоца као генија, преко оних које у центар

интересовања стављају стваралачку личност, до становишта која стваралаштво појединца посматрају у оквиру друштвеног и културног контекста.

У следећем поглављу, насловљеном као „Доживљај у уметничком стваралаштву”, приступ у анализи се сужава и помера са разматрања стваралаштва у ширем смислу (наука, спорт, пословање и др.), на анализу стваралаштва у сфери уметности, будући да уметност, како наглашава ауторка, представља парадигму стваралаштва самог. У том контексту следе описи психолошког доживљаја уметничког дела. Вукадиновићева овде указује на сложеност искуства уметности, јер, с једне стране, произлази из сложене интеракције међу процесима перцепције, пажње, памћења, одлучивања, утицаја и емоција, а с друге, контекста – интраактивног и међузависног односа ствараоца, дела и публике.

Наредна поглавља ове књиге обрађују различите компоненте укупног доживљаја естетског објекта. Тако се у поглављу „Естетски доживљај” разматрају карактеристике, структура као и могући приступи у његовом проучавању. Објашњавају се разлике између естетског доживљаја као посебног стања свести и естетских преференција које обухватају афективно вредновање и издвајају се оне особине естетског доживљаја које га разликују од других врста доживљаја.

У делу монографије где се анализирају естетска осећања и афективни доживљаји уметничког дела, ауторка проучава карактеристике естетских осећања као компоненте доживљаја уметничког дела. Овде је указано на повезаност естетског доживљаја (као „изузетно стање свести за које је карактеристична фокусираност на одређени објекат, који веома снажно ангажује и фасцинира субјекат, док се сва друга збивања у спољној средини истискују из свести” /38/), како с естетским, тако и с неестетским осећањима. При томе, нешто детаљније се описују везе између емпатије и доживљаја уметности, где се, као реакција на уметничко дело може јавити однос „утеловљеног емпатијског осећања” код посматрача и садржаја репрезентованог у уметничком делу, или пак однос „утеловљеног емпатијског осећања” код посматрача и квалитета дела. У том контексту разматран је и феномен катарзе (пражњења, прочишћења), као специфичне емоционалне реакције на уметничко дело.

У наставку књиге описан је соматски доживљај, телесне сензације и реакције на уметничко дело. Вукадиновићева овде даје занимљиве елаборације наведених доживљаја, па тако на примеру плакања и других телесних реакција, као што су осећај језе и тоpline у телу, указује на моћ уметничког дела да изазове овакве и сличне реакције. Продубљујући анализу телесног доживљаја уметничког дела, она објашњава и феномен кинестетичког одговора особе у контакту с уметничким делом, који укључује широк распон различитих соматовисцералних и моторичких одговора, који су саставни део овог доживљаја. Поглавље закључује дефинисањем димензија које чине структуру телесног доживљаја особа за време посматрања уметничке игре.

Следећи методолошку логику излагања насловљене тематике, ауторка у шестом поглављу књиге експлицира улогу когнитивних процеса у доживљају уметничког дела, апострофирајући начине обраде естетских информација, као и сазнајне процесе који у томе учествују. Дат је детаљнији опис функционалног модела естетског доживљаја, односно мотивациони, сазнајни и емоционални процеси који чине његову основу. Заправо, приказани су они процеси који учествују у обради информација које потичу од естетског објекта и то с нивоа његове садржине и нивоа његове форме и композиције. Уз ове описе, ауторка се, с нешто већом пажњом, посветила давању одговора на питање који се објекат може назвати естетским и наводи да то може бити сваки који посматрачу тј. процењивачу оставља могућност трансценденције с прагматичног на симболички ниво значења.

Претпоследње, седмо поглавље посвећено је питању маште, активне имажинације и трансцендентне функције, као врсте симболичких операција које помажу индивиду да дубље разуме различита значења у интеракцији с уметничким делом. Ауторка излаже тумачења концепата активне имажинације и трансцендентне функције, повезујући ове процесе и функције с њиховим манифестовањем у естетском доживљају и примену у стваралачком процесу.

Монографија се завршава поглављем насловљеним као „Приступи у тумачењу симболичног значења уметничког дела”. Овде је анализирана улога несвесног дела човекове психе у тумачењу значења и доживљају

уметничког дела, а посебну пажњу читаоца изазива ауторкин опис доживљаја какав могу да имају особе када су у контакту с уметничким делом које припада визионарском стваралаштву и које оставља утисак нуминозног на посматраче.

Вредност овој монографији даје и осам додатака извојених на самом крају књиге, представљених у форми есеја, који главну грађу допуњују примерима доживљаја уметничког дела и илуструју спонтанијим описима појединих истраживања. Додајмо и то да, иако невелика по броју страна, али значајна по вешто згуснутом, али обимном садржају, монографија садржи чак преко две стотине и педесет референци, већином уско везаних уз насловљену истраживачку тему.

Из наше перспективе, поруке дате у овој књизи могле би се свести на неколико констатација. Уметност се увек доживљава у одређеном контексту и укључује различите мен-

талне процесе, који имају значајне контекстуалне ефекте на реакцију људи и евалуацију уметности. Сложену тематику доживљаја уметничког дела из угла психологије стваралаштва, Маја С. Вукадиновић је уредном структуром, вештим и нијансираним, али и ангажованим приступом, као и углађеним стилом писања, заокружила у конзистентан и јасан текст. Овом књигом ауторка је (иначе психолог према изворној академској формацији) допунила свој истраживачки рад, који је у значајној мери посвећен питањима психологије стваралаштва и естетског доживљаја уметничког дела.

Књига Маје С. Вукадиновић *Доживљај уметничког дела у психологији стваралаштва*, својом сложеном и важном тематиком, вредан је прилог проучавању овог феномена, те ће као теоријски релевантна и мисаоно подстицајна студија засигурно лако наћи пут до стручне и шире јавности.

Проф. др Биљана Рајковић Њеђован
Факултет техничких наука, Нови Сад

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

АНИЦА П. АРСИЋ (Вршац, 1981). Професор музичке културе у Музичкој школи „Јосиф Маринковић” у Вршцу.

Дипломирала 2006. на ФМУ ЗУ у Темишвару (*Живот и дело Стивана Мокрањца*). На УУм у Београду (Интердисциплинарне студије) докторирала 2015. (*Музика и перформанс уметности – интердисциплинарни приступ*). Радила у МШ „Јосиф Маринковић” у Вршцу (од 2006). Од 2014. до 2016 била је шеф Одсека за теоретске предмете. Тренутно професор музичке културе у МШ „Јосиф Маринковић” у Вршцу. У периоду од 2006. до 2010. била асистент диригента у градском хору „Ас” у Вршцу, с којим је учествовала на такмичењу хорова у Руми, а гостовала у Румунији, Бугарској, Републици Српској и Македонији.

ИВАНА ДАВИДОВИЋ (Нови Сад, 1990). Асистент у Центру за психотерапију и групну анализу „Бјанко” у Новом Саду.

Дипломирала је 2015. на Одсеку за психологију ФФ УНС. Запослена је као асистент у сектору људских ресурса у Центру за психотерапију и групну анализу „Бјанко” у Новом Саду.

САША ДУБЉАНИН (1967, Шабац). Доцент на Одељењу за педагогију и андрагогију на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Докторирао 2010. (*Врсте и функције задатака у настави*). Запослен на Одељењу за педагогију и андрагогију ФФ УБг. У звање доцента изабран је 2011. године. Област истраживања: дидактика са методикама. Објавио је више радова у домаћим часописима и монографијама усмерених на проблеме процеса сазнавања и учења у настави.

Важније књиге: *Схватања о процесима асистирације и генерализације*, Београд 2006; *Како ученици основне школе анализирају и решавају математичке задатке*, Београд 2010; *Функција наставника и функција ученика – да ли је то иста улога одржива?*, Београд 2011; *Значај разумевања у настави*, Београд 2015.

ВЕСНА ЂУКИЋ (Сента, 1959). Редовни професор Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду.

Дипломирала (1981), магистрирала (1989) и докторирала (1995) на ФДУ УБг и стекла звање доктора наука о драмским уметностима у области менаџмента и културне политике. Објавила је више од 100 научних радова у домаћим и међународним научним часописима и публикацијама. Учествовала је у четири национална научноистраживачка пројекта које подржава МПНТР РС. Као аутор и руководилац пројекта „Cultural Policy in Serbia from” 1989–2001. добитник је међународне стипендије Центра за јавне политике ЦЕУ у Будимпешти (2001/2003). Била је директорка ЗПКРС (2001–2003), члан НПС РС (2005–2011) и руководилац радних група за израду нацрта стратегија културе Војводине (2009) и Србије (2012).

Важније књиге: *Транзиционе културне полиитике, конфузије и дилеме*, Београд 2003; *Држава и култура, студије савремене културне полиитике*, Београд 2010, 2012; *(Ка)ко смо, студије културе памћења и полиитике идентитетиа у Србији*, Београд 2016.

ДУШКО КУЗОВИЋ (Ужице, 1967). Инжењер архитектуре. Предавач на Универзитету Дофар у граду Салала у Оману.

Дипломирао 1994, магистрирао 2006. и докторирао 2012. (*Стамбена архитектура вароши и варошица западне Србије у 19. и првој половини 20. века*) на АФ УБг. Члан ИКС, УАС, УУС, ДКС, председник ДАУ итд. Публиковао већи број радова у часописима: *Ужички зборник*, *Гласник Друштва конзерваџора Србије*, *Архитектура и урбанизам*, *Spatium*, *Facta Universitatis* итд. Предавач је на Департману за архитектонске инжењере (Колеџ за инжењере, УД) у Салали у Оману. Добитник је Борбине повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево 1992), Награде за архитектуру града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Област истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20 веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици станаовања централног и западног Балкана*, Сирогојно 2014 (коаутор).

АЛЕКСАНДРА МАКСИМОВИЋ (1982, Шабац). Професор на Високој школи струковних студија за васпитаче у Шапцу.

Докторирала је 2014. године на ФФ УБг. Од 2009. године запослена је на ВШССВ у Шапцу, прво као асистент, а 2014. године изабрана је у звање професора струковних студија. Истраживачке боравке реализовала је на универзитетима у Бечу, Кембриџу, Грацу и Хајделбергу. Од 2017. године ангажована је као истраживач на УМ. Области истраживања: општа педагогија, предшколска педагогија, образовне политике.

Важније књиге: *Тенденције у савременој педагошкој психологији и пракси: од циљева и задатака до исхода, компетенција и стандарда образовања*, Београд 2017;

ЈЕЛЕНА МИНОВИЋ (Сарајево, 1977). Научни сарадник Института економских наука у Београду.

Дипломирала је на ФизФ УБг (2001), магистрала (2007, *Multivariate GARCH models: theoretical survey and model application*) и докторирала (2012) на ЕФ УБг (2012, *Проблеми неравнотеже граничних финансијских тржишта*). Током 2013. била је на истраживачком боравку у Висбадену у Немачкој на European Business School (EBS University). Члан је НДЕС (од 2013). Аутор је око 70 научних радова. Учествовала је на домаћим и међународним конференцијама (Велика Британија, Шпанија, Португалија, Румунија, Словенија). Држала је гостујућа предавања по позиву у земљи и иностранству (Шпанија, Немачка и Румунија). Радови су објављени у међународним часописима: *Applied Economics*, *Economic Research*, *Panoeconomicus*, *Engineering Economics*, *International Journal of Engineering Education*, *Economic Annals*, *Theoretical and Applied Economics*, и др. Област истраживања: квантитативни методи и модели у финансијама и економији, економетрија, финансијска тржишта и финансијска економија.

Важније књиге: *Problemi deindustrializacije u Srbiji*, Beograd 2014 (koautor).

у реализацији неколико стручних пројеката. Објавила је више научних радова у домаћим научним часописима и тематским и зборницима с научних конференција. Бави се изучавањем финансијског менаџмента, система финансијског извештавања и концепта анализе новчаних токова.

Важније књиге: *Анализа и оцена конкурентности привреде Србије*, Београд 2013 (коаутор).

МИХАЈЛО ФЕЈСА (Нови Сад, 1957). Редовни професор на Одсеку за русистику на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Магистрирао 1990. (*Енглески елементи у русинском језику*) и докторирао 2000. (*Време и вид у русинском и енглеском језику*). У звање редовног професора на ФФ УНС изабран 2015. Области истраживања: русински језик, стандардизација бачко-сремске варијанте, утицаји српског и енглеског језика, лексикологија, морфологија, националне заједнице/мањине, култура, статус Русина у земљи и у свету, социолингвистика.

Важније књиге: *Енглески елементи у русинском језику*, Нови Сад 1990; *Српско-русински речник*, Нови Сад 1995–1997 (коаутор); *Говоримо енглески и русински*, Нови Сад 1998 (коаутор); *Време и вид у русинском и енглеском језику*, Нови Сад 2005; *Функционисање конструкције /облика Вø у изражавању временско-видских односа у приповејкама Хавријила Косиљевника*, Нови Сад 2009; *Нова Србија и њена русинска мањина*, Нови Сад 2010; *Русинско-српски речник*, Нови Сад 2010 (коаутор); *Насред широке равнице: 250 година од досељења Русина у Куцуру*, Нови Сад 2013; *Национална историјезија Русина*, Нови Сад 2013 (коаутор); *Талија у Куцури*, Нови Сад 2013 (коаутор); *Коледе Русина/Руснака/Лемка*, Прешов 2014 (коаутор); *Чувар вере, језика и русинског народа: 250 година жрвокаћоличке цркве у Куцури*, Нови Сад 2015; *Реченичне конструкције у русинском и енглеском језику*, Нови Сад 2015; *Говоримо русински*, Нови Сад 2017; *Правописни речник русинског језика*, Нови Сад 2017.

СКРАЋЕНИЦЕ

ББА	Београдска банкарска академија
ВА	Војна академија
ВШССВ	Висока школа струковних студија за васпитаче
ЕФ	Економски факултет
ЗПКРС	Завод за проучавање културног развојка Србије
ЗУ	Западни универзитет
МО	Министарство одбране
МПНТР	Министарство просвете, науке и технолошког развоја
МТУ	Мегатренд универзитет
МШ	Музичка школа
НДЕС	Научно друштво економиста Србије
НПС	Национални просветни савет
РС	Република Србија
УБг	Универзитет у Београду
УД	Универзитет Дофар
УМ	Универзитет у Малмеу
УНС	Универзитет у Новом Саду
УСг	Универзитет „Сингидунум” (Београд)
УУ	Универзитет „Унион” (Београд)
УУМ	Универзитет уметности
УФМНЈ	Учитељски факултет на мађарском наставном језику (Суботица)

ФБФ	Факултет за банкарство и финансије
ФДУ	Факултет драмских уметности
ФизФ	Физички факултет
ФМ	Факултет за менаџмент
ФМУ	Факултет музичке уметности
ФПС	Факултет за пословне студије
ФТХМ	Факултету за туристички и хотелијерски менаџмент
ФФ	Филозофски факултет
ЦЕУ	Централноевропски универзитет

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У ЗМСДН У 2017. ГОДИНИ

- Др ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
- Др СТАНОЈЕ БОЈАНИН, Византолошки институт САНУ, Београд
- Др МИЛАН БРДАР, Институт друштвених наука, Београд
- Др РАЈКО БУКВИЋ, Географски институт „Јован Цвијић”, Београд
- Др ЗОРИЦА ВАСИЉЕВИЋ, Пољопривредни факултет, Универзитет у Београду
- Др БРАНИСЛАВ ЂУРЂЕВ, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
- Др МИША ЂУРКОВИЋ, Институт за европске студије, Београд
- Др ЂОРЂЕ ИГЊАТОВИЋ, Правни факултет, Универзитет у Београду
- Др ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ, Музиколошки институт САНУ, Београд
- Др МИЛОШ КОВИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др ОЛГА МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР, Институт за новију историју Србије, Београд
- Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ, Правни факултет, Универзитет у Новом Саду
- Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
- Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ, Правни факултет, Универзитет у Београду
- Др ДРАГО ЊЕГОВАН, Музеј Војводине, Нови Сад
- Др АЛЕКСАНДРА ПАВИЋЕВИЋ, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др СВЕТЛАНА ПЕЈИЋ, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
- Др ЈАСМИНА ПЕКИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
- Др ЕМА МИЉКОВИЋ ПЕТРОВИЋ, Филолошки факултет, Универзитет у Београду
- Др ДРАГАН ПРОЛЕ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
- Др МИРКО САЈЛОВИЋ, Православно богословски факултет, Фоча, Република Српска
- Др СЛОБОДАН САЦАКОВ, Педагошки факултет у Сомбору, Универзитет у Новом Саду
- Др ЛАДА СТЕВАНОВИЋ, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др МИЛОМИР СТЕПИЋ, Институт за политичке студије, Београд
- Др ИВИЦА ТОДОРОВИЋ, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
- Др СВЕТЛАНА ШЕАТОВИЋ, Институт за књижевност и уметност, Београд
- Др СРЂАН ШЉУКИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајџице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Владимир Николић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајџице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 062/856-3915, односно 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 30.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редака) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак у кратком приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, те методологији и приступу истраживању.

Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод.**

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напмени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напмени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугарштина Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **абecedном** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Ма-
тице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јиџињању*. Избор и предговор Чедо-
мир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој љрироди и језичком развџику: лин-
џвисџичка исџиџивања. Књ. 1 – 2.* изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наве-
дено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваров-
ски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века раз-
воја Србије: Сџаџисџички љреџлед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову.
Пример:

Срџске народне заџонейџке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Бео-
град: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у исџорији, науци,
књџжевносџи и умеџносџи*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Де-
спотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске избежлице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у љраву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајџора и њихових ѿмажача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и ѿокрејџни ѿреки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало исто-ријско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукојиса* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часојиса*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Лейѿојис Майице срјске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и ѿехника у Србији друђе ѿловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Полиѿика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њропис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклоџедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\hat{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА**

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 165. (1/2018) свеску 25. марта 2018.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења и секретар Редакције: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2018. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије